

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA VIBORG AMT 1990

FRA VIBORG AMT 1990

FRA VIBORG AMT

1990

Årbog udgivet af Historisk Samfund for Viborg amt

55. årgang

FRA VIBORG AMT 1990
er redigeret af
Paul G. Ørberg
under medvirken af
Morten Øllgaard og Birgit Løgstrup

Lay-out og tryk:
Special-Trykkeriet Viborg a-s
Trykt i 800 eksemplarer
ISBN 87-87235-05-6

Indhold

BIRGIT LØGSTRUP	
Kvinderne og valgretten på Viborgegnen	7
ANNA THESTRUP	
Da Daugbjerg brændte	51
FRITS HASTRUP	
Tyskerkolonierne i Nørrejylland. Byer og boliger. 2. del	86
KLAUS HAUBROE	
En brændevinsbrænderfamilie i Viborg 1811-1914	128
OLE DEGN	
Lystanlægget Borgvold i Viborg	148
Formandsberetning	159
Lokalhistorisk litteratur 1989-90	161

*Forsidebilledet: Det var koldt og småt med brændsel ved kommunalvalget i Viborg den 14. marts 1950, så listeførerne måtte udstyre sig med tæpper og kommunale sivsko for at holde kulden ude. Her er det fuldmægtig i kommunen, frk. Ellen Møller og skoleinspektør J. C. Raunskov. I baggrunden byrådsmedlem, snedker Arnold Henneberg. Valghandlingen fandt sted i »rådhussalen«, nu byrådsalen (bemærk gipsrelieffet).
Georg P. fot. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.*

HISTORISK SAMFUND FOR VIBORG AMT

Bestyrelse:

Provst *Morten Øllgaard*, Vorde, formand.

Arkivar *Paul G. Ørberg*, Tapdrup, næstformand.

Oberstløjtnant *Ingvar Musaeus*, Birgittelyst, sekretær.

Sekretær *Else Hansen*, Viborg, kasserer.

Museumsinspektør *Marianne Bro-Jørgensen*, Viborg.

Domprovst *K. Gjesing*, Viborg.

Rektor *K. J. Krarup-Pedersen*, Bjerringbro.

Kaptajn *Villy Jensen*, Viborg.

Arkivar, dr. phil. *Birgit Løgstrup*, Løgstrup.

De fire førstnævnte udgør forretnings- og økonomiudvalget.

Revisorer:

Bankfuldmægtig *Finn Bertel*.

Major *J. V. Lund*.

Samfundets ekspedition:

Fru *Else Hansen*,

Centralbiblioteket, Vesterbrogade 15, 8800 Viborg

Tlf. 86 62 44 88. Giro 4 06 38 05.

Bidrag til årbogen

sendes til arkivar *Paul G. Ørberg*, Landsarkivet, 8000 Viborg.

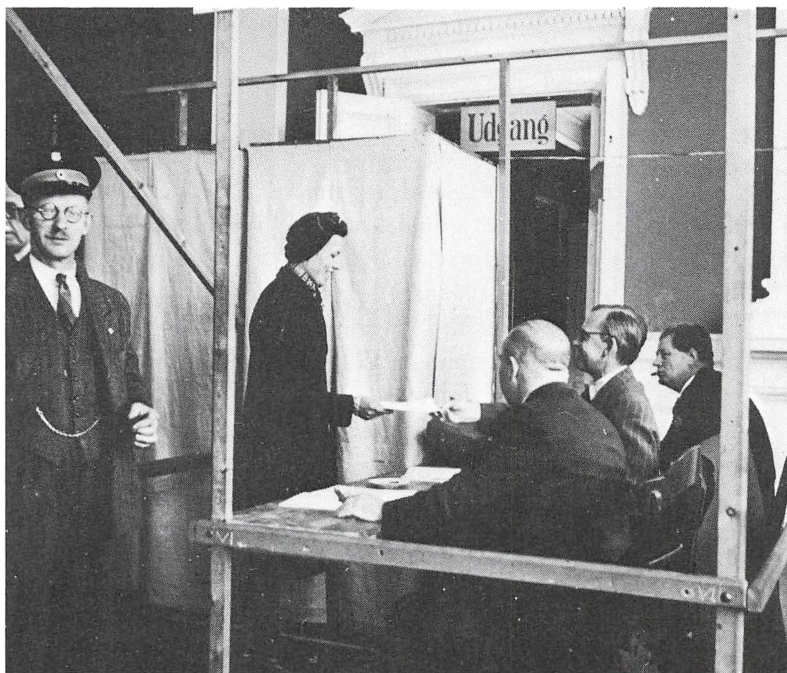
BIRGIT LØGSTRUP

Kvinderne og valgretten på Viborgeggen

Den første kvinde til valg

Fredag den 5. marts 1909 mødte den første kvinde op ved valget til Vorde, Fiskbæk, Romlund sogneråd på Løgstrup gæstgiveri. Det var pigen Kirstine Bæk, der som den første kvinde dristede sig til at afgive sin stemme på en af de mænd, der var opstillet til sognerådet. Valglo-

*Kvinden på billedet er ikke den første kvinde, der skal afgive sin stemme. Men det er hver gang en betydningsfuld handling.
Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.*

kalet på gæstgiveriet var blevet åbnet kl. 10 om formiddagen, hvor valgbestyrelsen med sognerådsformand Jesper Jensen fra Romlund i spidsen var parat til at modtage vælgerne. Kirstine Bæk mødte op som nr. 20 af de ialt 245 vælgere, der gjorde brug af stemmeretten. Grunden til, at vi kender hendes navn, er i øvrigt, at hun ikke var gift. De gifte koner blev alle opført på stemmelisten under deres mænds navne – f.eks. slagter A. Andersens hustru. Vi ved ikke, hvem Kirstine stemte på, for til gavn for demokratiet var der blevet indført hemmelig afstemning i 1901. Men det afgørende var, at Kirstine og de andre kvinder nu for første gang kunne deltage i kommunevalget på lige fod med mændene.¹

Forud for denne begivenhed var der gået en lang og besværlig kamp.

Kvinderne blev overset i 1849

Danmark havde ganske vist fået sin frie grundlov med såkaldt almindelig valgret allerede i 1849, men grundlovsfædrene havde overset kvinderne. Der var ingen frihedsrettigheder eller stemmeret til dem. For som den ansete statsretsprofessor Algreen-Ussing udtrykte det:

Overalt erkender man således, at umyndige, børn, fruentimmer og forbydere ikke bør have valgret.

Derfor kunne en af kvindesagens forkæmpere, Gyrithe Lemche, også i 1912 lidt polemisk sige, at grundloven 1849 ikke betød enevældens afskaffelse, blot dens overførsel til mændene.²

Men ved lov af 20. april 1908 fik de danske kvinder ret til at stemme ved kommunalvalgene, og for 75 år siden fik de da endelig med grundloven af 1915 den stemmeret til rigsdagsvalg, som vi i dag betragter som den største selvfølge.

I november 1886 blev der for første gang fremsat lovforslag i folketinget om kvinders ret til deltagelse i valg af Københavns borgerrepræsentation. Det var venstremanden Frederik Bajer, der fremsatte forslaget. Han var gift med Mathilde Bajer, formanden for den nystiftede kvindeforening »Kvindelig fremskridtsforening«, der i modsætning til Dansk Kvindesamfund af 1871 havde kravet om stemmeret på programmet. Det nye i Bajers lovforslag stod i § 1 stk. 2:

Endvidere tilkommer denne valgret de kvinder, som hidtil deres køn alene har udelukket fra udøvelsen af den omhandlede ret, men som iøvrigt fyldestgøre alle lovbestemte betingelser for samme. Gift kvinde anses i denne henseende ikke for at være ude af rådigheden over sit bo, selvom hun lever i formuefællesskab med sin mand.

Forslaget blev afvist. Det følgende år fremsatte Fr. Bajer et mere generelt lovforslag om kvinders kommunale valgret og valgbarhed. Det nåede ganske vist gennem folketinget, men blev bremset i det mere konservative landsting. Samme skæbne fik andre forslag, der fulgte om kvinders deltagelse i de fattiges kasses bestyrelse og i skolekommissioner.

Hvorfor var man da så betænkelig?

Modstanden mod, at kvinder fik andel i den valgret, som blev anset for en almindelig retlighed for mænd, bundede i et forskelligt syn på kvinders og mænds opgaver i samfundet. Godsejer Scheel udtrykte mange menneskers opfattelse, da han fra folketingets talerstol ved 2. behandlingen af lovforslaget om kvinders kommunale valgret og valgbarhed i samlingen 1887/1888 sagde:

Jeg er ikke nogen varm tilhænger af kvindebevægelsen, den går for vidt, at den fører kvinden ind på områder, hvor hun ikke hører til og hvor der vil blive stillet hende opgaver, hun ikke ville kunne magte, fordi de enten ligger over eller under hendes horisont. – Det betyder ikke, at hendes evner ikke skal anvendes i hendes egen og samfundets tjeneste, – men på de områder, hvor de engang af naturen er henviste til at virke, nemlig i familien og skolen og andre steder.⁴

Man var dengang nemlig ikke i tvivl om, at der var forskel på kvinders og mænds evner. Som Carl Ploug, den store modstander af kvinders valgret, udtrykte det:

Kvinden har de samme evner som manden, men hun har dem anderledes fordelt, – hos hende er det følelseslivet og hos ham er forstandslivet stærkest.⁵

Men den største betænkelighed gjaldt tilsyneladende den gifte kvinde og de følger, hendes stemmeret kunne få for ægteskabet. For som C. F. Larsen, folketingsmand fra 1. valgkreds i København, sagde i 1886:

Mens det i starten knob for kvinderne at nå op på samme stemmeprocent som mændene, blev det efterhånden accepteret overalt lige som her ved byrådsvalget i Viborg den 14. marts 1950, at kvinderne også skulle bruge deres stemmeret.

Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.

Den gifte kvinde er på dette område som på mange andre fuldstændig tilstrækkelig repræsenteret ved sin mand. Hvor forholdene er, som de burde være mellem mand og kone, er man fuldstændig tilfreds med den afstemning, han giver i de kommunale valgspørgsmål.⁶

Hertil replicerede Fr. Bajer, som havde fremsat lovforslaget i folketinget:

Ægteskabet kan vel være lykkeligt, selv om de har hver sin mening. Ofte vil de imidlertid have samme mening. Men hvorfor skal det så netop være manden, der udtrykker den? Hvorfor kan konen ikke give sin stemme?

Der var også ridderlige mænd som Carl Ploug, der af hensyn til kvindernes sande vel ønskede dem fritaget for den parlamentariske kamp både i og uden for rigsdagen.

Den giver dem både sved og støv – jeg vil ikke sige snavs – og ingen af delene vil klæde dem.⁷

Hertil kunne kvinderetsforkæmperne igen replicere: »Den politiske strid ville aldrig blive så bitter, når kvinderne er med.«

Den stærke modstand mod kvindernes valgret fra mændenes side kunne også tolkes som frygt. Det gjorde C. Berg lidt polemisk i 1890:

Jeg havde ikke troet, at det ærede medlem fra Ringsted og Skanderborg var så rædde for kvinden, at de tro, at hun vil vende op og ned på kommunalrådene, hvis hun bliver valgbar.

Thi sagen er den, at hun jo må have nogen til at vælge sig for at komme ind. Og selv om hun også kommer ind, hvorfor skulle der så være så megen fare forbundet dermed? Det er mændenes svaghed, de ærede medlemmer frygter for mere end for kvindernes styrke, når de vil nægte kvinden valgbarhed.⁸

Hvorfor ville kvinderne have stemmeret?

Hvis vi analyserer den adresse, 1700 kvinder fra Varde og omegn i 1888 indsendte til folketinget, da lovforslaget om kvindens kommunale valgret og valgbarhed blev forelagt, så var der tre formål med kvindernes valgret:

1. Den ville blive en fordel for samfundet.
2. Den ville blive en tilfredsstillelse for kvinden selv, idet hun fik en videre anvendelse af de evner og kræfter, hun sad inde med.
3. Endelig var der det oplagt uretfærdige, at kvinderne skulle betale skat til samfundet uden at have nogen som helst indflydelse på, hvad pengene blev brugt til.⁹

Det var punkt 1 og 3, der blev benyttet som argumenter af tilhængere af kvindernes valgret på rigsdagen, men derimod ikke pkt. 2, hensynet til kvinderne selv.

Altså af hensyn til samfundet var det vigtigt at inddrage kvindernes erfaringsverden. Da man i 1886 diskuterede kvindernes valgret og valgbarhed til borgerrepræsentationen i København, fremhævede Ba-

jer, at skolesager, fattigvæsen og sundhedssager var områder, hvor det var nyttigt at have kvindernes erfaring med.

I kvindebladet »Hvad vi vil« findes fra 1888-94 mange interessante indlæg til fordel for kvindernes politiske, sociale og retslige ligestilling med mændene. Bladet refererede, hvorledes kvinderne ved rigsdagsvalget den 21. januar 1890 havde påbegyndt en helt ny og uhørt metode til at få deres synspunkter igennem. De havde den frækhed at møde op ved de offentlige valg handlinger for at stille spørgsmål til kandidaterne – at interpellere som det hed. Valg handlingerne var nemlig samtidig valgmøder, fordi man forud for stemmeafgivning kunne forhøre sig hos de opstillede kandidater, hvad de mente om dette eller hint.

Ved valget i Københavns 1. kreds stillede fru Louise Nørlund på Kvindevalgretsforeningens vegne flg. spørgsmål:

Jeg skal tillade mig at spørge om kandidaterne ... i betragtning af, at kvinderne betaler såvel direkte som indirekte skatter i lighed med mænd, vil arbejde for, at de får del med mændene i bevillingsretten? Og om kandidaterne i betragtning af, at kvinderne skal lyde landets love såvel som mændene, vil arbejde for at sikre kvinderne del i lovgivningsmagten?

Fru Louise Nørlund fremhævede altså det uretfærdige i, at kvinderne havde pligter i samfundet, men ikke rettigheder. De skulle betale skatter, men kunne ikke være med til at bestemme, hvad pengene skulle anvendes til. De skulle adlyde landets love, men havde ingen indflydelse på deres indhold.

I Københavns 5. kreds var det fru Johanne Mejer, redaktør af »Hvad vi vil«, der stillede spørgsmålene fra Kvindevalgretsforeningen:

I vor tid, da de sociale forhold har forandret sig således, at kvinderne er kommet ind på arbejdsmarkedet og har overtaget en stor del af produktionen, så føles det både som en uretfærdighed og en latterlighed, at hun ikke også har medbestemmelsesret i beslutninger angående sociale anliggender. – Vi kvinder er os bevidste, at vi lige så vel har indsigt i/og forstand på børneopdragelse, sygepleje og alderdomsfor-sørgelse, og er vis på, at samfundet ikke vil tabe, men tværtimod vinde ved, at kvinden får sæde i skolerådet, fattigkommissionen og i omsorgen for de gamle og de syge.

Det var således efter kvinderetsforkæmpernes opfattelse både en ret-

*Både mænd og kvinder stod i kø op ad trappen til valglokalet for at få lov til at afgive deres stemme til byrådsvalget den 14. marts 1950.
Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.*

tighed for kvinden og en fordel for samfundet, at kvinderne fik valgret.

Det var dog ikke alle steder i landet, kvinderne fik lov til at overvære valghandlingerne. Da en kvinde i Fredericia forsøgte at komme ind, fik hun denne besked:

Vil De behage at komme ud. Dette er ikke for damer.

Det lykkedes hende til sidst at komme ind, men hun måtte dog overlade det til en venstremand, hun kendte, at stille de forberedte spørgsmål til venstres og højres kandidater. Denne beretning fik følgende kommentar i kvindebladet »Hvad vi vil«:

Der tales så meget om kvindernes umodenhed til disse rettigheder. Men man får det indtryk, at det er frygt, der driver mændene, når de griber til sådanne midler som at spærre kvinderne adgang til slige forhandlinger. Til konservativ dans og basar derimod kan de ikke undvære dem.

Fredericia var dog ikke det eneste sted, hvor kvinderne havde svært ved at komme til orde. I Odense og Præstø amts 4. kreds blev det nægtet dem at stille spørgsmål.¹⁰

Kvinderne opnåede valgret

Det var dog ikke alene i Danmark, at kvinderne måtte kæmpe for at få de samme demokratiske rettigheder som mændene. Valgret til kommunale råd opnåede de i følgende takt:¹¹

Sverige	1862
Rusland	1864/1870
Finland	1865/1873
England	1869/1882
Ungarn	1871
Skotland	1881
Island	1882

De fleste steder var valgretten betinget af, at kvinderne betalte skat til opholdskommunen. Men det var samme krav, der blev stillet for mændenes valgdeltagelse.

Valgret til parlamentet havde kvinderne også fået i følgende lande og stater:

Den vestamerikanske stat Wyoming	1869
Den engelske ø Man	1881
Staten Washington	1883
Finland	1906
Norge	1913

Den bedste hjælp for de danske kvinder var de islandske kvinders kommunale valgret i 1882, da den danske konge og den danske ju-

stitsminister p.g.a. rigsfællesskabet havde underskrevet loven. Det var derfor lidt vanskeligt at besvare oppositionens spørgsmål i rigsdagen, hvorfor man ikke turde overdrage en lignende rettighed til de danske kvinder.

Efterhånden lysnede det også herhjemme. Den skelsættende begivenhed var i denne som i så mange andre sammenhænge systemskiftet i 1901, hvor det første venstreministerium overtog regeringsansvaret. Det blev dog en forsigtig udvikling, hvor kvinderne først fik valgret og valgbarhed til råd og nævn i mindre lokale enheder for til slut i 1915 at opnå den til rigsdagen. Det skete i følgende orden:¹²

- 1903 Valgret og valgbarhed til menighedsråd
- 1904 Valgret og valgbarhed til skolekommissioner på landet for enker
- 1905 Valgbarhed til værgeråd
- 1907 Valgret og valgbarhed til bestyrelsen for hjælpekasser til kvinder, der betalte skat
- 1908 Valgret og valdbarhed til kommunalråd
- 1915 Valgret og valdbarhed til folketing og landsting

Kvindernes valgdeltagelse ved det første kommunale valg i 1909

Det var således kulminationen på et langt udviklingsforløb, at Kirstine Bæk kunne afgive sin stemme på Løgstrup gæstgiveri fredag den 5. marts 1909. Og Kirstine var ikke den eneste.

Af bilag 1 fremgår kvindernes deltagelse i kommunale valg fordelt på amter i perioden 1909-1966. Det er opgjort i procent i forhold til det antal mulige kvindelige vælgere. Den højeste valgdeltagelse blandt kvinderne var ved valget i 1909 i Vejle og Københavns amt, hvor hver anden kvinde stemte – henholdsvis 52 og 50 %. Der synes at være en tendens til, at valgdeltagelsen var større i amtet omkring en større by end i de øvrige amter. En undtagelse herfra var dog Ribe amt med en valgdeltagelse på 49 %. Den laveste deltagelse var blandt kvinderne i Bornholms amt (19 %) og området fra Viborg og nordpå (25-37 %). Valgdeltagelsen var højere blandt kvinderne i købstæderne – 69,5 % i København og 66,7 % i de øvrige købstæder. Den gennemsnitlige valgdeltagelse for kvinder i hele landet i 1909 var 50 %.

*Ved byrådsvalget den 14. marts 1950 var stemmelisterne med kandidaternes navne slået op ved de tilforordnedes bord. Som det tydeligt fremgår af billedet, var listerne ikke nær så lange som i dag.
Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.*

Mændenes valgdeltagelse lå på et betydeligt højere niveau – 76,5 % i gennemsnit for hele landet, 84,5 % i provinsbyerne, 80,5 % i hovedstaden og 75,0 % i de jyske amter.¹³ Der var en ganske naturlig forklaring på denne forskel på mænds og kvinders valgdeltagelse. Mændene havde en lang tradition bag sig for at deltage i offentlige valghandlinger. Siden 1849 havde de deltaget i rigsdagsvalg og siden 1837/1842 i kommunale valg. Hvis vi opfatter landsbyfællesskabet som en forløber for det kommunale selvstyre, var der en århundreder lang tradition for mændenes deltagelse i offentlige anliggender.

Hvor lang tid skulle der gå, inden kvinderne havde vundet ind på dette forspring? Som det fremgår af bilag 1, skete der et ganske

betydeligt skred i kvindernes valgdeltagelse i 1921, hvor den steg til 71,8 %. Ved samme valg steg mændenes valgdeltagelse til 84,0 %. Var det en følge af den nationale begejstring omkring Sønderjyllands genforening med Danmark? Det svarede til en lignende stigning i valgdeltagelsen i 1946 efter 2. verdenskrig. Betydeligt nok faldt både kvinders og mænds valgdeltagelse i 1954. Generelt har kvindernes valgdeltagelse fra 1930'erne ligget 5-10 % lavere end mændenes, men således at afstanden er blevet mindre.

Kvindernes valgdeltagelse på Viborg egnen

Det var som omtalt i forrige afsnit muligt at se et nogenlunde ensartet mønster for mænds og kvinders valgdeltagelse, når der kun tages hensyn til de store linier. Men dette mønster bliver som alt andet helt brudt op, når vi undersøger de tilsvarende tal i de gamle sognekommuner – i hvert fald for såvidt angår den nuværende Viborg kommune (jvf. bilag 2).

Ved det første valg med kvindelig deltagelse i 1909 adskiller tallene for Viborg købstad sig ikke så meget fra provinsbyerne i almindelighed: 85,2 % for mændenes og 68,5 % for kvindernes valgdeltagelse (mod 84,5 % og 66,7 %). Derimod er der meget store udsving fra sognekommune til sognekommune i 1909. I Sønder Rind mødte kun 1 % af kvinderne op for at afgive deres stemme og i Vorde-Fiskbæk-Romlund mødte ikke mere end 15 % af kvinderne op sammen med Kirstine Bæk. Det var betydeligt lavere end gennemsnitstallet for sognekommunerne i Viborg amt som helhed, der lå på 37 % (jvf. bilag 1). Derimod lå tallet for Tårup-Kvols-Borris med 72 % næsten på det dobbelte af gennemsnittet for Viborg amt – og også højere end valgdeltagelsen for kvinderne i Viborg købstad. Men også kvinderne i Gråbrødre sogn (Viborg landdistrikt) og i Dollerup, Finderup, Ravnstrup og Lysgård havde en høj stemmeprocent, idet hver anden kvinde mødte op for at stemme. Forholdsmæssigt faldt tallene nogenlunde sammen med mændenes stemmeprocenter, idet også mændene i Sønder Rind og Vorde, Fiskbæk, Romlund havde de laveste stemmeprocenter (henholdsvis 66 og 67 %), ligesom mændene i Tårup, Kvols, Borris havde den højeste valgdeltagelse med hele 91 %.

Tallene rettede sig noget ved næste valg i 1913, hvor valgdeltagelsen for både mænd og kvinder var betydeligt højere end ved valget i 1909. Sønder Rind afveg dog stadig fra de øvrige sognekommuner ved kun

at have en valgdeltagelse på 18 % for kvinder, ligesom Vorde, Fiskbæk, Romlund kun nåede op på 35 %. Der var dog tale om en fordobling her ligesom i Vinkel, hvor kvindernes fremmøde blev hele 85 %. Kvinderne i Almind stemte for første gang ved dette valg, da der var fredsvalg her i 1909 – og stemmeprocenten blev også kun 32. Der er således også ved valget i 1913 tale om ganske betydelige udsving fra sognekommune til sognekommune.

Ved valget i 1917 var tendensen med fredsvalg udtalt i vort område, idet der midt under 1. verdenskrig ikke blev afholdt valg i fire ud af ni sognekommuner.

Det første valg efter verdenskrigen i 1921, der generelt fik en højere valgdeltagelse på landsplan, gav endnu stærkere udslag på Viborg egnen. Mens kvindernes valgdeltagelse i Viborg amt lå på 69 %, lå den

Her på billedet tælles der stemmer på livet løs efter valghandlingens afslutning. Midt i billedet til venstre ses byrådsmedlem Anna Larsen stærkt koncentreret om opgaven i den nye Tinghal.

Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.

over i seks af sognekommunerne i den nuværende Viborg kommune. I Gråbrødre landsogn mødte endog alle kvinder frem for at stemme – de havde også en kvindelig kandidat at stemme på. I Vorde, Fiskbæk, Romlund var kvindernes stemmeprocent nu nået helt op på 84 – det samme som i Tårup, Kvols, Borris. Men ude i Sønder Rind stemte kun 45 % af kvinderne, hvilket dog også var en forbedring i forhold til tidligere.

Der vedblev ved de følgende valg frem til 1933 at være meget høje stemmeprocenter for kvinderne i disse sognekommuner – stadig med undtagelse af Sønder Rind, der vedblev at ligge efter de øvrige. Efter 1933 er valgdeltagelsen ikke opgjort i procenttal for kvinder og mænd på sognekommune niveau.

Opstilling af kvindelige kandidater

Efterhånden lykkedes det at få kvindernes valgdeltagelse hævet, så den lå næsten på niveau med mændenes. Det blev altså accepteret blandt kvinderne på Viborg egnen, at det var en del af de borgerlige rettigheder og pligter at møde op og afgive sin stemme. Men hvordan gik det med at få opstillet kvindelige kandidater til sognerådene? Det må anses som næste led i aktiveringen af kvinderne på det kommunale område.

Den officielle statistik over opstillede kvinder til kommunevalgene på landsbasis starter først i 1929. De bevarede valgprotokoller for Viborg egnen oplyser kun undtagelsesvist, hvem der var opstillet på de forskellige valglistes. I 1929 var der kun opstillet 4 kvindelige kandidater i Viborg amt – og ingen af dem blev valgt. Det svarede til 0,2 % af alle opstillede kandidater. Det tilsvarende tal på landsplan var 1,7 %, hvilket også var meget lavt (jvf. bilag 3 og 4). Det var det, hvis idealet var 50 %, d.v.s. lige mange mænd og kvinder på valglisterne. Men et sådant ideal lå dog langt fra, hvad der med rimelighed kunne forventes. Der var gennem hele perioden 1929-1966 tale om en stigende andel af opstillede kvindelige kandidater – bortset fra valget i 1950. Procentsatsen vedblev at ligge lavere i Viborg amt helt frem til 1966, hvor andelen af opstillede kvinder her præcis svarede til landsgennemsnittet på 14,5 %.

Kommunevalget i 1946 var som tidligere omtalt karakteriseret ved en høj kvindelig valgdeltagelse. Der var til dette valg desuden også opstillet mere end dobbelt så mange kvinder i forhold til det foregåen-

de valg i 1943, der i øvrigt er blevet betegnet som et nationalt valg. I 1943 var der opstillet 1246 kvinder i sognekommunerne over hele landet, men det steg ved 1946-valget til 2904 – fra 3,6 til 7,6 %. Stigningen var procentvis endnu større i Viborg amt – fra 33 kvinder til 86, d.v.s. fra 1,5 % til 5,5 %. Tilsvarende blev det procentvise tilbageslag ved det følgende valg i 1950 også større i Viborg amt end i landet som helhed. I antal var det dog kun en nedgang på 3 personer.

Ved kommunevalget i 1966 var der mulighed for at stemme på kvinder i Viborg købstad og i alle sognekommuner i den nuværende Viborg kommune med undtagelse af Gråbrødre sogn eller Viborg landdistrikt, der ellers havde holdt fanen højt ved mange tidligere valg. Der var opstillet 53 kvinder mod 240 mænd, d.v.s. kvindernes andel af kandidatpladserne var 18,1 % mod 14,5 % både i hele Viborg amt og på landsplan. Der var altså opstillet flere kvinder på Viborg egnen end i amtet og i hele landet. De fleste kvinder var opstillet til Viborg byråd og til sognerådet i den nye Ravnsbjerg kommune. Men sidste sted blev der ikke valgt en eneste kvinde. I Vorde, Fiskbæk, Romlund var der kun opstillet 3 kvinder ud af ialt 30 pladser, men til gengæld blev 2 af dem valgt. I Tårup, Kvols, Borris var der 4 kvinder af i alt 29, men ingen af dem blev valgt.¹⁴

Er der en sammenhæng mellem den stigende kvindelige valgdeltagelse og det større antal opstillede kvinder? Kommer den større valgdeltagelse af, at der nu er flere kommuner med mulighed for at stemme på kvinder? Eller udspringer begge dele af en grundlæggende større politisk interesse blandt kvinder?

Kvinder i by- og sogneråd

Selvom der blev opstillet kvinder som kandidater til by- og sognerådene, gik det kun langsomt med at få dem valgt. Her spillede det også en rolle, hvilken placering de kvindelige kandidater fik på valglisten. Længst tid tog det at få kvinderne indvalgt i sognekommunerne på landet. Som det fremgår af bilag 5, udgjorde de valgte kvinder kun 1,3 og 1,4 % af samtlige medlemmer over hele landet efter de to første valg i 1909 og 1913. Derefter gik det ovenikøbet ned ad med kvinde-repræsentationen, som først overskred denne andel i 1943 – 1,6 %. Derimod skete der næsten en fordobling – til 3,0 % – ved valget i 1946, der på mange måder blev et kvindevalg. Det næste skred skete i 1966 fra 5,7 % til 9,7 %. Til dette sidste valg under den gamle kom-

munestruktur var kvindeandelen af rådene på landsbasis knap 10 % (jvf. bilag 5 og 6).

Denne udvikling svarede til kvinderepræsentationen i Folketinget, hvor første valg efter 1915 kun bragte fire kvinder ind. Det svingede mellem tre og fire (= 2-3 %) helt frem til valget i 1943, hvor der kun blev indvalgt to kvinder (= 1 %). Men også ved folketingsvalgene skete der en ændring efter krigen, så kvinderepræsentationen steg til ca. 10 %. Næste spring skete efter 1970 (17 %), hvor det ved lokalvalgene som omtalt skete ved valget i 1966.¹⁵

Der blev valgt een kvinde til et sogneråd i Viborg amt ved det første valg i 1909. Hun blev valgt i Grinderslev Grønning sognekommune i Salling, hvor hun var opstillet på en særlig kvindeliste af Kvindevalgretsforeningen. Hun blev valgt med 32 stemmer. Og Grinderslev havde frem til 1921 en kvinde siddende i sognerådet. I 1909 blev der desuden valgt tre kvinder til byrådet i Skive fra henholdsvis Socialdemokratiet, Højre og Venstre. Det var imidlertid kun den kvindelige kandidat på Højres liste, der blev genvalgt i 1913 og 1917.

I 1913 blev der valgt yderligere to kvinder i Viborg amt. Den ene i Jebjerg Lyby – stadig Salling – fra en fællesliste af håndværker- og kvindevalgretsforeningen og den anden sandelig i Gråbrødre sogn eller Viborg købstads landdistrikt, som det også kaldes. I 1917 var der stadig tre kvinder, men den ene var valgt af det Radikale Venstre i Hørup – i stedet for Jebjerg-Lyby. Formentlig skyldes kvinderepræsentationen i denne del af amtet, at formanden for Landsforbundet for kvinders valgret, Johanne Rambusch, boede i Siørup og i april 1907 havde stiftet en kvindevalgretsforening her.¹⁶

Også i Grenå var der i 1907 blevet stiftet en kvindevalgretsforening, hvis forhandlingsprotokol er blevet bevaret. Her blev der hver måned afholdt et medlemsmøde, ligesom der også var offentlige møder med fremmede eller lokale talere. Der blev ved alle møder lagt vægt på at fremme diskussionen. Det var ikke vanskeligt i 1909, hvor fru Lehmann fra Randers talte ved et offentligt møde over emnet »Er kvindens plads i hjemmet?« Afholdshotellets sal var fyldt til trængsel, og mange måtte gå uden at kunne komme ind.

Ved byrådsvalget i 1909 havde det vist sig helt umuligt at få opstillet kvinder på Venstres og Højres lister i Grenå. Derfor måtte kvindevalgretsforeningen opstille sin egen liste med to kvinder og to mænd. Den opnåede 42 stemmer, men det var ikke tilstrækkeligt til at få en kandidat fra listen valgt.¹⁷

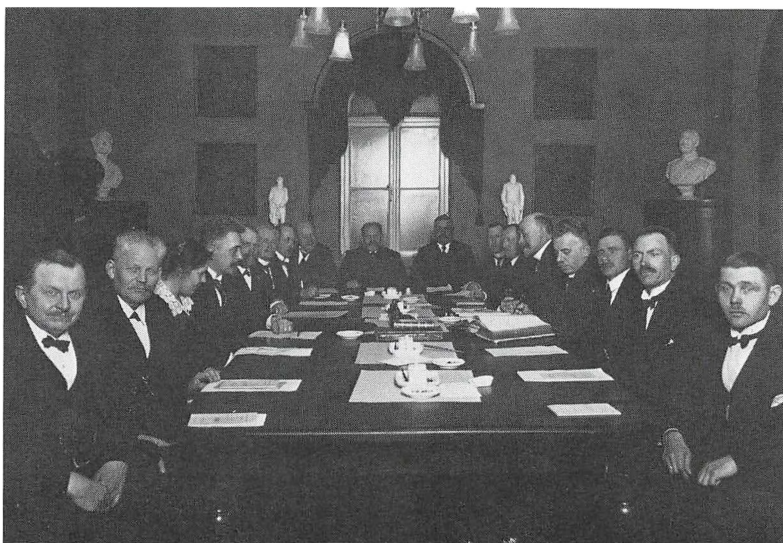
Det havde været et stridspunkt i kvindernes valgretskamp, om de skulle gå ind i de almindelige partier, eller de som i Grinderslev og Grenå skulle opstille særlige kvindelister. Der blev til valget i 1909 opstillet 41 kvindelister over hele landet, som i alt fik valgt 23 kandidater, hvoraf de 15 var kvinder. De opstillede altså også mænd på disse lister. Men kvindelisterne fik en dalende indflydelse. Ved valget i 1913 var der stadig 37 lister med 19 valgte, men i 1917 var der kun 14 med 9 valgte. Det faldt yderligere i 1921 til kun 3 lister, der kun fik valgt en kandidat – en mand.

Når de særlige kvindelister gled ud, skyldtes det ophævelsen af de forskellige kvindevalgretsforeninger efter gennemførelsen af kvinders valgret til rigsdagen i 1915 – også foreningen i Grenå blev opløst. Det mål, de havde kæmpet for, var nået, og derfor blev f.eks. Landsforbundet for kvinders valgret opløst i 1915. Landsforbundets formue overgik til en nydannet forening, der havde til formål at hjælpe kvinder i andre lande til at opnå stemmeret.¹⁸ Man så ikke, at det måske først var nu, at den virkelige kamp skulle stå i Danmark. Ophævelsen af de foreninger, der havde til formål at aktivere kvinderne politisk, var i hvert fald medvirkende til det ovenfor omtalte fald i kvinderepræsentationen fra valget i 1917 og helt frem til 1946.

Viborg købstadkommune

Der var stor forskel på andelen af valgte kvinder i landets forskellige hovedområder. Den officielle valgstatistik har en opdeling på hovedstad, provinsbyer, landkommuner på øerne og i Jylland. Som det fremgår af bilag 5, fandtes den største kvinderepræsentation i hovedstaden, mens den daledede til omkring en trediedel heraf i provinsbyerne (fra 1946 dog kun halvdelen) og endnu længere ned i landkommunerne.

Inden for gruppen provinsbyer var der også store forskelle. Ved det første kommunalvalg med kvindedeltagelse i 1909 var det ikke muligt at stemme på en kvinde i Viborg købstad. Højre havde opstillet en kvindelig kandidat, men hun trak sit kandidatur tilbage inden valget. På Socialdemokratiets vælgermøde i Café National blev det foreslået, at de mange tilstedeværende kvinder skulle afgøre, om der skulle opstilles kvinder på partiets liste til byrådsvalget. Ved denne specielle kvindeafstemning var der ingen, der stemte for kvindernes opstilling, men mange stemte direkte imod.

Vi må bringe det velkendte billede af den første kvinde i Viborg byråd, lærer Kathrine Alstrup, der indtrådte som første suppleant i 1917. Den første kvinde i et kommunalråd på Viborg-egnen var dog Kirstine Nielsen, der var blevet indvalgt i Viborg landdistrikets sogneråd allerede i 1913. Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.

Vi skal også helt frem til den 11. september 1917, inden lærerinde Kathrine Alstrup som den første kvinde tog plads i byrådssalen i Viborg. Hendes valg figurerede slet ikke i den officielle statistik, da hun ved valget i marts kun blev første suppleant på den radikale liste. Men da hendes partifælle Claudi Westh i 1917 trådte ud af helbreds-mæssige grunde, kom frk. Alstrup ind. Hun var formand for Dansk Kvindesamfund i Viborg, der op til valget i 1917 havde kørt en kampagne for at få kvinder valgt ind. Denne lykkedes således først i anden omgang i Viborg, men kan ikke siges at have været en succes på landsplan, hvor der ifølge statistikken var et direkte fald i kvinderepræsentationen i kommunalrådene. Da tallene er så små, skal der dog ikke indtræde mange kvindelige suppleanter som i Viborg, før procenttallet ville svinge. Men dette kan valgstatistikken naturligvis ikke afspejle.

Det radikale venstre fik ingen repræsentanter i byrådet efter valget i 1921. Vi skal helt frem til 1934, før der igen kom en kvinde i byrådet i Viborg. Det var den konservative tandlæge Ragna Prytz. Heller ikke

Den næste kvinde i Viborg byråd var tandlæge Ragna Prytz. Hun trådte også ind som første suppleant i 1934, da en partifælle i Viborg byråd rejste fra byen. Ragna Prytz sidder for bordenden til venstre, mens borgmesteren sidder midt for i billedet.

Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.

hun blev valgt direkte ind, men trådte som første suppleant på den konservative liste først ind, da postassistent Axel E. Lebahn rejste fra byen. Fru Prytz blev heller ikke genvalgt, men ved valget i 1937 kom fru Anna Rønning Bæk ind på den socialdemokratiske liste. Hendes mand, lærer ved Søndre skole Peder Rønning Bæk, havde fra 1929 siddet en periode i byrådet. Og ikke nok med det, men i 1966 kom endnu en Anna Rønning Bæk i byrådet. Det var en svigerdatter af lærerparret, der blev socialdemokratisk byrådsmedlem i det gamle byråds sidste periode. Der har således været et helt Rønning Bæk dynasti i Viborg byråd.

Den første Anna Rønning Bæk blev som den første kvinde i Viborg genvalgt til byrådet og sad der til sin død i 1947. Som ene kvinde sad hun dog kun i byrådet frem til 1945. Da trådte den konservative læge Margrethe Jacobsen ind, efter borgmester Aage Philipsen havde nedlagt sit mandat. Hun var ligesom Kathrine Alstrup også formand for Dansk kvindesamfund i byen. Fru Jacobsen sad i byrådet i 21 år frem til 1966 og fik som formand for gade- og vejudvalget og det sociale udvalg stor indflydelse.

I 1946/47 sad der hele tre kvinder i byrådet, der ialt havde 19

På disse to billeder ses to kvinder med samme navn: Anna Rønning Bæk. De var svigermoder og svigerdatter og sad i Viborg byråd med 19 års mellemrum. Og de repræsenterede samme parti – socialdemokratiet. Lokalthistorisk arkiv for Viborg Kommune.

medlemmer. Det var udover Anna Rønning Bæk og Margrethe Jacobsen den nyvalgte børnehavepædagog Gerda Lomholt fra Venstre. Da Anna Rønning Bæk døde i sommeren 1947, var der atter kun to kvinder. Gerda Lomholt sad kun den ene periode til 1950, så Margrethe Jacobsen var eneste kvinde indtil 1958, da Socialdemokratiet atter fik valgt en kvinde, fru Emma Rasmussen (senere Thomsen). Hun sad i byrådet helt frem til 1974 og kom således til at sidde både i det gamle og det nye byråd, ialt 16 år. Den sidste periode i det gamle byråd fra 1966-1970 fik Socialdemokratiet indvalgt endnu en kvinde, den tidligere omtalte Anna Rønning Bæk. Margrethe Jacobsen ønskede ikke genopstilling ved dette valg. Men nu indtrådte Karen Pedersen fra Venstre og lige mod slutningen i august 1969 også den konservative Anna Larsen, da viceborgmester Theodor Hansen døde. Der sad således fire kvinder mod slutningen i det gamle byråd, hvoraf de tre fortsatte i det nye efter kommunesammenslutningen. Det var Emma Rasmussen og Karen Pedersen frem til 1974 og Anna Larsen indtil 1978, men da er vi ude over tidsgrænsen for denne undersøgelse.

Der kom kun til at sidde 9 kvinder i Viborg byråd i perioden 1909-1970, men heraf sad de tre over 10 år: Margrethe Jacobsen (21 år), Emma Rasmussen (12 år) og Anna Rønning Bæk – den ældre – (10½ år).¹⁹

Almind sognekommune

Fra Almind sogn er valgprotokollen bevaret fra 1916-1958. Fra sognerådvalg til sognerådvalg var situationen den samme: ingen kvinder opstillet – ingen kvinder valgt. I øvrigt fandt valgene sted i 1919, 1923, 1927, 1931, d.v.s. nok med det sædvanlige fire års interval, men i andre år end det øvrige Danmark, hvor valgene fandt sted i 1917, 1921, 1925, 1929. Det samme var ifølge den officielle valgstatistik fra Danmarks Statistik tilfældet i enkelte andre sogne. Der gives ingen forklaring på denne skæve valgrytme i valgprotokollen. Det kan skyldes et suppleringsvalg midt i en periode før 1916. Under alle omstændigheder viser det et udstrakt hensyn til det lokale selvstyre, som en ensrettet valgprocedure- og statistik ikke kan tolerere i dag. Det gik heller ikke længere end til 1933, hvor også Almind sogneråd måtte afholde valg, selv om der kun var gået to år siden afholdelsen af sidste valg.

I 1925 og 1929 var der derimod valg til hjælpekasen i Almind. D.v.s. det blev kun til opstilling af een liste, hvilket overflødiggjorde en afstemning. Hjælpekassen var en offentlig kasse, som formidlede hjælp til personer, der uforskyldt var kommet i nød. Den afgørende forskel mellem denne og den almindelige fattighjælp var, at de nedværdigende fattighjælps betingelser ikke var knyttet til ydelser fra hjælpekasen. Man tabte ikke sine borgerlige rettigheder, hvilket blandt andet indebar, at man stadig havde valget. På listen til hjælpekassevalget i 1925 stod fru Karin Fisker i Almind skole. (Hun var gift med lærer Niels Peter Fisker, indtil 1925 sognerådsformand, fortsat medlem af Viborg amtsråd og senere minister i flere perioder). På suppleantlisten til hjælpekasen stod to husmødre fra Almind – Karoline Nielsen og Karoline Andersen. Da de kun stod som henholdsvis nr. 3 og 5, skulle der mange frafald til, inden de sad med et uddelingsansvar. Fru Fisker fortsatte i bestyrelsen efter valget i 1929, hvor der også kun var en liste, med Karen Astrup som suppleant. Hjælpekasserne ophørte i 1933.

I 1943 udpegede sognerådet i Almind for første gang en kvinde til skolekommissionen. Det var Betty Jensen, som også blev genvalgt i 1946. Også fra 1943 var der i Almind tradition for, at der sad en kvinde i børneværnet. Børneværnet var blevet etableret med Steinckes store sociallov fra 1933, hvorefter sognerådet skulle nedsætte et udvalg til at føre det overordnede opsyn med børn under 14 år i kom-

Den 24. sept. 1969 blev der holdt et fælles budgetmøde i rådhusalen mellem Viborg byråd og nogle af landkommunerne, der skulle indgå i den nye stor-kommune. På billedet ses Ebba Forsingdal fra Almind sogneråd med sognerådsformand Gunnar Svendsen til venstre og Jens Chr. Søndergård til højre. Lokalthistorisk arkiv for Viborg Kommune.

munen. Det kunne udpege enkelte medlemmer uden for sognerådet. I 1943 sad Dagmar Kristensen i børneværnet med lærerinde fru Jensen fra Almind skole som suppleant. Fra 1950 rykkede fru Jensen ind i børneværnet.

I 1950 omtales i sognerådets forhandlingsprotokol også nedsættelsen af en forligskommission, der skulle forsøge at mægle i eventuelle retssager mellem en husbond og hans medhjælper. Også hertil udpegede sognerådet en kvinde, Inger Laier, sammen med to mænd. I sundhedskommissionen, som første gang nævnes i sognerådets forhandlingsprotokol i 1958, sad Johanne Pedersen, som formentlig er identisk med sygeplejerske Johanne Pedersen fra Gammel Almind. I ungdomsnævnet fra 1958 sad der tre kvinder og tre mænd.

Der var således en udbredt tradition i Almind for at nedsætte råd og kommissioner, ligesom der helt tilbage fra 1943 også blev udpeget kvinder til at deltage i det offentlige arbejde i kommunen.

Det var dog først ved sognerådsvalet i 1966, at der blev valgt en kvinde ind i kommunens fornemste råd, sognerådet. Det var Ebba Forsingdal, som var valgt på Venstres liste, hvor der var opstillet to kvinder. Til dette valg havde vælgerne i Almind mulighed for at stemme på i alt 8 kvinder, tre på den Socialdemokratiske liste, to på Venstres, to på den upolitiske fællesliste og en på borgerlisten fra

Birgittelyst-Vranum. Men det var som omtalt kun Ebba Forsingdal, der blev valgt. Desværre oplyser sognerådsprotokollen intet om, hvilke poster Ebba Forsingdal blev udpeget til af sognerådet.²⁰

Asmild Tapdrup sognekommune

Fra Asmild Tapdrup er der ikke bevaret valgprotokoller, så vi er henvist til oplysningerne i sognerådets forhandlingsprotokoller fra 1934-1970. Disse viser, at der fra 1943 var tradition for at placere en kvinde i børneværnet og i aften- og ungdomsnævnet. I 1943 blev fru Margrethe Andersen udpeget til børneværnet sammen med fire mænd. Hun blev i 1950 afløst af fru Amilie Nielsen med fru Fladkjær som suppleant. Fra 1954-1962 sad fru Fladkjær på den ordinære plads. Men fra 1962 havde sognerådet i sin egen midte en kvinde, det kunne placere i børneværnet, hvor sognerådet øjensynligt mente, at der skulle sidde en kvinde.

I 1962 var Ingeborg Heick nemlig blevet valgt til sognerådet som den første kvinde i Asmild Tapdrup. Hun kom udefra, idet hun nogle få år forinden var flyttet til kommunen fra Sønderjylland. Hun tilhørte Venstre, men var valgt på Overlund borgerliste. Hun blev genvalgt som nr. 1 i 1966, hvor der var mulighed for at stemme på fem kvinder – to fra den socialdemokratiske liste, en på Tapdrup listen, en på Overlunds borgerliste og en på Nørresø kvarterets borgerliste. I øvrigt sad Ingeborg Heick ikke i det første byråd i den nye sammenlægningskommune. Men hun blev atter valgt ind ved valget i 1974 og genvalgt i 1978. Så sammenlagt sad hun i kommunalpolitiske råd i 16 år – 8 år i det gamle sognråd og atter 8 år i det nye byråd, som ikke er omfattet af denne undersøgelse.

Efter det første valg i 1962 blev fru Heick placeret i alle de udvalg og kommissioner, hvor der i andre sogneråd var tradition for at anbringe kvindelige sognerådsmedlemmer: børneværn, skoleudvalg og skolekommission. Desuden fik hun sæde i byplanudvalget, der ikke kan betragtes som et traditionelt kvindeområde. Efter valget i 1966, hvor hun som omtalt var blevet indvalgt med højeste stemmetal, blev hun af sine kolleger i sognerådet udnævnt til formand for socialudvalget, fik sæde i kulturudvalg, børneudvalg og skoleudvalg. Desuden blev hun kommunens repræsentant i Overlund fjernvarmeværk og i det meget vigtige forhandlingsudvalg med Viborg byråd om den nye sammenlægningskommune. Hendes karriere på det kommunale om-

Dette herlige billede af de to »grand old ladies«, Ingeborg Heick og Anna Larsen, er taget i byrådsperioden 1974-1978, men de var begge med i kommunalrådsarbejde før 1970 i henholdsvis Asmild-Tapdrup sogneråd og Viborg Byråd.
Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.

råde gik således ud over den traditionelle kvinderolle i sognerådene, hvilket måske også er en del af forklaringen på de mange genvalg. Men naturligvis krævede de først og fremmest, at hun havde interesse for og viljen til at engagere sig så stærkt i lokalpolitisk arbejde.²¹

Dollerup Finderup Ravnstrup sognekommune

Der kom aldrig til at sidde kvinder i sognerådet i den gamle Dollerup Finderup Ravnstrup kommune, der eksisterede indtil sammenslutningen i Ravnsbjerg kommune i 1966. Forhandlingsprotokollen for denne periode er først bevaret fra 1927. Herfra ved vi, at der i hvert fald fra 1929 var tradition for at udpege kvinder til at føre tilsyn med plejebørn. Efter hvert sognerådvalg blev der udpeget fra 3-7 kvinder

fra kommunens forskellige geografiske dele. I 1929 og 1933 blev de tilsynsførende i øvrigt betegnet som deres mænds hustruer: Poul Niensens hustru, Fallesgårde, og uddeler N. Beks hustru, Finderup. Fra 1937 betegnes de som fru, men med enkelte undtagelser efterfulgt af deres mands navn, f.eks. fru Frits Langvad, Stanghede og fru smed Olesen, Hald Ege. Var det alene tidens høflige formulering, eller sagde det også inddirekte noget om synet på kvinden?

I 1954 blev der udpeget to kvinder til skolekommissionen. Det behøvede ikke at være første gang, men det havde ikke tidligere afspejlet sig i sognerådets forhandlingsprotokoller. Den ene var i øvrigt fru Sigrild Jensen, Finderup, der også blev udpeget til børneværnet i 1962. Til valget i 1966 var der opstillet socialdemokratiske lister for hvert sogn med 1-2 kvinder på hver liste, men der blev kun valgt 4 mænd. På den konservative fællesliste var der ikke opstillet kvinder. På de lokale fælleslister fra henholdsvis Dollerup, Lysgård og Ravnstrup var der heller ikke opstillet kvinder. Det var der derimod på Finderups fællesliste og på den upolitiske liste for Hald Ege. De var dog placeret for langt nede på listen til at opnå valg, så der kom heller ingen kvinder ind i sognerådet i den nye Ravnsbjerg kommune. Det var ellers udvidet til 11 personer.²²

Gråbrødre – Viborg landdistrikt

I Viborg landdistrikt eller Gråbrødre sogn skulle der kun vælges 5 medlemmer af sognerådet, da man ellers havde skole- og socialvæsen fælles med Viborg købstad. Da valgprotokollen er bevaret 1908-1962, har vi mulighed for at komme bag valgresultaterne.

Ved valget i 1909 var der kun 22 vælgere i hele sognet, hvoraf de 14 afgav deres stemme. Der var opstillet to lister, A og B. Bogstavbetegnelserne angav ikke et politisk tilhørsforhold, men blev ifølge valgloven automatisk tildelt listerne i den rækkefølge, de blev indleveret. På liste B stod Kirstine Nielsen, Tovgård opstillet som nr. 3. Listen fik kun valgt de to øverste, men Kirstine Nielsen blev første suppleant. Da Niels Pedersen i april 1911 flyttede fra sognet, rykkede hun dog ikke ind på hans plads. I stedet blev der afholdt nyvalg. Det foregik uden opstillingslister. I stedet fik de fremmødte udleveret en blank stemmeseddel, som de skulle skrive et navn på. Stine Nielsen, Tovgård fik en stemme. Trods den skiftende betegnelse af fornavn er det den samme person. Stine er kaldenavnet i daglig tale.

Ved det næste regulære valg i 1913 blev der kun opstillet en liste, hvor alle kandidater derfor var valgt uden afstemning. Stine Nielsen stod som nr. 3 på listen og blev således den første kvinde i et sogneråd i den nuværende Viborg kommunes område. Den samme procedure gentog sig i 1917, hvor hun stod som nr. 4.

I 1921 var der atter kampvalg i det lille sogn. Der var ikke mindre end tre lister at vælge imellem. Liste A havde opstillet Karen M. Tougård fra Tougårdslund som nr. 5. Den fik dog kun 3 stemmer og dermed ingen valgt. Liste B havde opstillet to kandidater, hvoraf Kirstine Nielsen var den ene. De blev begge valgt, da listen fik 8 stemmer. Liste C fik 11 stemmer og tre valgt ind i sognerådet. Det var således Kirstine Niensens tredje periode i sognerådet. Men hun sad ikke tiden ud, da hun flyttede fra kommunen i marts 1923. Ved valget af hendes stedfortræder fulgtes samme procedure som i 1911 uden stemmelister. H. M. Halkjær, der havde stået som nr. 1 på liste A ved valget i 1921, blev valgt med fem stemmer. Karen M. Tougård fik en stemme.

Ved valget i 1925 enedes sognets beboere om at opstille en fælles liste med 9 kandidater. Da der ikke indkom andre lister, var de 5 øverste på listen valgt. Karen M. Tougård stod som nr. 8 og Mariane Kristiansen, Loldrup, som nr. 9. De blev altså ikke valgt.

Fra 1929 til 1943 var der ikke opstillet kvinder til sognerådet i Viborg landdistrikt – heller ikke de år hvor der var indleveret flere lister. Til valget i 1946 var der kun en liste, hvor Hedvig Laursen stod opstillet, men så langt nede, at hun kun blev første suppleant til sognerådet. Hun blev derimod valgt både i 1950 og 1954. I 1958 blev hun ikke genopstillet. I de sidste 12 år i den lille sognekommunes historie var der ingen kvinder i sognerådet, hvor Kirstine Nielsen havde siddet i 10 år og Hedvig Laursen i 8 år.²³

Lysgård sognekommune

Forhandlingsprotokollen for Lysgård kommune er først bevaret fra 1946. Det første mødereferat i protokollen fra 3. september blev underskrevet af Emma Nielsen. Hun må være blevet valgt ved sognerådsvalet i 1946, der som tidligere omtalt bragte så mange kvinder ind i by- og sogneråd over hele landet. Emma Nielsen blev genvalgt i 1950, og på det konstituerende møde den 31. marts blev hun som noget ganske ekstraordinært for en kvinde udpeget til kommunens

kasserer. I øvrigt blev Ingrid Eriksen på samme møde udnævnt til medlem af børneværnet sammen med Axel Jensen fra sognerådet.

Ved det følgende valg i 1954 blev Emma Nielsen ikke genvalgt – formentlig opstillede hun heller ikke. I stedet blev Ingrid Eriksen valgt til sognerådet. Hun blev også for denne periode udpeget til børneværnet, sammen med Petra Hansen, der ikke sad i sognerådet. Ingrid Eriksen sad i øvrigt også i husmoderafløsningsudvalget sammen med to andre kvinder. I øvrigt sad der kvinder i aftenskolenævnet og i bestyrelsen for kommunebiblioteket.

Ingrid Eriksen blev genvalgt i 1958, ligesom hun også i denne periode blev placeret i de samme udvalg. Ved næste valg i 1962 kom der ingen kvinder ind i det sogneråd, der blev det sidste for Lysgård sognekommune. Men der sad stadig kvinder i den samme vifte af udvalg. I 1966 indgik kommunen i den nye Ravnsbjerg kommune sammen med Dollerup, Finderup, Ravnstrup. Til dette valg var der opstillet en kvinde på den socialdemokratiske liste fra Lysgård, men ingen på Lysgårds fællesliste. Der kom som omtalt ingen kvinder ind i det nye sogneråd.²⁴

Sdr. Rind sognekommune

Sdr. Rind havde som tidligere omtalt en bemærkelsesværdig lav stemmeprocent blandt kvinderne – ved det første kommunevalg i 1909 blot 1 %. Det kan undre, når man ser på valgprotokollen for hjælpe-kassens bestyrelse. I hvert fald fra 1908 var der tradition for, at der sad kvinder i bestyrelsen for hjælpe-kassen i Sdr. Rind. Snedker Jens Chr. Rasmussens hustru i Rind og gårdejer Mads Peter Jensens hustru i Middelhede var i 1908 opstillet på liste A som henholdsvis nr. 4 og 5 til hjælpe-kassevalget. Da den anden liste blev indleveret for sent, var alle fem kandidater på liste A valgt.

Der var valg med 3 års mellemrum til hjælpe-kassen. Også i 1911 og 1914 var der kun en liste, men hver gang med to kvinder fra henholdsvis Rind og Middelhede. Det var nye personer ved hvert valg. I 1911 var kvinderne opstillet først på listen. Ved valget i 1917 var der ingen kvinder på listen. Til valget i 1921 blev der indleveret ikke mindre end tre lister til hjælpe-kassevalget. Kun på liste C var der opstillet to kvinder – Peder Pedersens enke som nr. 2 og Else Marie Jensen som nr. 4. Da listen kun fik valgt nr. 1, kom der heller ikke i denne periode kvinder ind i hjælpe-kassebestyrelsen. Ved de efterfølgende

Også i Sdr. Rind nåede man i sidste periode at få en kvinde, Stinne Larsen, indvalgt i sognerådet. Det var ellers sognekommunen med den laveste stemmeprocent blandt kvinderne ved det første kommunalvalg med kvindedeltagelse i 1909. Det blev blot til 1%.

Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.

valg i 1925 og 1929 blev der indleveret flere lister, men uden kvindedeltagelse. Op til 1921 var der således tradition for, at kvinderne i Sdr. Rind enten deltog i bestyrelsesarbejdet eller lod sig opstille til valgene, men de var fraværende i hjælpekasens sidste periode før 1933.

I skolekommissionerne sad der sognebeboere udpeget af sognerådet og af forældrene. Hertil blev der hverken af sognerådet eller forældrene udnævnt kvinder før 1958.

Vi skal helt op til det sidste sogneråd i Sdr. Rind, inden der blev valgt en kvinde ind i det fem mands store sogneråd. Det var Kirstine Larsen, som i 1966 blev valgt på Venstres liste. Der var opstillet to kvinder på denne liste og een på en fællesliste, men Kirstine Larsen var altså ene om at blive valgt. Hun blev på sognerådsmødet den 31. marts 1966 valgt ind i både sundhedskommission, vejudvalg og sygekassens bestyrelse – altså også til poster, der ikke betragtes som traditionelle kvindeplaceringer. Hidtil havde det samlede sogneråd udgjort både socialudvalg og børneværn. Men i 1966 blev der udnævnt to

kvinder uden for sognerådet til børneværnsudvalget. Det var Gerda Tidemann Nielsen og Anna Andersen, der begge havde siddet i skolekommissionen, Gerda Tidemann Nielsen fra 1958-1962, valgt af forældrene og Anna Andersen 1958-1966, udpeget af sognerådet. I den nye skolekommission for 1966-1970 sad Sigrid Paulsen valgt af forældrene og Else Christensen af sognerådet.

Bortset fra hjælpekassebestyrelsens tidligste periode er det således meget sent, vi træffer kvinder i de forskellige råd og kommissioner i Sdr. Rind. Er der sammenhæng mellem dette og den lave stemmeprocent for kvinderne i kommunen til sognerådsvalgene?²⁵

Tårup Kvols Borris sognekommune

Som i de øvrige kommuner på Viborg egnen var der heller ikke i Tårup, Kvols, Borris opstillet kvinder til det første kommunalvalg med kvindevalget i 1909. Der var tradition for mange kandidatlistes i kommunen, der var sammensat af tre sogne. Både i 1909 og 1913 var der således fire lister – to Sparkær lister, en Borup Knudby liste og en Kvols liste. I 1913 var der to kvinder blandt stillerne for Knudby Borup listen – Marie Smidt Kristensen, Knudby og Thyra Helligsø, Villa Fredly. (Thyra Helligsø var gift med den tidligere lærer i Borup og havde siddet i det første menighedsråd fra 1903, der var fælles for hele pastoratet).

Ved valget til bestyrelsen af hjælpekassen i 1921 var der opstillet en kvinde på to ud af fem kandidatlistes. Præstekonen, Marie Gad, var opstillet som nr. 2 på Knudby Borup Sparkær listen. Marie Gad blev valgt.

Men bortset fra disse tilløb til at kvinderne blev engageret i det sognekommunale liv, skal vi helt frem til 1937, inden Gunhilda Klausen af sognerådet blev udpeget til børneværnsudvalget. Denne tradition holdt sig frem til 1970.

I 1950 havde forældre-kredsen i Borup indstillet en kvinde til sognerådet. Men sognerådet forbigik hende. Signe Mølgård fra Kvols blev dog udpeget til aftenskolenævnet i samme sognerådsmøde.

Endelig i 1962 kom den første kvinde i sognerådet. Det var Oda Andersen fra Sparkær, som jo ganske givet er blevet valgt ind på stemmer fra Sparkær. Sparkær kom ikke med under Viborg kommune i 1970, men søgte i stedet til den nyoprettede Fjends kommune. Oda Andersen blev placeret i børneværnsudvalget sammen med Signe

Jensen, Knudby, som ikke sad i sognerådet. Men i skolekommissionen sad der stadig udelukkende mænd, dog med tre kvinder som suppleanter denne gang.

Til valget i 1966 var der opstillet fire kvinder på de to Sparkærlistere og ingen på borgerlisterne fra Kvols og Tårup. Resultatet blev, at der ingen kvinder blev valgt ind i det 9 mand store sogneråd. Derimod kom der efter dette valg en kvinde i skolekommissionen. Også hun kom fra Sparkær og hed Inger Laursen.

Der var således kun en kvinde, der opnåede at sidde i sognerådet i det gamle Tårup Kvols Borris sogneråd. Det ser ligeledes ud til, at de største bestræbelser for at få kvinder med i arbejdet udgik fra Sparkær.²⁶

Vinkel sognekommune

Fra 1928 var der tradition for, at sognerådet indvalgte to kvinder i værgerådet i Vinkel. Fra 1937 gjaldt det samme for både børneværn og skolekommission, f.eks. sad Asta Møller i børneværnet fra 1958-1970, de sidste 8 år endog som formand. Der var således nok tradition for, at kvinderne deltog i de sociale opgaver i kommunen. Men trods denne tradition blev der aldrig indvalgt en kvinde i sognerådet. Til valget i 1966 var der opstillet to på henholdsvis de Radikales og Venstres liste, men ingen af dem blev valgt.²⁷

Vorde Fiskbæk Romlund sognekommune

Kirstine Bæk, som vi mødte i valglokalet på Løgstrup gæstgiveri i artiklens indledning, havde ikke mulighed for at stemme på en kvinde. For der var ingen opstillet til kommunevalget i 1909 i Vorde, Fiskbæk, Romlund. Det var der heller ikke ved næste valg i 1913. Men kvindernes aktivitet var dog steget betydeligt ved dette valg, idet der på den ene af de 6 valglistere var opført to kvinder som stillere for listens kandidater. Det var gårdmandskone Kirstine Willumsen og Katrine Olesen, Vorde. Men ved de følgende valg gik det atter tilbage med kvindeindflydelsen. Der var ingen kvinder som stillere og naturligvis heller ingen kvindelige kandidater på stemmelisterne. (Fra 1921 indeholder valgprotokollen dog ingen stillere). Derimod gik det, som vi tidligere har set, fremad med kvindernes valgdeltagelse. Fra 1943 kendes kandidatlisterne ikke, kun de nye sognerådsmedlemmer, som

Der var trangt i valglokalet i Løgstrup, som til daglig var kærnerkontor. Men cigarkassen var der dog plads til. På billedet ses Kirsten Øllgaard, der sammen med Eli Mikkelsen både blev de to første og de to sidste kvindelige sognerådsmedlemmer i Vorde Fiskbæk Romlund kommune.

Foto i privat eje.

stadig udelukkende var mænd indtil 1966. Til dette valg var der opstillet tre kvinder i sognekommunen: en på hver af sognelisterne for Romlund og Vorde og en på Løgstrups borgerliste. Eli Mikkelsen fra Løgstrup og Kirsten Øllgaard, præstekone i Vorde, blev valgt – til stor overraskelse for dem begge. En af de første kommentarer til de to kvinders valg kom fra kommunens kærner Kai Ebdrup: »Så får sognerådet at anskaffe sig glas!«

Det betød dog lige så lidt som i de fleste andre sognekommuner, at kvinderne slet ikke var inddraget i det offentlige arbejde i Vorde, Fiskbæk, Romlund. Allerede i det første menighedsråd fra 1903 sad der to kvinder, Marie Sørensen Degn fra Hjarbæk og Maren Vestergård fra Fiskbæk. Det var et menighedsråd på seks personer, der omfattede alle tre sogne.

Fra 1937 var der tradition for, at der altid sad to kvinder i børneværnet. Og fra 1966 var Kirsten Øllgaard endog formand. Fra 1950 og 1954 er forældrenes indstilling til skolekommissionen bevaret. Der blev foreslået kvinder til skolekommissionerne i Vorde, Lyngsø og Rogenstrup i 1950, men ikke i Fiskbæk og Romlund. I 1954 manglede atter Romlund, men også Lyngsø. Sognerådet udpegede to af de tre indstillede. Tilsyneladende skete det efter indstillingens rækkefølge, således at Marie Dam ikke kom med i skolekommissionen i Rogenstrup.

Som i de fleste andre sognekommuner tog kvinderne også del i sognets offentlige hverv på kirke-, skole- og socialområde i Vorde, Fiskbæk, Romlund. Men først i 1966 kom der kvindelig repræsentation i sognerådet. Så kom der til gengæld som den første og eneste

Også de kvindelige byrådsmedlemmer måtte deltage i mange forskellige gøremål. På billedet er Ingeborg Heick med til rejsegildet på »Klyngen« på Løgstrup skole sammen med H. Spanggård. På fløjene står skoledirektør Preben Andersen og skoleinspektør H.N. Nielsen. Det foregik i Ingeborg Heicks tredje valgperiode.

Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.

sognekommune i området to kvindelige sognerådsmedlemmer i samme sognerådsperiode – den sidste.

Begge lagde vægt på, at de var kommet i sognerådet for at gøre et stykke arbejde – og begge blev respekteret for deres indsats.²⁸

Sammenfatning

Den store modstand mod kvindernes valgret skyldtes først og fremmest hensynet til den gifte kvinde og ægteskabet. Modstanderne frygtede, at de gifte kvinders deltagelse i det offentlige liv ville ændre forholdet mellem mand og kone i ægteskabet. Desuden argumenterede de ud fra et kvindesyn, hvor kvinden sad som en madonna på en ophøjet pedestal. At virkeligheden var en ganske anden for mange kvinder, så de ganske bort fra.

Tilhængerne af kvindernes valgret, heriblandt naturligvis også mange mænd, betragtede det som positivt for samfundet, at kvindernes erfaringsverden blev inddraget i styrelsen af de offentlige foranstaltninger. Det gjaldt især på skole- og socialområdet. Kvinderne selv så det først og fremmest som en politisk uretfærdighed, at de ikke kunne deltage i samfundslivet på lige fod med mændene. De skulle bære byrderne, d.v.s. betale skat af deres selvstændige indtægter, uden at kunne få indflydelse på, hvad pengene skulle bruges til.

Hvordan forløb udviklingen så, efter at kvinderne havde opnået valgret og også selv kunne indvælges i de lokale råd? Undersøgelsen af forholdene i det område, der nu dækkes af Viborg kommune, viser, at der var betydelige variationer bag den officielle valgstatistik. Valgdeltagelsen i de enkelte sognekommuner svingede ved valget i 1909 mellem 1 % og 71 %. Det er desværre ikke muligt at forklare, hvorfor kvindernes valgdeltagelse f.eks. i en kommune som Vorde-Fiskbæk-Romlund kun var 15 %, mens den i nabokommunen på den anden side af Fiskbæk å var på 72 %. Efterhånden udlignedes forskellene, så det efter 1. verdenskrig blev almindeligt accepteret blandt kvinderne, at de skulle møde frem for at stemme. Men kvindernes valgdeltagelse vedblev at ligge lidt lavere end mændenes.

Desværre tillader kildematerialet ikke i alle sognekommuner at fastslå, hvor aktivt kvinderne har deltaget i opstillingsmøder forud for valgene. Der er enkelte træk, der tyder på, at kvinderne i starten godt kunne stå som stillere for en valgliste. Man kunne forvente, at det naturlige forløb var, at næste trin var optagelse nederst på opstillings-

*Dette er det officielle billede af det sidste byråd i Viborg købstad. Ikke alene er der fire kvindelige byrådsmedlemmer, men de er også placeret midt i billedet – i modsætning til billedet side 24, hvor Ragna Prytz sad helt ude i kanten af billedet. Det er fra venstre Anna Rønning Bæk, Karen Pedersen, Anna Larsen og Emma Rasmussen.
Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.*

listen med efterfølgende avancement. Sådan gik det i Viborg landdistrikt, hvor den første kvinde på egnen blev indvalgt i sognerådet i 1913. Men det ser ud, som denne positive udvikling blev stoppet ved 1. verdenskrig. Kvindernes deltagelse i det lokale politiske arbejde blev derefter begrænset til valgdeltagelsen. Vi skal for Lysgård sognekommune frem til 1946, inden der kom kvinder i sognerådet. Men for de øvrige sognekommuner skete det først i 1960'erne. I Vinkel og Dollerup, Finderup, Ranvstrup opnåede kvinderne aldrig at komme i sognerådet.

I Viborg købstad stod kvinderne i begyndelsen så langt nede på valglisten, at de første kvinder kun trådte ind som suppleanter, hvis en mand på deres partiliste forlod byrådet midt i en valgperiode. Det skete for den radikale Kathrine Alstrup i 1917 og den konservative Ragna Prytz i 1934. Ingen af dem blev genvalgt ved det efterfølgende valg.

Der var også festlige lejligheder for byrådet. På billedet er Margrethe Jacobsen forevigt sammen med nogle af sine byrådskolleger på en sommerudflugt til Skagen. Hun sad i Viborg byråd fra 1945 til 1966 – altså i 21 år! Den længste periode en kvinde på Viborg-egnen sad i et kommunalråd før 1970. Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.

Derimod blev Anna Rønning Bæk fra Socialdemokratiet valgt direkte ind i byrådet i 1937, hvor hun også blev genvalgt til sin død i 1947. Herefter sad der konstant en eller flere kvinder i Viborg byråd – ikke mindst p.g.a. Margrethe Jacobsens 21-årige periode. Det må dog trods alt være Lysgårds sognekommune, der forholdsvis har haft den største kvinderepræsentation i området, når rådets størrelse tages i betragtning. Her sad der en kvinde i det 5 mand store sogneråd fra 1946-1962. Viborgs byråd var i hele perioden på 15 personer.

Det er efter min opfattelse ikke tilstrækkeligt at fokusere på kvin-

deres repræsentation i by- eller sogneråd for at måle deres deltagelse i det offentlige liv i sognet. Der er også alle de andre områder som menighedsråd, børneværn og skolekommissioner. Netop de områder man på forhånd havde tiltænkt kvinderne. Det har desværre p.g.a. kildematerialet ikke været muligt at få et fuldstændigt billede af forholdene i alle sogne. Men det ser ud, som om kvinderne fra starten tog del i menighedsrådene, at de i 1930'erne de fleste steder kom ind i børneværnene og i 1950'erne i skolekommissionerne. Der var dog også undtagelser i området.

Det er atter p.g.a. kildematerialet ikke muligt at besvare det nærliggende spørgsmål, hvilken betydning kvindernes tilstedeværelse fik for rådernes beslutninger. Forhandlingsprotokollerne gengiver ikke de enkelte medlemmers udtalelser i sognerådene, men nok i Viborg byråd. Vi kan ud fra besættelsen af udvalgsposter se, at kvinderne i deres første valgperiode er blevet placeret i, hvad der traditionelt betragtes som særlige kvindeinteresseområder, altså skole- og socialvæsenet. Men hvis de opnåede genvalg, har deres kolleger kendt deres kvaliteter og har også betroet dem opgaver på tekniske og økonomiske områder. Det var Emma Nielsen i Lysgård et klart eksempel på, da hun blev udnævnt til kasserer i 1950. Men også Margrethe Jacobsen i Viborg byråd og Ingeborg Heick i Asmild Tapdrup sogneråd fik indflydelse i andre udvalg.

Det kan ikke undre, at det måtte tage tid for kvinderne at vænne sig til at bruge den nye stemmeret. Mændene havde haft lang tid til det samme. Men det har heller ikke været befordrende for udviklingen, at kvindevalgretsforbundet blev nedlagt i 1915, så snart valgretten til rigsdagen var vundet. Vi så, hvorledes de særlige kvindevalglisten formentlig som følge heraf forsvandt. Kvinderne formåede i starten ikke at blive repræsenteret tilstrækkeligt højt på de almindelige valglisten til, at de kunne blive valgt. De kvindeorganisationer, der fortsat eksisterede, var optaget af mange andre vigtige kvindepolitiske spørgsmål. Den holdningsbearbejdelse og politiske skoling, som kvindevalgretsforbundet havde påtaget sig, og som der her er givet eksempel på i Grenå, gik dermed i stå.

Det blev blandt kvinderne almindeligt accepteret, at de havde opfyldt deres demokratiske forpligtelse ved blot at afgive deres stemme på valgdagen. Men heldigvis var der enkelte kvinder, som havde overskud, energi og mod til at påtage sig et videre politisk ansvar – også på Viborgegnen.

Bilag 1. Kvinders valgdeltagelse (%) i landkommunerne fordelt på amter¹ ved de kommunale valg i Danmark 1909-1966⁴

amter/amtsråds kredse	1909 ³	1913 ³	1917 ³	1921 ³	1925	1929	1933	1937	1943 ²	1946	1950	1954	1958	1962	1966
København	50	57	61	71	69,9	72,9	72,4	71,5	71,1	76,1	79,9	66,0	74,1	72,8	77,1
Roskilde	–	–	38	–	–	73,8	76,0	73,0	73,8	79,5	78,8	72,7	75,8	74,6	78,2
Frederiksborg	40	44	41	65	63,4	68,9	73,5	73,3	72,3	76,6	76,8	67,9	73,1	73,2	77,2
Holbæk	34	36	35	64	63,1	65,5	71,5	72,7	72,6	77,8	76,8	72,2	76,2	76,1	75,7
Sorø	31	43	40	69	67,2	70,4	73,4	72,6	73,1	76,8	78,6	73,6	76,6	75,8	77,3
Præstø	33	39	37	68	66,6	73,5	76,3	74,3	76,8	78,9	79,2	75,2	79,3	77,2	78,6
Bornholm	19	32	40	63	55,1	62,7	67,9	72,5	70,3	74,3	76,1	70,9	76,2	72,3	78,4
Maribo	29	34	39	66	66,9	73,5	77,0	77,2	74,6	80,9	81,7	78,1	81,0	80,9	82,5
Svendborg	29	38	35	65	61,8	64,3	70,9	70,5	73,5	76,8	76,5	71,5	77,6	73,7	76,3
Odense	39	43	47	71	69,4	73,3	79,8	78,7	76,1	81,1	79,0	75,0	79,8	76,9	77,3
Assens	–	–	35	–	–	73,1	77,0	76,4	75,5	81,2	78,4	74,9	77,7	75,1	75,3
Vejle	52	53	51	74	70,5	73,9	76,3	74,2	75,3	77,2	77,5	72,2	76,7	74,6	76,8
Skanderborg	–	–	52	73	–	74,8	74,7	72,4	73,9	79,1	78,2	76,0	78,7	75,7	77,0
Århus	48	53	53	74	69,1	72,4	74,0	75,8	74,4	77,1	77,6	68,9	74,8	74,2	75,6
Randers	44	49	49	73	69,2	74,0	78,5	75,2	74,3	77,4	77,8	73,2	77,1	76,0	76,5
Ålborg	33	44	45	69	64,7	67,4	72,4	69,9	69,7	75,4	75,0	69,7	75,1	75,0	75,2
Hjørring	32	40	35	65	62,5	64,0	67,2	65,7	65,7	70,8	72,8	66,9	72,2	69,9	73,0
Thisted	25	32	28	59	57,5	63,1	69,0	67,9	67,9	70,2	74,2	71,7	74,6	77,2	77,1
Viborg	37	44	45	69	64,6	69,9	76,1	73,1	74,3	75,6	76,8	73,8	78,2	77,7	77,8
Ringkøbing	44	43	41	69	67,0	71,1	74,3	71,3	71,4	73,3	77,2	73,4	77,2	78,2	79,7
Ribe	49	56	55	73	72,6	74,7	77,8	73,6	74,3	75,7	78,4	72,4	75,7	74,0	75,6
Haderslev	–	–	–	65	69,7	73,5	75,0	77,1	–	79,5	80,4	75,2	76,8	75,5	78,0
Åbenrå	–	–	–	67	65,4	66,0	76,2	78,5	–	77,5	75,4	71,7	76,8	75,1	75,4
Sønderborg	–	–	–	63	70,3	69,1	65,3	73,5	–	74,6	74,5	72,6	73,4	70,8	73,4
Tønder	–	–	–	63	70,4	74,0	81,3	83,7	–	79,5	81,0	80,0	82,6	81,7	81,8

– = tal kan ikke forekomme. 1) Der er forekommet enkelte ændringer i landets inddeling i amter i forbindelse med valgene 1909-1925 vedrørende Roskilde, Assens og Skanderborg amter. Medregnet under andet amt. 2) Der afholdtes ikke valg i Sønderjylland i 1943. 3) Tallene for valgene 1909-1921 incl. findes ikke opgjort med decimaler i landområderne. 4) Excl. kommuner med fredsvalg.

Kilde: Stat. Med. 4. r., Valgene til de kommunale råd 1909-1966, Stat. Dep. Her citeret efter Ulla Wamberg: Kvindernes deltagelse i de kommunale og amtskommunale valg i Danmark 1909-1966 (1980).

Bilag 2. Stemmeprocenter for mænd og kvinder ved valgene til by og sognerådene sammenholdt med valgte i den nuværende Viborg kommune 1909-1933

	1909		1913		1917		1921		1925		1929		1933	
	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K
Viborg købstad														
Stemme %	85,2	68,5	88,0	76,0	78,0	57,0	87,0	78,0	90,0	77,2	86,7	72,1	97,2	71,1
Valgte	15	0	15	0	15	0	15	0	15	0	15	0	15	0
Asmild-Tapdrup														
Stemme %	80,0	49,0	85,0	62,0	73,0	47,0	–	–	87,3	71,7	85,5	73,1	83,1	82,6
Valgte	7	0	7	0	7	0	7	0	7	0	7	0	7	0
Dollerup-Finderup-Ravnstrup														
Stemme %	83,0	52,0	87,0	73,0	76,0	44,0	90,0	82,0	87,9	80,0	92,7	82,1	89,3	78,7
Valgte	9	0	9	0	9	0	9	0	9	0	9	0	9	0
Gråbrødre landsogn														
Stemme %	73,0	55,0	–	–	–	–	92,0	100,0	–	–	–	–	100,0	80,0
Valgte	5	0	4	1	4	1	4	1	5	0	5	0	5	0
Lysgård														
Stemme %	80,0	51,0	73,0	57,0	79,0	64,0	–	–	89,3	78,0	85,1	83,1	88,3	77,3
Valgte	5	0	5	0	5	0	5	0	5	0	5	0	5	0
Rind														
Stemme %	66,0	1,0	71,0	18,0	–	–	73,0	45,0	74,0	45,2	82,5	65,7	87,1	57,4
Valgte	5	0	5	0	5	0	5	0	5	0	5	0	5	0
Tårup-Kvols-Borris														
Stemme %	91,0	72,0	88,0	71,0	90,0	75,0	92,0	84,0	88,9	88,0	95,0	78,6	92,3	81,3
Valgte	9	0	9	0	9	0	9	0	9	0	9	0	9	0
Vinkel														
Stemme %	85,0	40,0	95,0	85,0	–	–	84,0	71,0	78,7	77,7	86,7	81,7	100,0	72,9
Valgte	5	0	5	0	5	0	5	0	5	0	5	0	5	0
Vorde-Fiskbæk-Romlund														
Stemme %	67,0	15,0	77,0	35,0	76,0	52,0	93,0	84,0	90,1	77,2	92,7	79,9	90,0	83,6
Valgte	7	0	7	0	7	0	7	0	7	0	7	0	7	0

Note: – = én liste uden afstemning.

Bilag 3. Antal opstillede kvinder ved de kommunale valg 1929-1966 i Danmark fordelt på hovedområder og for landkommunerne på amter³

	1929 ⁴	1933 ⁴	1937 ⁴	1943 ¹	1946	1950	1954	1958	1962	1966
hovedstaden ²	36	38	50	72	106	111	102	95	112	108
provincbyerne	259	353	340	391	670	690	676	653	707	809
i alt byerne	295	391	390	463	776	801	778	748	819	917
landkommuner i amt/ amtsrådsreds										
København	36	39	49	69	125	130	156	157	204	249
Roskilde	3	18	18	32	71	71	86	101	129	155
Frederiksborg	29	44	57	74	154	157	198	196	239	259
Holbæk	9	48	51	87	181	164	165	183	204	244
Sorø	22	50	35	60	111	103	126	138	164	182
Præstø	12	21	30	32	115	123	128	138	163	186
Bornholm	–	–	3	1	17	18	21	31	34	68
Maribo	10	23	24	18	114	116	155	165	169	216
Svendborg	13	45	42	51	150	162	144	177	219	198
Odense	16	45	52	59	127	116	103	130	167	125
Assens	3	28	33	34	57	63	64	68	94	79
i alt øernes landkom.153	361	394	517	1222	1223	1346	1484	1786	1961	
Vejle	4	25	24	39	94	77	92	107	152	222
Skanderborg	6	16	22	24	94	66	62	89	108	174
Århus	21	31	33	36	69	64	84	86	130	178
Randers	7	17	20	13	76	63	74	91	122	202
Ålborg	21	22	28	28	91	78	78	102	142	244
Hjørring	5	16	22	21	69	75	83	99	130	193
Thisted	–	9	6	13	30	22	41	35	61	138
Viborg	4	21	26	33	86	83	95	90	151	337
Ringkøbing	3	6	10	18	85	64	56	64	92	200
Ribe	23	24	27	41	106	68	79	98	101	179
Haderslev	–	4	5	·	48	44	42	56	62	121
Åbenrå	4	6	11	·	22	27	36	24	53	78
Sønderborg	–	–	–	·	21	16	20	26	30	57
Tønder	–	3	–	·	15	12	22	19	27	51
i alt Jylland land- kommuner	98	200	234	266	906	759	864	986	1361	2374
i alt land- kommuner	251	561	628	783	2128	1982	2210	2470	3147	4335
i alt hele landet	546	952	1018	1246	2904	2783	2988	3218	3966	5252
kvinder i % af op- stillede kvinder	1,7	2,8	2,8	3,6	7,6	7,1	7,8	9,1	10,3	14,5

– = 0. · = tal kan ikke forekomme.

Noter: Se bilagstabel 6.

Kilde: Se bilagstabel 6.

Bilag 4. Opstillede og valgte kvinder 1929-1966

	1929		1933		1937		1943		1946		1950		1954		1958		1962		1966	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
<i>Opstillede</i>																				
Viborg amt	4	0,2	21	1,1	26	1,2	33	1,5	86	5,5	83	3,7	95	4,3	90	4,3	151	6,6	337	14,5
Hele landet	546	1,7	952	2,8	1018	2,8	1246	3,6	2904	7,6	2783	7,1	2988	7,8	3218	9,1	3966	10,3	5252	14,5
<i>Valgte</i>																				
Viborg amt	0		1	0,2	0		2	0,3	6	0,9	5	0,8	4	0,6	6	0,9	17	2,6	44	7,2
Hele landet	93	0,8	135	1,2	117	1,0	164	1,6	348	3,0	404	3,5	429	3,7	495	4,3	646	5,7	972	9,7

Bilag 5. Antal valgte mænd og kvinder ved de kommunale valg i Danmark 1909-1966 fordelt på hovedområder

valgår	hovedstaden ²		provinsbyerne		øernes landkommuner		Jyllands landkommuner		hele landet	
	antal mænd	antal kv.	antal mænd	antal kv.	antal mænd	antal kv.	antal mænd	antal kv.	antal mænd	antal kv.
1909	47	10	747	52	4217	42	4759	23	9770	127
1913	54	16	801	55	4270	44	4777	21	9902	136
1917	60	14	826	53	4334	33	4833 ³	14	10053 ³	114
1921	59	15	1079	46	4381	28	5668 ⁴	13	11187 ⁴	102
1925	60	14	1087	44	4424	23	5668	9	11239	90
1929	61	13	1076	40	4433	28	5740	12	11310	93
1933	58	16	1085	54	4403	46	5744	19	11290	135
1937	59	15	1084	46	4371	34	5740	22	11254	117
1943 ¹	70	19	980	66	4375	48	4980	31	10405	164
1946	70	19	1084	119	4305	131	5717	79	11140	348
1950	69	22	1046	125	4270	173	5710	84	11095	404
1954	70	21	1038	133	4259	185	5709	90	11076	429
1958	71	20	1047	137	4244	211	5672	127	11034	495
1962	71	20	1035	149	4099	274	5563	203	10768	646
1966	72	19	1070	176	2951	391	4940	386	9033	972

1) Der afholdtes ikke valg i Sønderjylland i 1943.

2) Hovedstaden består af København og Frederiksberg kommuner og fra 1943 Gentofte kommune, der før henregnedes til øernes landkommuner.

3) Tallet for valgte mænd i landkommunerne er ikke helt overensstemmende i Stat. Med. 4.r., 1917 mellem tabellen p. 93 og tabel 3, pp. 10-85. Tallene i tabel 3 er benyttet, da denne må antages at være primærkilde for tabellen p. 93. (For valgte mænd i alt i hele landet er de to tal hhv. 10.052 og 10.053.

4) Tallet for valgte mænd i landdistrikterne er ikke helt overensstemmende i Stat. Med. 4.r., 1921 mellem tabellen p. 125 og tabel 3, pp. 12-115. Tallene i tabel 3 er benyttet, da denne må antages at være primærkilde for tabellen p. 125. (For valgte mænd i hele landet er de to tal hhv. 10.305 og 10.313).

Kilde: Stat. Med. 4.r., Valgene til de kommunale råd 1909-1966, Stat. Dep., men her citeret efter Ulla Wamberg: Kvindernes deltagelse i de kommunale og amtsskommunale valg i Danmark 1909-1966. (1980).

Bilag 6. Andelen valgte kvinder ved de kommunale valg i Danmark 1909-1966 i landkommunerne fordelt på amter¹

	1909	1913	1917	1921	1925	1929	1933	1937	1943 ³	1946	1950	1954	1958	1962	1966
<i>amter/amtsrådsredse</i>															
København	2,2	2,6	4,3	1,9	0,9	3,2	4,7	4,2	3,9	7,6	8,8	10,2	9,7	15,7	19,1
Roskilde	.	.	1,3	.	.	—	0,8	0,8	1,7	4,2	5,8	6,7	4,2	5,4	13,0
Frederiksborg	2,4	2,1	1,6	1,3	1,0	1,8	2,0	0,8	1,7	4,0	5,5	5,0	6,0	8,3	12,9
Holbæk	1,2	1,4	1,6	0,8	0,6	0,6	1,6	1,4	1,6	3,6	3,9	3,9	5,7	6,7	12,3
Sorø	0,6	1,3	1,2	1,2	1,3	0,8	1,4	1,0	1,4	3,5	3,9	3,1	3,9	6,6	12,5
Præstø	0,7	0,6	—	—	0,4	0,4	0,2	0,2	0,6	1,5	3,1	4,2	4,6	5,6	11,6
Bornholm	—	—	—	—	—	— ²	— ²	—	—	—	0,8	0,8	0,8	4,7	11,6
Maribo	0,3	0,2	0,2	—	0,2	—	—	—	0,2	1,3	3,7	3,7	4,9	5,9	10,8
Svendborg	0,5	0,8	0,2	—	—	0,3	0,5	0,3	0,5	1,8	2,3	3,1	4,2	3,8	9,0
Odense	0,9	0,4	—	0,7	0,4	0,8	1,4	0,8	1,0	4,2	3,3	2,9	3,1	4,5	6,6
Assens	.	.	—	.	.	—	0,4	0,8	1,2	3,5	4,3	5,9	5,1	6,6	9,2
i alt øernes landkom.	1,0	1,0	0,8	0,6	0,5	0,6	1,0	0,8	1,1	3,0	3,9	4,2	4,7	6,3	11,7
Vejle	0,7	0,4	—	0,2	—	—	0,2	0,4	1,2	1,8	1,7	1,7	3,1	4,3	6,9
Skanderborg	.	.	0,3	0,3	0,3	0,3	1,2	0,9	1,5	1,2	1,2	1,8	2,7	5,5	9,5
Århus	1,3	1,1	1,3	1,0	1,3	0,7	2,3	2,0	2,0	3,3	2,7	3,7	6,0	6,6	11,4
Randers	0,5	0,7	0,2	0,2	—	0,5	0,2	0,2	0,2	0,8	1,2	1,5	1,7	3,0	6,9
Ålborg	—	—	0,2	0,2	0,2	0,4	0,2	0,9	0,7	1,6	1,6	1,3	1,8	3,2	6,2
Hjørring	—	—	—	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	1,7	1,8	2,3	3,8	4,8	7,9
Thisted	0,5	0,5	0,3	—	—	—	—	—	0,3	0,3	0,5	0,3	0,5	1,6	6,0
Viborg	0,2	0,5	0,5	0,2	—	—	0,2	—	0,3	0,9	0,8	0,6	0,9	2,6	7,2

(forts.)

Bilag 6. Andelen valgte kvinder ved de kommunale valg i Danmark 1909-1966 i landkommunerne fordelt på amter¹ (forts.)

	1909	1913	1917	1921	1925	1929	1933	1937	1943 ³	1946	1950	1954	1958	1962	1966
Ringkøbing	0,3	0,2	0,2	–	–	–	0,2	0,3	0,3	1,2	1,0	1,0	1,6	3,1	6,2
Ribe	0,7	0,5	0,4	0,4	0,4	0,6	0,4	0,4	0,4	2,5	2,5	2,3	2,1	2,7	8,4
Haderslev	.	.	.	–	–	– ²	–	–	.	1,3	2,3	1,3	2,0	4,4	6,7
Åbenrå	.	.	.	–	–	–	–	–	.	0,7	1,4	2,1	3,5	5,7	6,6
Sønderborg	.	.	.	1,6	–	– ²	– ²	– ²	.	–	0,7	3,7	2,2	0,7	9,1
Tønder	.	.	.	–	–	– ²	–	– ²	.	0,5	0,5	0,5	0,5	1,5	4,4
i alt Jyllands landkom.	0,5	0,4	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,6	1,4	1,4	1,6	2,2	3,5	7,3
i alt landkommuner	0,7	0,7	0,5	0,4	0,3	0,4	0,6	0,6	0,8	2,1	2,5	2,7	3,3	4,7	9,0
i alt hele landet	1,3	1,4	1,1	0,9	0,8	0,8	1,2	1,0	1,6	3,0	3,5	3,7	4,3	5,7	9,7

– = 0.

. = tal kan ikke forekomme.

1) Der er forekommet enkelte ændringer i landets inddeling i amter i forbindelse med valgene 1909-1925 vedrørende Roskilde, Assens og Skanderborg amter. Medregnet under andet amt.

2) Ingen kvinder opstillet. Kun oplysninger herom fra valgene i 1929 og fremefter.

3) Der afholdtes ikke valg i Sønderjylland i 1943.

Kilde: Stat. Med. 4.r., Valgene til de kommunale råd 1909-1966, Stat. Dep., her citeret efter Ulla Wamberg: Kvindernes deltagelse i de kommunale og amtskommunale valg i Danmark 1909-1966 (1980).

Noter

1. LK 308. 3053 Vorde, Fiskbæk, Romlund, Valgprotokol 1901-1937.
2. Birgit Busch: Den danske Kvindesags historie indtil opnåelsen af den politiske valgret, i Ellen Strange Petersen: Kvinderne og valgretten, København 1965, s. 24 og 105.
3. Folketingets forhandlinger 1886/87, spalte 535 ff, spalte 2893 ff. Tillæg A, spalte 1959.
4. Do 1887/88, spalte 2543 ff.
5. Landstingets forhandlinger 1887/88, spalte 677 ff.
6. Folketingets forhandlinger 1886/87, spalte 2897 ff.
7. Landstingets forhandlinger 1887/88, spalte 682.
8. »Kvindebladet Hvad Vi Vil«, 1890, nr. 8. De to folketingsmænd havde stillet forslag om valgret og ikke valgbarhed for kvinderne.
9. Rigsdagstidende 1887/88, Tillæg B, spalte 105-106.
10. »Kvindebladet Hvad Vi Vil«, 1890 nr. 3 og 4. Artiklerne: »Kvinderne på valgdagen«, og »Kvindesagen på valgtribunerne«.
11. Rigsdagstidende 1887/88, Tillæg B, spalte 99 ff.
12. Birgit Busch: anf., s. 82 ff.
13. Ulla Wamberg: Kvindernes deltagelse i de kommunale og amtskommunale valg i Danmark 1909-1966, utrykt speciale 1980, s. 279.
14. Statistiske Meddelelser 1968: 10. Valgene til de kommunale råd, Kbh. 1968, s. 154 ff.
Opgørelserne fra de tidligere kommunale valg findes trykt i følgende hefter af Statistiske Meddelelser: 1909:4,31,5. 1913:4,42,2. 1917:4,54,3. 1921:4,62,5. 1925:4,73,5. 1929:4,83,1. 1933:4,96,1. 1937:4,105,2. 1943:4,121,2. 1946:4,127,4. 1950:4,140,3.. 1954:4,156,4. 1958:4,171,3. 1962:1963,2.
15. Drude Dahlerup og Kristian Hvidt: Kvinder på Tinge. Kbh. 1990, s. 234.
Det er ikke muligt at undersøge folketingsvalg på sogneniveau. Den officielle valgstatistik bringer kun tal på kreds niveau.
16. Sigurd Rambusch: Først valgret – så følger alt det andet. I Drude Dahlerup og Kristian Hvidt: Kvinder på Tinge, Kbh. 1990, s. 23.
17. Grenå Egnarkiv. Kvindevalgretsforeningen. Forhandlingsprotokol 1907-1915. Jeg takker arkivar Børge Kjær for henvisningen.
18. Jvf. note 16, s. 39.
19. Sigurd Højby: Bystyret i Viborg – en historisk oversigt. Viborg leksikon 1, 1984, s. 16.
20. LK 213. 3001-3002 Almind. Forhandlingsprotokol 1927 ff. 3069 Almind. Valgprotokol 1916-1958.
21. LK 214. 3001 ff. Asmild Tapdrup. Forhandlingsprotokol 1934 ff.
22. LK 221. 3007-3010 Dollerup Finderup Ravnstrup. Forhandlingsprotokoller 1927-1965.
Der er ikke bevaret valgprotokoller.
23. LK 302. 3008. Gråbrødre sogn. Valgprotokol 1908-1962.
24. LK 265. 3001. Lysgård. Forhandlingsprotokol 1946-66. Valgprotokoller er ikke bevaret.
25. LK 288. 3004-3005. Sdr. Rind. Forhandlingsprotokol 1902-1970. 3009. Valgprotokol ved valg til hjælpe-kassens bestyrelse 1908 ff.
26. LK 293. 3070. Tårup Kvol's Borris. Valgprotokol 1868 ff.
27. LK 305. 3003 ff. Vinkel. Forhandlingsprotokol 1906-1970.
28. LK 308. 3005 ff. Vorde Fiskbæk Romlund. Forhandlingsprotokol 1904-1970. 3053 Valgprotokol 1901-1937.

Litteratur

- Bridenthal, Renate and Claudia Koonz: *Becoming visible. Women in European History*. London 1976.
- Dahlerup, Drude: *Et selvstændigt kvindeparti? Den danske kvinderetsbevægelse efter stemmeretten var vundet, 1903-18: En historie om stadigt bristede forventninger*. Kvindestudier 1, Kbh. 1977.
- Dahlerup, Drude og Kristian Hvidt (red.): *Kvinder på Tinge. Kvinder i landspolitik i 75 år*. Herning 1990.
- Hvad vi vil. Organ for kvindesagen, fredssagen og arbejdssagen. 1888-1894.
- Højby, Sigurd: *Bystyret i Viborg – en historisk oversigt*. Viborg leksikon 1. Viborg 1984.
- Pedersen, Mogens N.: *Kvindernes mobilisering i dansk politik*. Danske økonomer 1965, nr. 24.
- Petersen, Ellen Strange: *Kvinderne og valgretten*. Kbh. 1965.
- Poulsen, Ejnar: *Viborg amts degne- og skolehistorie*. Skive 1957.
- Statistiske meddelelser 1909 ff.
- Wamberg, Ulla: *Kvindens deltagelse i de kommunale og amtskommunale valg i Danmark 1909-1966*. (Speciale ved Institut for statskundskab ved Aarhus Universitet). 1980.

Birgit Løgstrup, f. 1941, dr. phil., arkivar ved landsarkivet i Viborg. Har bl.a. skrevet bøgerne: *Dommer og Administrator, Herredsfogden 1790-1868* (1982). *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. årh.* (1983) (disputats). *Fra tvang til forsorg*. Viborg Amts Forsorgshjem 1882-1982 (1984). *Bundet til jorden*. *Stavnsbåndet i praksis 1733-1788* (1987). Artikler til årbogen 1982 og 1984. Adresse: Jonshøjvej 4, 8831 Løgstrup.

Da Daugbjerg brændte

Landsbyen Daugbjerg vest for Viborg blev ramt af en meget omfattende brand i 1791. Det var i sig selv en voldsom begivenhed, men samtidig virkede den som udløsning af en række samfundsmæssige spændinger. Bønderne kom i strid med godsejeren og indbyrdes, og da det kom til stykket, var de uselvstændige fæstebønder slet ikke magtesløse. Men inden vi vender os mod branden og dens konsekvenser, vil vi se lidt på landsbyen, dens indbyggere og det omgivende samfund.

I dag er landsbyen domineret af hovedvejen, der går omtrent øst-vest og skærer byen over, men vejen fandtes slet ikke i 1700-tallet. Da var landsbyen bundet sammen af byens gade, der bugtede sig af sted, omtrent i nord-syd; en del af den hedder nu Seibækvej. Sydligst i byen lå præstegården, kirken og degnens hus. Byen var mod vest afgrænset af Mølleedammen, der var smal, men langstrakt i nord-syd. Fra byens gade krogede en vej sig vestpå mod Engedal, omtrent hvor hovedvejen i dag ligger, trukket efter en lineal. Men øst for gaden var der intet, der kan sammenlignes med hovedvejen i dag, her lå gårde og marker. Vi skal lidt længere mod nord for at finde en vej, der løb mod nordøst. Resterne af den kan genfindes i dag, mellem Bakkegården og Forsamlingshuset.

Næsten hele landsbyen tilhørte Hald gods, som bønderne og husmændene var fæstere under; kun kirken og præstegården var udenfor samt mølleren, som var selvejer. Godsets hovedgård lå i Dollerup sogn, mens bøndergodset var fordelt over knap 20 sogne. Hovedparten af jorden lå i Daugbjerg, Mønsted, Finderup, Dollerup, Lysgård og Almind, hvor godset ejede hele landsbyer. Resten var spredt, nordligst med nogle få gårde i Skals, Vorde og Fiskbæk, mod vest i Resen, Vroue, Fly og Smollerup. Uden for dette område havde godset enkelte gårde beliggende i det nordvestlige Salling.¹

Godsets drift krævede en del administration, og til det var ansat en forvalter. Han skulle føre godsets regnskaber, herunder opkrævning

og administration af bøndernes skatter. Der skulle udarbejdes kopier af jordebøgerne til myndighederne – det vil sige fortegnelser over fæsternes jordtilliggende og årlige afgifter – og der skulle skrives breve. Fæsteforhold skulle aftales og fæstebrevene udstedes. Forvalteren måtte møde op i retten til de hyppige retssager, godset var involveret i.²

Godsets ejer var i en lang periode – 1750-1794 – kammerherre, landsdommer Friedrich Schinkel. Herskabet var i slutningen af århundredet ikke stort – kun to-tre personer – men det krævede alligevel seks piger og to tjenere, og skulle herskabet ud at køre, var der både kusk og forrider. Der var ansat to gartnere, hvoraf den ene også kaldes podemester, en skytte og en fisker, og til det daglige arbejde på gården var der en ladefoged og tre røgttere. Men de skulle ikke klare markarbejdet; det påhvilede bønderne.³

Fæsteforhold

Fæsteforholdene blev indgået på livstid, dog kunne fæsterne miste retten, hvis de ikke overholdt forpligtelserne. De bestod i at betale den årlige landgilde – det vil sige afgift til godset for brugsret af jorden – og de skulle betale skat. Alle skulle holde bygningerne vedlige, og der skulle være lige så mange fag huse, når de forlod stedet, som da de overtog det. De skulle gøre hoveri, og endelig skulle de rette sig efter de kongelige love og forordninger og være husbond, altså godsejeren og hans repræsentanter, hørig og lydige.⁴

Fæstebreve indeholdt ingen løfter om arvefæste, men det var ret almindeligt, at fæsteren selv udpegede sin eftermand. Når et fæsteforhold ophørte på grund af alder eller dødsfald, blev et nyt fæsteforhold ofte indgået med en søn, en svigersøn eller en ny ægtemand. Et par undersøgelser har vist, at den ny fæster giftede sig med den forrige fæsters datter, uden at det står i fæstebrevet. Fæstebrevene var naturligvis aftaler, indgået mellem en *mand* og godset, men enkerne var ikke retsløse. Både gårdmands- og husmandsenker kunne regne med at blive boende, indtil der var fundet en ny ægtemand og fæster. Og giftede de sig ikke igen, kunne de blive boende, så længe de kunne klare forpligtelserne. Hvis der var en arving, uden at et fæsteforhold blev indgået, kunne godsets forvalter føle det nødvendigt at forklare hvorfor: »Gaardfæsteren ... og Hustrue ... efterlod sig ikun en

umyndig Søn ... som ei heller har været til Confirmation og saaledes ikke kunde betroes Stedet.«⁵

Bønderne skulle betale indfæstning, altså en engangsafgift, men beløbets størrelse nævnes ikke. Godset krævede nemlig indfæstningen betalt, inden fæstebrevet blev udstedt, som dermed også blev en kvittering: »Indfæstningen til fornøielse betalt«. Restancer påhvilede i princippet den nye fæster, men der er dog mange eksempler på, at indfæstningen og restancer blev eftergivet. Husmænd betalte ikke indfæstning.⁶

Fæstebønderne og deres familier var det bærende element i landsbyen. Tabel 1 viser bøndernes navne, og hvor meget jord hver havde fæstet. I det omfang vi har oplysninger om bygningernes størrelse, er de også anført.

Tabel 1. Samtlige fæstebønder i Daugbjerg by, gårdenes tilliggende i hartkorn og bygningernes størrelse 1791

Fæstebønder	Gårdenes størrelse		
	hartkorn	stuehus fag	udbygninger fag
Jens Pedersen Kiergaard	3-1-1-0	11	31
Niels Pedersen Kiergaard	3-1-1-0	11	18
Visti Jensen	4-7-1-2¼	15	29
Jens Pedersen Degn	6-4-1-1	16(+6*)	35
Jens Jensen Troelsen	4-6-2-2	14(+6*)	39
Peder Michelsen	3-2-3-½	11	20
Jens Sørensen Tougaard	5-0-0-¼	14	25
Jep Jensen	4-5-3-1½		
Peder Christensen Raae	6-4-0-1		
Knud Jensen	4-7-0-1¼		
Visti Christensen	6-4-0-1		
Lars Nielsen	4-7-0-2¼		
Jens Michelsen Bruus**	0-7-0-2		

*) indsidderhus

***) bolsmand

Fag: afstanden mellem to lodrette vægstolper i bindingsværk; kunne være ca. 2½ alen, det vil sige ca. 1½ meter.⁷

Hoveri

Godset skelnede mellem almindeligt hoveri og andre former for arbejde. Jordens dyrkning, skovning af tømmer, tørvegravning, reparation af bygninger, vandsteders rensning og kørsel med træ og tørve defineredes som almindeligt hoveri. Alt dette arbejde var bønderne i Daugbjerg fri for, formentlig fordi de boede for langt borte til, at deres arbejdskraft kunne udnyttes effektivt. Husmændene i Daugbjerg skulle derimod gøre hoveri, nemlig 1-2 dages »høgulvning« årligt, altså hjælpe med at få høet i lade. Bønderne i sognene nærmest godset var pligtige til at gøre hoveri.⁸

Selv om bønderne i Daugbjerg ikke skulle gøre almindeligt hoveri, havde de en forpligtelse, der krævede meget arbejde, nemlig at levere kalk. Det fremgår ikke af fæstebrevene, hvor meget hver skulle levere, men det skyldes, at fæstebrevene taler om sædvanlige pligter, ikke fordi der ikke var afgrænsninger.⁹

Desuden skulle nogle af bønderne i Daugbjerg sammen med bønder fra Engedal, Søvsø og Mønsted bjerge høet i Hauris kær. Høet skulle »slåes, rygtes, hiemføres og hensættes i husene« på Hald. Hauris kær lå langt borte, i Skals sogn, og det har krævet adskillige dages arbejde at få høet slået, tørret og kørt til Hald. Selv om godset ikke beskrev arbejdet som hoveri, har det været følt tyngende for dem, der skulle udføre det. Godset omtalte i anden sammenhæng Hauris kær som det vanskeligste sted at bjerge høet. Her har vi et udmærket billede på det statiske samfund, man levede i: når forpligtelsen én gang var blevet pålagt bønder fra blandt andet Daugbjerg sogn, blev det ikke lavet om. Det havde jo været ulige mere praktisk, om opgaven blev flyttet over på bønder i eller i nærheden af Skals. En enkelt bonde fra Søvsø havde købt sig fri mod at betale fem mark årligt, og de øvrige har så måttet udføre så meget mere arbejde, men måske har de kunnet presse godset til at give et lille afslag i landgilden til gengæld.¹⁰

Ved siden af kalkleverancerne samt høhøsten som kun gjaldt nogle, skulle alle bønderne gøre ægter, det vil sige udføre pligtkørsel efter godsets anvisninger, og det arbejde deltog bønderne i Daugbjerg i sammen med alle andre.

Der har næppe været en ridefoged til at svinge piskan over Daugbjerg-bønderne. Måske har det krævet en påmindelse, at det var tid til at bjerge høet i Hauris kær, og måske har fogden også ved et par

ture dertil sikret sig, at arbejdet var i gang, men mere har det ikke kunnet blive til. Arbejdet i kalkgravene har heller ikke været velegnet til en detaljeret kontrol. Bønderne skulle jo også selv bruge kalk og var derfor interesseret i produktionen.

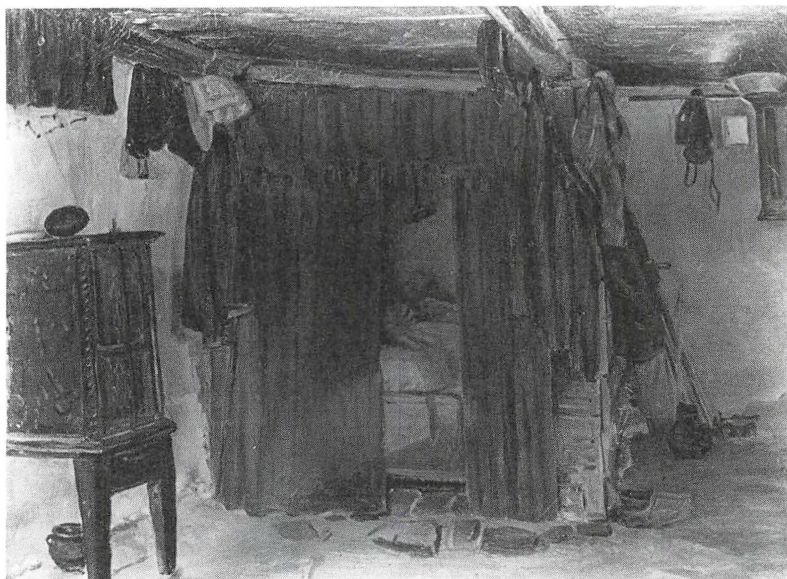
Beboere i landsbyen

Lad os se på et par familier i dette bondesamfund. Vi kan begynde med den økonomisk svagere gruppe, husmændene. Der var 8-10 huse i landsbyen, alle uden landbrugsjord, men med lidt kålhav. Vi vælger familien Esper Sørensen og Mette Michelsdatter og deres børn. Udkommet måtte skaffes ved hjælp af arbejde for bønderne ved landbruget og ved kalkgravning og transport af kalken. Mette var væverkone og supplerede dermed familiens indtægter. Den årlige afgift af huset var på 2 rigsdaler. Hoveriet bestod af de tidligere omtalte 1 à 2 dages arbejde ved høets indbringning. Desuden påhvilede der fæsteren af dette hus forpligtelsen til at udbringe breve, han fik anvist fra godsejeren »uden nogen forsinkelse«. Han var ikke den eneste, og der var husmænd i andre sogne med lignende forpligtelse, så det må have været breve, som skulle viderebringes i Daugbjerg sogn eller længere vestpå, Esper Sørensen skulle gå med.¹¹

Esper Sørensen var fra Daugbjerg, men Mette Michelsdatter kom til sognet udefra. Da de blev gift i 1761 havde Esper to store drenge – Peder og Søren – fra sit første ægteskab. Mette fik tre sønner, Michel, der var kaldt op efter hendes fader, samt Christen og Jens. Der var mange år – henholdsvis fire og ti – mellem børnefødslerne. Ved dåben fik børnene navnet Espersen, men senere blev de oftest kaldt Jespersen, og Esper var også selv blevet kaldt Jesper. Mette var kun i begyndelsen af 40erne, da Esper døde, og hun forlangte udtrykkeligt ægteskab af den nye fæster, altså ikke noget med at skulle flytte et andet sted hen. I løbet af seks uger var en ny fæster fundet, Jens Madsen fra Feldingbjerg. Han levede kun få år, og fra foråret 1787 var Mette Michelsdatter igen enke. Denne gang krævede hun ikke ægteskab, men blev boende som fæster af huset, måske fordi hendes søn Michel nu var gammel nok til at kunne udføre hoveriarbejdet.¹²

Mette Michelsdatter og Esper Sørensens søn Christen omkom ved en ulykke som 15-årig. Han tjente i Smollerup og blev dræbt ved, at en tørvestak væltede ned over ham.¹³ Den yngste – Jens – fik som 15-årig halvbroderen Søren til at kautionere for sig, så han kunne få et

Hans Smidth, Husmandsstue fra Daugbjerg, ca: 1865.

Sådan så maleren Hans Smidth et beboelsesrum for en husmandsfamilie i Daugbjerg med bilæggerovnen, sovestedet, tøjet og skålen med tykmælk oppe under loftet. Maleriet er blevet til adskillige årtier senere end branden og viser ikke netop Mette Michelsdatters og hendes families bolig; de havde sikkert kun åben skorsten.

Tilhører Den Hirschsprungske Samling, København.

Fotograf: Hanne-Siri Nymoer, Rigsarkivet.

pas fra lægdsmanden med ret til at flytte til et andet amt. Jens tog til »Coloniet«, det vil sige hedeområderne syd for Daugbjerg, hvor kartoffeltyskere og andre forsøgte at bryde jord op. Jens forsøgte flere år i træk at slippe for at blive soldat med den begrundelse, at han havde haft »slag«, formentlig besvimelsesanfald. Da han ikke – trods gentagne opfordringer – leverede et skriftligt bevis, godtog sessionsmyndighederne ikke forklaringen, men den trak da tiden ud, og i 1806 var han så heldig at blive overkomplet ved en lodtrækning.¹⁴

En familie som den her beskrevne var ret stabil i sin tilknytning til sognet og huset. Dens økonomiske muligheder var beskedne, men den havde fast bopæl, uden dog at have landbrugsjord. Mennesker som levede af almisse, stod væsentligt lavere i det sociale hierarki, og de omvandrede, som end ikke havde en bolig, var endnu dårligere

stillet. Som eksempel kan nævnes en kvinde, der i året 1786 kom vandrende med nyfødte tvillingpiger. De overlevede naturligvis ikke de barske vilkår og døde begge i Daugbjerg.¹⁵

Lad os prøve at se på en gårdmandsfamilie. Hvis vi skulle vælge en typisk familie, ville det blive noget i retning af følgende: to gårdmandsbørn gifter sig med hinanden, begge fra Daugbjerg eller et nærliggende sogn. De får en del børn, nogle af dem dør som små, konen dør i forbindelse med en fødsel, manden gifter sig snart igen, og der kommer børn i 2. ægteskab. Den ældste søn er måske giftefærdig, inden forældrene er gamle nok til at overlade ham gården. Han må derfor fæste en anden gård, og en yngre broder overtager senere den hjemlige fæstegård. De gamle bliver boende ved gården, den ny generation skal yde dem aftægt og på den måde forsørge dem.

Men lad os i stedet tage familien Tougaard, som absolut ikke var nogen gennemsnitsfamilie, men det bliver den ikke mindre spændende af. Familien havde boet i Daugbjerg sogn i mindst to generationer, men stammede uden tvivl fra Tougaard i Mønsted sogn. I 1766 blev Søren Jensen Tougaard gift med Birte, datter af Mads Pedersen, Rosgaard i Mønsted.¹⁶ Ægteparret havde kun et eneste barn, nemlig sønnen Jens Sørensen Tougaard, opkaldt efter sin farfader. Første gang vi hører om Jens – bortset fra dåb og konfirmation – var han kun 18 år og havde da gjort pigen Anne Jepsdatter gravid. De skulle bestemt ikke giftes, dels var han alt for ung, dels tilhørte hun ikke gårdmandsstanden. Anne havde også 4-5 år før fået et barn uden for ægteskab, men hun klarede sig, og det gjorde hendes børn også. Resultatet blev denne gang en dreng, som hun kaldte Søren.¹⁷ Var det mon sin egen farfar Søren hun kaldte op, eller havde hun den frækhed at kalde drengen op efter dennes farfar Søren Jensen Tougaard? Søren blev anbragt i pleje på en gård i Søvsø hos mennesker, der fik almisse for at have ham. Efter loven skulle faderen betale halvdelen af udgifterne til barnet, men om han betalte, ved vi ikke, og Anne har ikke kunnet betale ret meget. Gad vidst, hvad bønderne i det lille samfund mente om at måtte punge ud, fordi den knægt til Søren Tougaards havde været med til at sætte et barn til verden? Eller var fejlen udelukkende Anne Jepsdatters? Jens Tougaard havde tilsyneladende ikke mistet omgivelsernes tillid, for et par år efter var han skoleholder.¹⁸

Søren Tougaard forsøgte gentagne gange på grund af svagelighed at få godset til at overdrage fæstegården til sønnen. Selv var han kun ca. 48 år gammel og Jens godt 20, og det var usædvanlig tidligt at over-

drage en fæstegård til næste generation. Men inden der kunne udstedes fæstebrev, måtte forholdet til militæret afklares. Det var måske her, interessen i virkeligheden lå: at sørge for, at ens eneste barn ikke blev soldat! Det lykkedes den 24. april 1788 at få Jens kasseret på sessionen, og allerede den 30. i samme måned blev det nye fæstebrev udstedt. Faderen blev daglejer, men takket være en aftale om aftægt har han vel ikke behøvet at arbejde så hårdt. Det lyder som en social deroute, men samtidens opfattelse kender vi ikke.¹⁹

Der gik to og et halvt år fra Jens Tougaard blev fæstebonde, til han i efteråret 1790 giftede sig med Catharina Jensdatter fra Daugbjerg. Navnet er sikkert blevet udtalt Katrine, et navn der har overlevet på egnen. Helt efter traditionen blev den første søn i ægteskabet kaldt op efter sin farfader, så nu havde Jens Tougaard to drenge med navnet Søren.²⁰

Daugbjerg by brænder

I april 1791 – nærmere bestemt natten mellem den 20. og 21. april, som var natten til Skærtorsdag – opstod der ild i en gård og store dele af byen brændte. Ilden opstod i den sydlige ende af byen, hos gårdmand Jens Pedersen Kiergaard. Af byens 12 bøndergårde brændte de syv ned til grunden; yderligere tre gårde mistede enkelte bygninger, men stuehusene blev dog reddet. Byen havde desuden et bolssted og knap en halv snes husmænd, hvoraf de fire mistede deres bygninger. Gårde og huse lå tæt, og det har selvfølgelig været medvirkende til ulykkens omfang. Bygningerne har været af bindingsværk og med stråtage, altså let antændelige. Om beboerne overhovedet har prøvet at slukke med vand fra byens mølledam, ved vi ikke.

Jeppe Aakjær havde hos en gammel kone fået lidt at vide om branden. Begivenheden var da mere end 100 år gammel, men hun kunne fortælle, at det skete natten til Skærtorsdag. Folk var gået i seng, men to værpiger sad oppe og arbejdede, og takket være at de opdagede ilden og gjorde anskrig, omkom ingen mennesker ved branden. Hun vidste også, at branden var kommet op i Kjærgaard, og at der brændte omtrent en halv snes gårde. Videre kunne hun berette, at én gård havde undgået ilden, fordi manden var så from, at Vorherre ville skåne ham. En mere verdslig opfattelse er, at det nok snarere var bygningernes placering og soliditet, der sammen med vindretningen afgjorde sagen.

Jeppe Aakjær søgte at finde en forklaring på, hvordan ilden var opstået og nævner, at der var »møj skidt Folk« på den tid, og at kjeltringer florerede stærkt i de egne. Kjeltringer i betydningen omvandrende fattige folk, som ernærede sig ved tiggeri eller ved nedværdigende arbejde, var der givet vis en del af i hele landet. Måske brugte Jeppe Aakjær ordet kjeltringer i betydningen tattere, og dem var der en del af i hedeområderne, som ikke lå langt borte. Hvis beboerne havde haft mindste mistanke om, at tattere eller andre fremmede skulle have antændt branden, havde det været let at stå sammen og kaste mistanke på dem, men der er ikke antydning af noget sådant. Jeppe Aakjær taler også om hævnbrande, som han mener, at kjeltringerne tog sig af mod betaling, ja han kender endog taksten: 10 rigsdaler for en bondegaard og 30 for en herregård. For at der kan være tale om hævnbrand, skal der jo være nogen, der ville hævne sig på andre, og det hører vi intet om i referaterne fra branden. Der er intet belæg for den del af historien, så den må vi tilskrive Jeppe Aakjær's fantasi og intet andet. Sandsynligvis har den kraftige blæst pustet liv i gløderne på et ildsted.

Vi har heldigvis en øjenvidneberetning om branden, men den er kort: ilden var »først begyndt efter Miednat hos Gaardmand Jens Pedersen Kiergaard og saa hastig udsprede (den) sig at alt det afbrændte inden nogle Timmer var lagt i Aske, meget bevirket af den stærke Vind, som bar lige paa Byen fra bemeldte Jens Kiergaards Gaard, som lod (= lå) i Enden af Byen, ligesom alle Bygningerne ogsaa vare desstoed meere fængefærdig, da en langvarig Tørke hafde fortøret alting.« Den vind som omtales var sydlig eller sydøstlig og den værst tænkelige for byen i denne situation.²¹

Der er ikke mange oplysninger om stemningen den nat. Landsbyen havde ca. 120 beboere,²² og næsten alle må jo have været på benene. Børn har skreget, kvinder og gamle har grædt, dyrene brølet. Samtidig har mændene og vel også kvinder og børn søgt at redde dyrene og at få nogle af redskaberne og lidt af indboet slæbt ud i det fri. Mon ikke det vigtigste var sengeklæderne, gangklæderne og bryggerkedlen?

Lad os se på, hvordan beboerne selv beskrev ulykken. Da de 14 dage efter stod i retten og skulle forklare dommeren om hændelsesforløbet og om deres tab, måtte de jo holde sig til kendsgerninger og kunne ikke give udtryk for mange følelser, men lidt kom dog med alligevel. Først afhørtes Jens Pedersen Kiergaard, hvor ilden var op-

stået. Han havde mistet alle tre længer, nemlig 11 fag stuehus, 17 fag lade og stald og 14 fag fæhus, ialt 42 fag. Han mistede også alle dyrene, nemlig seks kreaturer og 49 får og lam – heste nævnes ikke specifikt – og endelig det meste og bedste af sit indbo. Dertil kom hans vogne og redskaber og alt korn, både vårsæden og det korn familien skulle leve af indtil næste høst. Han vurderede selv sin situation som ynkværdig. Mand, kone og fire halvvoxne børn må have stået næsten tomhændede. Jens Kiergaard måtte forklare, at ilden var opstået hos ham, men den »opkom uden hans Skyld eller Brøde og uden at han dertil veedste nogen antændende Aarsag«, og dommeren borede ikke yderligere i spørgsmålet.

Derefter stod hans broder Niels Pedersen Kiergaard frem og forklarede om sine tab. Også han havde mistet sine bygninger, 11 fag stuehus, 12 fag lade, 6 fag stald og fæhus var brændt ned til grunden. De to gårdes jorder var af samme værdi, godt tre tdr. hartkorn. Han reddede dyrene men mistede en del af gårdens avlsredskaber, men da han ikke nævnedes noget om indboet, er der næppe gået slet så meget til som hos broderen. Han beklagede, at endog »hans hafte Velsignelse af Æde og Sædekorn aldeles opbrændte, ja endog alt det Foder som skulle have været til Hæsternes og Kreaturerens Føde.«

Den næste var den betydeligt yngre Visti Jensen, der havde overtaget fæstegården få år før. Af gården var der intet tilbage; han havde haft 15 fag stuehus, en lade på 12 og en på syv fag og et fæhus på 10 fag, ialt 44 fag. Dertil kom tabet af det meste af indboet og avlsredskaberne, og endelig forklarede han, at intet blev reddet af alt det korn, han skulle have brugt til udsæd og til sommerføde for sig og sine.

Bønderne afgav sikkert forklaring i den rækkefølge, ilden havde nået dem, og dermed som gårdene lå i landsbyen. Den fjerde var Visti Jensens fader, Jens Pedersen Degn. Hans jord var vurderet lidt højere end brødrene Kiergaards tilsammen, og hans bygninger var derfor også store. Gården havde haft 16 fag stuehus, 22 fag ladehus, 13 fag stald og fæhus, og et indsiderhus på seks fag, ialt 57 fag, som nedbrændte til grunden. Han havde én af de få firlængede gårde, og så stor en gård havde haft ikke mindre end 51 td. rug, byg, havre og malt i behold på den tid af året, foruden foder og skaftekorn,²³ men alt var brændt. Hans indbo på lidt nær og hans arbejdsredskaber og alt seletøj blev fortæret af ilden. Seletøjet har nok været ret nyt eller særlig fint, siden han specielt nævnte det.

Én efter én blev de kaldt frem for at gøre rede for deres tab. Jens

Jensen Troelsen havde haft en firlænget gård med ialt 59 fag, som var afbrændt indtil syldstenene. Det var så meget mere tragisk, som han selv få år før havde bygget gården op af nye materialer. Også en del af indboet og redskaberne, der skulle bruges både i gården og ved avlen, brændte. Han nævnte ikke, hvor meget korn han havde haft, men der havde været alt det, han skulle bruge for sig og sin familie på syv personer, foruden det nødvendige sædekorn og foder til dyrene.

Så var det Peder Michelsens tur. Hans 31 fag og naboen Jens Sørensen Tougaards 39 fag brændte også totalt. Peder Michelsen berettede om tabet af 29 tdr. tærsket korn og alt det skaftekorn, hø og foder, som han havde haft rigelig i behold til sine kreaturers føde. Jens Tougaard havde haft 35 tdr. korn på loftet, som også var brændt, foruden alt andet: indbo, redskaber og foder. Tallene dækker formentlig over al det korn, de ejede, for det var der tilsyneladende ingen, der reddede noget som helst af.

Disse syv havde mistet alle bygninger, mens de sidste tre slap lettere. Jep Jensen mistede kun lade og vognhus på otte fag, men desværre var hans vogne og avlsredskaber netop indsat der, så de gik til, sammen med en del korn og foder, og endelig mistede han nogle få høveder, uden nærmere angivelse af antallet. Jep Jensen og Jens Pedersen Kiergaard var de eneste, der mistede dyr.

Også Peder Christensen Raae og Knud Jensen reddede deres stuehuse, mens deres lader på henholdsvis 12 og 14 fag brændte og dermed kornet. Knud Jensen mistede også vogne og redskaber samt et indsidderhus på kun fire fag og forudså, at genopbygningen ville blive byrdefuld for ham. De to sidste gårde i byen blev ikke berørt af branden; de var beboet af Laust Nielsen og lægdsmand Visti Christensen og deres familier. Det var Laust Nielsen – også kaldet Lars eller Laus – der var så from, at den gamle kone mente, det var grunden til, at han undgik ildebranden.

Husmændenes bygninger lå ind imellem gårdene, men først efter at bønderne havde gjort rede for deres tab, var det husmændenes tur. Husmand og smed Friederich Christensen kom først til orde og forklarede, at den uheldige ildebrand havde opbrændt ni fag stuehus og syv fag udhus for ham, så slet intet blev skånet. Han havde ikke haft tid til at tænke på indboet, så det var gået til alt sammen; for ham var smederedskaberne vigtigere, men også her var alt brændt, som kunne brænde, undtagen blæsebælgene, som han »med stoer Fare udreev af Ildens Strubbe«. Måske var han et mere dramatisk gemyt, måske var

det hans daglige omgang med ild, der havde givet ham et større ordforråd om emnet. Han klagede over sin elendighed og den betydelige skade, han havde lidt.

Smeden havde påtaget sig at fortælle, at naboen husmand Michel Jespersen havde mistet sit hus på 10 fag. Han gav ingen nærmere detaljer om Michel Jespersens tab, og vi ved ikke, hvorfor han ikke selv mødte op. Michel Jespersen var søn af Mette Michelsdatter, som tidligere er nævnt. Husmand Ole Sørensen, der var gammel og alene, klagede over at have mistet sine 8 fag hus og det meste og bedste af sit indbo. Han forudså, at han i sin alderdom måtte savne livets fornødheder.

Den sidste var husmand Søren Jensen Tougaard. Han havde ordet i sin magt og beskrev, hvordan hans seks fag hus var nedbrændt til grunden og blevet til en askehob. Det meste af hans og hustruens klæder var brændt samt to bistader, tre tdr. rug og tre tdr. byg. Han havde forladt ilden næsten nøgen og sluttede af med, at både han og mange andre husmænd og gårdmænd havde mistet hus og hjem og deres ejendele, som de i deres ansigts sved havde erhvervet sig gennem mange år.

Bortset fra Søren Tougaards to bistader, var der ingen af husmændene, der nævnedes dyr, hverken at de havde mistet nogen eller reddet nogen. I nogle landsbyer havde husmændene mulighed for at have et enkelt kreatur på græs, men det har de måske ikke haft i Daugbjerg. Mette Michelsdatter, som tidligere har været nævnt, var væverkone, og det havde da været en fordel, om familien selv havde haft nogle får.

Der er ingen præcise oplysninger om, hvad det mistede indbo bestod af; der står enten, at vedkommende mistede alt, eller at det var det meste og det bedste. Det kan umiddelbart virke underligt, hvorfor de ikke sørgede for at få det bedste indbo reddet, men forklaringen er nok, at solide skabe og kister har de slet ikke haft mulighed for at få ud, for der var kun én eller to voksne mænd i hver gård, og der var jo ingen naboer til at hjælpe; alle har haft nok at gøre hos sig selv.

Efter forhøret over de brandlidte vendte dommeren sig til vidnerne, som var de to eneste gårdmænd, der havde undgået branden, samt en bolsmand og en husmand, alle fra Daugbjerg by. Hele forklaringen blev læst op for dem, og de aflagde ed på, at oplysningerne om omfang af nedbrændte bygninger var korrekt; antal døde kreaturer »vedste de ogsaa med fuldkommen Wiished at være rigtig«, men når det gjaldt indbo og korn kunne de ikke afgive nogen forklaring. Med

Hans Smidth, Ildebrand, senest 1913.

Ildebrande var stadig almindelige, og maleren Hans Smidth har benyttet motivet flere gange. Billedet viser, at skorstenen hører til det mest solide af bygningen, men der var ikke meget andet at gøre end at få mennesker og dyr ud – og så lade huset brænde ned.

Tilhører Statens Museum for Kunst, København.

Fotograf: Hanne-Siri Nymoer, Rigsarkivet.

andre ord: dommeren gik dem lidt på klingen, og de har ikke turdet aflægge ed på den del af forklaringerne. Vidnerne usikkerhed må især gå på kornet, og her er to forklaringer mulig: de vidste ikke præcist, hvor meget korn de andre lå inde med, eller måske har enkelte overdrevet lidt. Vidnerne var ellers fulde af forståelse for, at de brandlides skader var store, »ja maaske støre end de lidende selv kan bestemme«. Men årsagen til branden kendte de lige så lidt til som Jens Kiergaard gjorde.²⁴

Påsken

Da Skærtorsdag morgen oprandt har der stået en flok trætte, snavsede og fortvivlede mennesker, ca. 45-50 af dem var hjemløse. Den mest presserende opgave var at få familierne indlogeret, men hvor fandt de husly? Vi ved det ikke, men de gårde, som undgik branden eller

havde stuehuset i behold må have taget imod nogen, præstegården sikkert også. Måske har nogen fundet husly i kirken i den første fase; andre har haft familie i omliggende landsbyer og er søgt derhen. Husmandsfamilierne har nok også taget imod; i en sådan situation er hjerterummet lige så vigtigt som husrummet.

Præstegården var ikke direkte truet af branden, men lå dog så nær, at præsten og hele husstanden må have været oppe den nat. Mange havde trøst behov, og derfor venter vi at finde præsten blandt sine sognebørn. Om morgenen måtte han forlade dem for at forrette gudstjeneste i en af sine andre kirker, men langfredag var der gudstjeneste i Daugbjerg.²⁵ Der var sikkert mange i kirke, branden havde manet til eftertanke, for nok havde man mistet meget, men der var også noget at sige tak for: alle havde reddet livet.

Helligdagene er blevet brugt til at lede i ruinerne, om enkelte genstande skulle have undgået ilden, og der skulle sendes bud til ejeren af jorden, kammerherre Schinkel på Hald. Trods helligdage er forvalteren sikkert mødt op for at se på skaderne. Mon vi gætter galt, når vi også lader påskedagene gå med en masse snak? De samme historier er blevet fortalt igen og igen, om hvad man oplevede den nat, og hvad man fik med ud – og ikke mindst hvad man ikke fik med. Problemerne om fremtiden er blevet drejet frem og tilbage. Hvordan skulle man få såsæd? De plejede da at hjælpe fra Hald, når det kneb. Havde man nu rigtigt fået forklaret forvalter Christensen, hvor meget der skulle til, og det skulle jo være snart? Mon godset selv havde nok? Hvis det skulle skaffes andre steder fra, kunne det tage tid. Der var også problemet med redskaber og vogne, hvoraf mere end halvdelen var brændt. Hvis der stod kasserede redskaber tilbage hos dem, der havde reddet gårdene, var de pludselig eftertragtede. Dyrene er blevet lukket ud og er blevet ude resten af sommeren.²⁶

Brandbreve

Branden fandt sted på en tid, hvor den sociale forsorg var meget beskeden. Hvert sogn havde pligt til at yde almisse til sine fattige, men når en stor del pludselig manglede det nødvendigeste, var der for få til at yde til mange trængende. På den anden side var brande ret almindelige; inden for Hald og Skivehus amter var der i 1790 brændt én gård et sted og to et andet, og i 1792 brændte igen tre gårde.²⁷ Myndighederne havde derfor åbnet mulighed for, at andre end hjem-

sognet kunne bidrage, men på frivillig basis. Det foregik ved, at de brandlidte kunne få udstedt et såkaldt brandbrev, som gav ret til at tigge inden for amtets grænser, altså et legaliseret tiggeri, som ellers var forbudt. Brandbrevet skulle medbringes og fremvises som bevis for retten til at tigge.²⁸ Af de tilstedeværende ved brandforhøret gav de fleste udtryk for et behov for at få hjælp af andre. Jens Kiergaard blev refereret for at have sagt, at han »maae være nød til at søge sin Næste paa Haanden om et kiærligt Biedrag til Hielp i hans Trang og Elændighed«; også Peder Michelsen »var nød til om understyttende Hielp at søge sin Næste paa Haanden«, og Jens Tougaards trang »gjør det ham derfor uundgaaeligt at søge Medlidendes Hielp efter den ham og slige trængende givne kongl. Tilladelse.« Smeden Friederich Christensen sagde, at han var »trængende til den Understøttelse, Medlidendeh vil rekke ham.«²⁹ Udtrykket »at søge sin Næste paa Haanden« må dække brandbrevens mulighed for tiggeri, men begivenhedsforløbet gør det ikke sandsynligt, at bønderne måtte ud at tigge; enkelte husmænd har måske været nødt til det. Vi kan med sikkerhed sige, at ingen døde af sult.³⁰

Mødet

Det var i godsejerens egen interesse at få bønderne sat i stand til at producere igen. Der skulle nemlig betales skatter af jorden uanset høstens omfang, og dem hæftede godsejeren for. Der er ikke fundet kilder, som direkte nævner, hvordan bønder og husmænd fik de nødvendige forsyninger, men godsejeren skrev til Rentekammeret om sine udgifter i anledning af branden: »Mit Tab, Bekostning og Tilsætning ved denne Leilighed har været saa betydelig, at ieg ingen Erstatning udi min Leve-Tiid kan forvente, men Byen bliver igjen vel opbygget«.³¹ Selv om Schinkel måske overdrev, er der ingen tvivl om, at branden betød tab for ham. En gennemgang af fæstebreve viser, at godset jævnlige var nødt til at forsyne fæstere med både brødkorn og såsæd, og det har også været nødvendigt her. Godsejeren kan eventuelt have ydet noget af det som lån, der skulle leveres tilbage efter næste høst. Godset leverede også somme tider bygningsmaterialer, især tømmer, som kunne hentes i godsets skove, men der er også fundet eksempel på, at godset købte bygningsmaterialer og leverede kvit og frit til en fæster. Daugbjergs bønder og husmænd disponerede ikke selv over skove og må have fået tømmer fra Hald. Foruden de

her nævnte udgifter kom administrationen af problemet, som skulle vise sig at blive ret tidkrævende.³²

Godsejeren vidste naturligvis udmærket, at ilden bredte sig til så mange bygninger, fordi de lå tæt sammen, og han besluttede derfor, at der skulle ske en udflytning fra Daugbjerg by.³³ På den tid var udflytning fra landsbyerne i gang, men det skete i forbindelse med udskiftning af jorden. Her var intet forberedt til en udskiftning, og det ville tage lang tid at effektuere; det krævede blandt andet, at man fik en landmåler til at komme og måle jorden ud. Men kunne man ikke få fat i en landmåler i en fart, kunne mindre vel gøre det. En maler ved navn Christen Sepstrup fik i den anledning titlen »tegnemester«, og for at stive hans position af blev han over for bønderne tituleret hr. Sepstrup. Hans forudsætninger for at være amatør-landmåler kendes ikke, men han har måske været beåret over opgaven, og lidt indtægter må den også have givet.³⁴

Der blev sendt bud til mændene i Daugbjerg, at de skulle give møde i landsbyen den 2. maj, og her kom godsejer Schinkel, forvalter Christen Christensen og gartner Thomas Thestrup fra Hald sammen med tegnemester Sepstrup. Alle eller næsten alle gårdmænd og husmænd var mødt op. Sepstrup gik i gang med arbejdet, og resultatet forelå samme dag. Efter Sepstrups plan skulle tre af gårdene placeres umiddelbart uden for den eksisterende landsby. Der nævnes dels, at de skulle ligge »oppe i bakken«, dels på »siden af byen«, det må betyde øst eller vest for byens gade. Grundene blev den dag afmærket med sten, og et par dage efter blev de »afpælede«. Planen omtales lidt forskelligt, blandt andet som kort og tegning eller grundtegnning, og der nævnes vedføjede forklaringer. Planen omfattede både de nye grunde og de grunde inde i byen, som derefter kunne fordeles anderledes. Det kunne have været spændende at se et eksempel på »byplanlægning« fra 1790erne, men den er desværre ikke fundet, selv om det af kilderne fremgår, at den har været fremsendt eller fremlagt talrige gange. Vi hører intet om, at nogen havde brugsret til den jord, der nu skulle bygges på. Udflytningen skulle selvfølgelig resultere i en jævn udtynding, og det var derfor ikke ligegyldigt, hvilke tre der flyttede ud. Seks gårde blev inddraget i planlægningen, så fæsterne to og to skulle trække lod om, hvem der skulle flytte, og hvem der kunne blive boende. Resultatet blev, at Jens Tougaard, Visti Jensen og Jens Kiergaard skulle flytte. Der havde også været tale om, at smeden skulle flytte uden for byen, men det blev frafaldet igen.³⁵

Så langt var der enighed om, hvad der skete på mødet den 2. maj. I juni måned 1791 skrev godsejer Schinkel til Danske Kancelli i København, og af et referat fremgår, at her opfattede man ganske klart planen som den »af ham (= Schinkel) besluttede Udflytning«. ³⁶ Et halvt år efter stod godsejeren og hans folk, forvalteren og gartneren i retten og gav deres udlægning af begivenhedsforløbet. Ifølge dem var der blevet talt med alle bymændene om, at ulykken skyldtes, at gårdene var bygget for tæt sammen, og at de gårde, der lå adskilte, havde undgået ilden. Det var resultatet i, at *bymændene* foreslog og anmodede om, at der blev lavet en bygningsplan, så der kunne blive bekvem afstand mellem bygningerne. Det fandt godsejer Schinkel rimeligt og gavnligt, og sammen med bymændene og efter deres anvisninger gik alle hen for at udse tre bekvemme bygningssteder, og heri var alle enige. Samme eftermiddag mellem kl. to og tre blev der holdt gadestævne, og her var igen alle bønder og husmænd til stede, og efter opfordring fra godsejeren også sognepræsten hr. Hegelund. Her bifaldt alle de nye bygningspladser, der var bekvemme både for de udflyttende og for byen. For at fordelingen kunne være upartisk, blev det vedtaget, at den skulle ske ved lodtrækning. Enhver trak frivilligt, og da lodtrækningen var slut, blev der lykønsket! Derefter sagde Jens Tougaards fader, Søren Tougaard straks, at han yndede godt den bygningsplads, der var tilfaldet hans søn. De to andre, Jens Kiergaard og Visti Jensen var også tilfreds med deres skæbne, efter at samtlige bymænd havde lovet at være behjælpelige med at flytte grundstenene fra deres tidligere bygningspladser. Forløbet bekræftedes af vitterlighedsvidner, Lars Nielsen og Visti Christensen, og af præsten. Sognepræstens underskrift var først kommet til i oktober, mens de andre var udaterede. ³⁷

Det lyder umiddelbart, som om der var fred og fordragelighed på mødet: alle bifaldt de nye bygningspladser, og alle trak et lod frivilligt! Der blev lykønsket med de nye grunde – et fint stemningsbillede. Derefter hedder det, at Jens Kiergaard og Visti Jensen var tilfredse, men de må dog have været forbeholdne, indtil aftalen om flytning af grundstenene blev truffet. Jens Tougaards fader var positiv, men hvad nyttede det, når han havde overladt gården til sønnen; senere nægtede faderen at have sagt som citeret. Det kan umuligt være bønderne, som foreslog, at der blev lavet en bygningsplan; initiativet kom fra Schinkel, der mødte op med »tegnemesteren«. Nogle af bønderne kan udmærket have set, at det var en god idé med mere plads mellem

gårdene og have givet udtryk for det, efter at Schinkels plan var fremsat. Der taltes både om risikoen ved eventuelle kommende brande, og at de havde været hinanden i vejen »ved igennemkørsel, møgdynger, tørvestakker ... og deslige«, udtryk der afspejler bøndernes dagligdag, men også kan være brugt af forvalteren i forsøg på at overtale nogen.³⁸

Det viste sig hurtigt, at Jens Tougaard ikke ønskede at flytte; måske nægtede han ikke konsekvent, men stillede nogle betingelser – formentlig om hjælp til udflytning – som ikke blev honoreret. Jens Tougaard må have protesteret allerede inden lodtrækningen, for det bliver gang på gang pointeret, at han fik lov at trække først, og det har vel været et forsøg på at stille ham tilfreds. Det havde nok været naturligere, at den 50-årige nabo Peder Michelsen trak før end den kun 24-årige Jens Tougaard.³⁹

Hvis der havde været enighed på mødet, burde forvalteren have sørget for at få de tre bønders underskrifter på dokumentet. Både Jens Tougaard – den tidligere skoleholder – og Visti Jensen kunne skrive; Jens Kiergaard kunne vist ikke, men så måtte underskrift med ført pen anvendes.⁴⁰ Resultatet blev altså, at udflytning reelt var en ordre fra godsets ejer, kammerherre Schinkel.

Protest

Jens Tougaard havde ikke i sinde at bøje sig for kammerherre Schinkels krav og handlede hurtigt. Han klagede hos stiftamtmand Sehested i Viborg, som opfordrede ham til at få et forlig med godsejeren. Tougaard forsøgte, men det resulterede i et brev, underskrevet af forvalteren den 10. maj. Brevets indhold var, at beslutningen stod ved magt og gav det udseende af, at man var blevet enige, så der ikke var noget at forhandle om. Det svar lod Jens Tougaard ligge lidt, men i begyndelsen af juni byggede Peder Michelsen. Efter Sepstrups plan kunne han nu disponere over mere plads end før, og han byggede blandt andet to fag hus på den grund, som Jens Tougaard hidtil havde haft. Det fik Tougaard til igen at henvende sig til amtmanden, som han viste forvalterens brev og forsikrede, at han ikke var blevet enig med godset »om Vilkoene paa hvilke han ville udflytte af Byen«. Amtmanden henvendte sig derfor til Schinkel den 11. juni og forlangte en erklæring fra ham snarest. Den blev skrevet den 15. juni, hvor Schinkel sendte den før omtalte plan og et brev, som efter amtman-

dens opfattelse »ikke indeholder andet end alt for stort Begreeb om de Rettigheder hr Kammerherren tiltroer sig som Ejer, og alt for lidet om de Rettigheder Loven hjemle hans Fæstebonde.« Sådan skrev amtmanden om kammerherre, godsejer Schinkel til Danske Kancelli, ikke just nogen smigrende omtale af en landsdommer. Han fortsatte: »Bilaget peger tydeligt derpaa at hr. Kammerherrens Villie var der skulle udflyttes, ligesom dets heele Stiil kiændelig er hr. Kammerherrens. Mens om det var Jens Tougaards Minde og Villie at udflytte det seer jeg ingenlunde af det Document hosboendens Foged og gartner ... have opsadt ...«. Amtmanden omtalte planen som en »Nullitet« og et »besynderligt Instrument«. Planen var nu underskrevet af forvalter Christensen og gartner Thestrup, men amtmanden pointerede, at de skulle have været udpeget af retten, og så nyttede det ikke, at Schinkel havde ratificeret planen.⁴¹

Da der ikke kom noget positivt ud af amtmandens henvendelse til kammerherre Schinkel, skrev han til herredsfogden og pålagde ham at henvende sig til Peder Michelsen for at forklare ham, at han havde handlet ulovligt ved at bygge på Jens Tougaards grund. Peder Michelsen skulle have at vide, at han ufortøvet måtte fjerne bygningen og indgå forlig med Jens Tougaard for den voldte fornærmelse. Skete det ikke, ville amtmanden sørge for, at byggeriet blev erklæret ulovligt. Amtmanden skrev dette til herredsfogden den 18. juni og krævede Peder Michelsens svar »inden 3de Solemærker« (3 dage), så nu fik herredsfogden travlt. Han sendte straks bud til sognefogden i Daugbjerg om at forkynde amtmandens beslutning for Peder Michelsen og få hans svar. Dagen efter – søndag den 19. juni – stod sognefogden sammen med to vidner hos Peder Michelsen og læste meddelelsen op for ham. Peder Michelsen havde ikke andet at svare, end at han havde bygget efter kammerherre Schinkels ordre. Beskeden gik tilbage til herredsfogden og nåede inden fristens udløb amtmanden. Han havde hermed fået sin mistanke bekræftet: det var Schinkel, der havde forceret Michelsens byggeri for derved at tvinge Jens Tougaard til at flytte.⁴²

Nu stod Peder Michelsen kønt i det! Godsejeren sagde, at han skulle bygge, og sognefogden mødte op med besked fra amtmand og herredsfoged, at han skulle rive det ned igen. Hvad var der andet at gøre end at ile til Hald for at fortælle, hvad der var sket? Schinkel må have beroliget ham, men mente at mere præcise oplysninger end Peder Michelsens mundtlige referat var nyttige, og dagen efter sogne-

fogdens besøg – mandag den 20. juni – skrev Schinkel til amtmanden og bad om at få en kopi af ordren til Peder Michelsen. Det mente amtmanden slet ikke vedkom Schinkel og svarede ikke.⁴³ Schinkel var allerede blevet klar over, at han havde amtmanden som modstander, og han fik den idé at gå uden om ham og direkte til de centrale myndigheder. Derfor sendte han den 22. juni udflytningsplanen til Rentekammeret og bad om at få den godkendt, uanset Jens Tougaards klage over planen.⁴⁴

Amtmanden indså, at man ingen vegne kom med forhandlinger med godsejer Schinkel og mente, at Tougaard burde tage kampen op. Han indstillede derfor til Danske Kancelli at bevilge Jens Tougaard fri proces i en sag mod Peder Michelsen og i de sager, som deraf kunne opstå ved herredsretten. Amtmanden var endnu hurtigere end Schinkel, og hans indstilling om fri proces var dateret den 21. juni.⁴⁵

Førløbet er et godt eksempel på, hvor hurtigt der kunne handles: amtmand og herredsfoged havde begge kontor i Viborg, så der betød afstanden intet, men der var dog ca. 16-18 kilometer til Daugbjerg. Sognefogden skulle have fat i vidner, nemlig en sognefoged, der boede i Laanum og en mand fra Daugbjerg, som sammen tog til Peder Michelsen. Hans svar skulle samme vej tilbage via herredsfogden til amtmanden, og alt blev klaret inden for de tre dage, amtmanden havde sat som frist. Både amtmand og godsejer havde reageret hurtigt, og selv om tempoet tog af, bevilgede Danske Kancelli dog allerede midt i juli fri proces for Tougaard.⁴⁶

Samtidig med at godsejer Schinkel sendte bygningsplanen til Rentekammeret, klagede han over stiftamtmanden. Den klage fik stiftamtmanden lejlighed til at forsvare sig imod, og det skete i en lang, udførlig redegørelse, som sluttede: »Jeg maa derfor ærbødigst til det høj Kongelige Rente Kammer henstille, paa hvad Maade Kammerherre Schinkel maatte tilskyndes at klage forfremtiden med Anstændighed«. Det fremgår tydeligt, at de to tidligere havde været på kant med hinanden. Rentekammeret lod Schinkels klage over amtmanden gå videre til Danske Kancelli, som undlod at tage stilling til klagen med henvisning til, at sagen skulle behandles i retten. En sådan besked måtte Schinkel finde sig i at modtage via amtmanden.⁴⁷

Retssager

Amtmanden må have skønnet, at Tougaard ikke ville få noget ud af en retssag mod godsejeren for beslutningen om, at nogen skulle flytte

uden for byen, og anklagen blev derfor rettet mod Peder Michelsen, hvis byggeri havde Schinkels plan som forudsætning. Sagen gik på de famøse to fag hus, som Michelsen havde bygget på jord, Jens Tougaard mente at have dispositionsret over. Men problemet var i virkeligheden af større rækkevidde: godsejeren ville have Tougaard og de to andre bønder til at bygge deres gårde uden for landsbyen, og det ville de ikke. Schinkel prøvede så at skubbe til den mest genstridige – Tougaard – ved at få naboen til at bygge ind over hans grund.

Amtmanden udpegede en sagfører for Jens Tougaard, nemlig prokurator Tørslef, som fik besked om at underrette amtmanden om sagens gang hver 3. måned. Samme dag – den 1. august – meddelte amtmanden Jens Tougaard, at han skulle henvende sig til Tørslef med de fornødne oplysninger i sagen, og at han skulle komme med forslag til vidner.⁴⁸

Der blev afholdt en række retsmøder i oktober og november 1791. Retshandlingerne startede med, at prokurator Tørslef fik både Peder Michelsen og godsejer Schinkel stævnet for byggeriet på Jens Tougaards grund. De svarede igen med at lade Peder Michelsen stævne Jens Tougaard for sit byggeri på den gamle grund, og samtidig blev også amtmanden stævnet, fordi han havde gjort sig delagtig i sagen. Det har næppe været Peder Michelsens idé at anklage amtmanden, men Schinkel brugte Michelsen som en art stråmand i denne sag. Forvalter Christensen meddelte, at han var forsvarer både for sit herskab og for Peder Michelsen, men Schinkel deltog i de fleste retsmøder, og hver gang greb han ind og fungerede selv som forsvarer.

Da amtmanden havde modtaget stævningen til at møde i retten, fór han i blækhuset og skrev til herredsfogden: »Jeg ser deraf den lovstridige dristighed med hvilken Peder Michelsen af Dauberg og Forsvar pølse paa Lovens ... Tilsidesættelse som jeg dog ikke vil formode hr. Raadmand og Herredsfogden utilbørligen og uden for Kompetanc skulle tilstæde eller gjøre dem Deelagtig udi ...«. Herredsfogden har sikkert ikke sat pris på den svada, for det var jo en næse til ham. Amtmanden havde aldeles ikke i sinde at møde i retten, men krævede i stedet at få en udskrift af, hvad der skete ved retsmødet.

Retssagerne begyndte med problematikken omkring stævning af amtmanden. Man diskuterede, om amtmanden var stævnet som anklaget eller som vidne. Tørslef brugte lang tid til at argumentere for, at amtmanden ikke kunne stævnes ved herredsretten, men kun anklages over for Kongen. Godsejer Schinkel sagde først, at det var som

privatperson, ikke som embedsmand, han var stævnet, men endte med, at det var en stævning til at møde som vidne, og at amtmanden da udmærket kunne få både udskrift og udsættelse af mødet. Og endelig nåede herredsfogden frem til samme konklusion som Tørslef: amtmanden kunne overhovedet ikke stævnes, og den del af sagen blev afvist. Derefter gik man over til vidneafhøringer. Jens Tougaard havde udpeget fire gårdmænd fra Daugbjerg, men én af dem mødte ikke op på grund af svaghed, som han beviste med en attest fra sognepræsten. Forvalteren påpegede, at to af vidnerne var Jens Tougaards svigerfader og svoger, og de andre var indbyrdes besvogrede. Da endelig én fra hver gruppe – svogeren Visti Jensen og Jens Kiergaard – havde bygget på de gamle grunde, skønt de skulle være flyttet ud, karakteriserede forvalteren dem som uvildige vidner. Det svækkede selvfølgelig Tørslefs forsvar, men han ønskede alligevel vidnerne afhørt, og de svarede ja til, at Peder Michelsen havde bygget to fag hus på Jens Tougaards grund.

Peder Michelsen havde fået indkaldt en række vidner, og han havde selv skrevet spørgsmålene til dem. Han ønskede både forvalteren og gartneren fra Hald afhørt som vidner, de to sognefogder, som i juni måned havde forkyndt amtmandens ordre for ham, sognepræsten, to gårdmænd, som var vitterlighedsvidner ved mødet i maj og endelig en gårdmand og to husmænd fra Daugbjerg. Han begyndte med at udspørge bønder og husmænd fra Daugbjerg, om Jens Tougaard ikke tidligere havde bygget fire fag vognskur på hans fortov, men her svigtede vidnerne ham ved at sige, at det var fælles grund, og lidt senere kom de til at omtale stedet som Jens Tougaards forhenværende grund. Vidnerne kunne heller ikke huske, om vognskuret var bygget af Jens Tougaard eller af hans fader. Retsforhandlingerne viser, at det var det samme jordstykke, Peder Michelsen nu havde bygget de to fag hus på, sagen drejede sig om. Jens Tougaard havde besvaret byggeriet ved også at provokere: han havde nemlig stablet sit ildebrændsel op ad denne del af Michelsens nybyggeri. Der er næppe tvivl om, at de to naboer tidligere havde været uenige om det jordstykke.

Bygningsplanen var blevet indleveret på et af de første retsmøder, men den fik Schinkel senere tilbage med den begrundelse, at den skulle indleveres på stemplet papir. Det lykkedes alligevel Schinkel at få lov til at få den læst op i retten, og Tørslef pointerede, at de fire underskrivere – forvalteren, gartneren og de to vitterlighedsvidner – alle var Schinkels undergivne, og at de ikke var lovlig udpeget af

retten. Det fik Schinkel til at svinge sig op til den store retorik: meningen havde været »i Kiærlighed og Samdrægtighed at eftertænke ... og fastsætte hvorleedes de nye Bygninger igien beqvemmeligst til hver Mands gavn og nytte kunde anligges og opføres ...«, og så var det naturligvis urimeligt at tale om rettens udpegning af folk. Når alle var enige, kunne man jo lave en sådan forretning uden rettens mellemkomst, og det hele skyldtes efter Schinkels mening, at Jens Tougaard havde ladet sig ophidse.

Tørslef vendte tilbage til, at Tougaard ikke havde indgået nogen aftale om sin gårds udflytning, og at han ikke havde fået tilbudt de udflytningsvilkår, som forordningen befalede, og hvordan kunne der så være nogen aftale? Han havde derfor allerede bygget på sin gamle grund. Schinkel afviste Tørslef med, at forordningerne ikke gjaldt, fordi her ikke var noget at udflytte, undtagen nogle sten. På et tidspunkt løb Schinkels temperament helt af med ham, så han forkyndte, at ikke en lod jord eller et sandskorn tilhørte Jens Tougaard som ejendom eller med ejendoms ret, men Tørslef lod sig ikke lokke til en diskussion på det grundlag, så han svarede blot, at Tougaard var forulempet over byggeriet på den jord, han havde lejet.

Sognefogderne mødte ikke op den dag, de var indkaldt til, og blev idømt mulkt, men endelig den 29. november fik Peder Michelsen lejlighed til at stille sine spørgsmål til dem. Herredsfogden lod dem vide, at de ikke måtte nævne ustævnedes mænd, underforstået amtmanden. De fleste af Peder Michelsens spørgsmål virker ikke særlig relevante for sagen; Tørslef fik også lejlighed til at udspørge vidnerne, men uden resultat: de boede ikke i byen og kunne ikke svare på, om Peder Michelsen havde bygget på Jens Tougaards grund. Forvalter Christensen og podemester Thestrup bekræftede deres egen andel i planen og i mødet, og tegnemester Sepstrup, som også var blevet indkaldt, bekræftede sammen med Thestrup, at de to havde lavet den fremlagte grundtegnning over de afbrændte bygningers placering såvel som over de anviste byggepladser. Hidtil har planen været omtalt som udarbejdet af Sepstrup, og at Thestrup havde deltaget i anvisningen af de nye grunde. Sognepræsten havde skriftligt bekræftet forløbet af mødet i maj, men blev ikke afhørt som vidne. Han hørte ligesom amtmanden ikke under herredsretten og var måske ikke til stede. Han omtaltes af amtmanden som en god mand, der ønsker fred, og af sin tidligere overordnede som en tålmodig og føjelig mand; måske var han lidt for føjelig over for godsejeren.

Sagerne blev behandlet langsomt, dels fordi indlæggene var meget omstændelige, dels fordi herredsfogden flere gange udsatte sagerne, når den ene part havde protesteret mod vidner eller dokumenter, som blev fremlagt, for eksempel om amtmanden kunne stævnes, og igen da Peder Michelsen ville udspørge de to sognefogder; her protesterede Tørslef mod spørgsmålene, fordi de involverede omtale af amtmanden. Herredsfogden virker svag: selv om der blev protesteret mod Tørslefs vidner, fik han alligevel lejlighed til at afhøre dem, og da der protesteredes mod bygningsplanen, lod herredsfogden den alligevel læse op, på trods af at han selv havde forlangt den indleveret på stemplet papir. De mange udsættelser fik flere gange Schinkel til at protestere: nu havde han og vidner, der boede mere end to mil fra retten, gjort bekostelige rejser både to og tre gange, forgæves.

I december skete der slet ingen ting, og et par møder i begyndelsen af 1792 var indholdsløse ud over indkaldelse af syv nye vidner på Jens Tougaards side. Den 28. februar udviklede sagen sig til det groteske, idet forvalter Christensen afslørede, at et af de syv vidner var død for flere år siden! Hvor Tørslef havde navnene fra, ved vi ikke. Stævningmændene havde inden da forsikret, at de havde forkyndt stævningen for alle og kunne ikke forklare, hvordan de havde kunnet stævne den afdøde Niels Michelsen. Et af de andre vidner hed Søren Jensen, men hvis Tørslef havde vidst, at det var Jens Tougaards fader, havde han nok betænkt sig på at tage ham som vidne. Ikke nok med, at Niels Michelsen var død; de andre seks mødte heller ikke op. Nu var befolkningen godt træt af den sag, med mindre deres fravær skyldes, at stævningmændene havde svigtet.

Forvalteren kendte spørgsmålene, selv om Tørslef ikke fik lejlighed til at stille dem til vidnerne. Et af spørgsmålene var, om nogen overhovedet havde bygget uden for landsbyen, og det fik Christensen til at hævde, at det nu var en helt ny sag; hidtil var sagen kun rettet mod Peder Michelsen, men dette involverede jo andre. Påstanden er tynd, men Christensen benyttede den til at meddele, at han på sit herskabs vegne ville lade sagen mod Jens Tougaard overgå til landstinget. Schinkel har sikkert ønsket at finde et påskud for at få sagen flyttet fra herredsretten, hvor man ingen vegne kom.

På grund af de manglende vidner måtte Tørslef anmode om ny udsættelse af sagen; det blev til den 20. marts. Herredsfogden så det nu som sin opgave at få en ende på denne sidste sag. Han tillod afhøring af de indstævnte vidner, men mente, at det hastede, da med

»Tiden een eller fleere af de indstævnte Widner under denne Sags Vidtløftiggjørelse kunde ved Døden afgaae«. Det var nok ironisk ment, men af de seks levende var én fraværende på grund af svaghed, og Jens Tougaards fader nævnes overhovedet ikke; så var de fire! Tørslef fik lejlighed til at stille sine spørgsmål, men da Christensen havde meddelt, at han forlod retten, så snart en landstingsstævning forelå, fusede sagen ud ved herredsretten. Tørslef bad om en udskrift af det passerede, til brug for sin rapport til amtmanden, og dermed var gået ca. et halvt år uden noget resultat.

Når man lægger Tørslefs oprindelige fire vidner og de seks nye sammen med Peder Michelsens vidner, var der ikke én fæstebonde i Daugbjerg by, som ikke var indkaldt; af de berørte husmænd var kun smeden med. Peder Michelsen var selv aktiv under retssagen, men Jens Tougaard mælede tilsyneladende aldrig et ord; vi ved slet ikke, om han var tilstede under alle retsmøder, men han var stævnet til det første retsmøde, og da han ikke nævnes som manglende, må han have været der.⁴⁹

Amtmanden var meget oprevet over, at godsejer Schinkel havde kunnet finde på at stævne ham, og endnu i foråret 1792 korresponderede han med Danske Kancelli om »at sættes i Sikkerhed for Halds Jorddrotts Dristighed«. Danske Kancelli tilbød fri proces ved landstinget, hvis det skulle komme så vidt.⁵⁰ Det gjorde det ikke, men der blev rejst to sager ved landstinget, dels én mod herredsfogden for hans behandling af sagen, dels én mod Jens Tougaard. Formelt var det Peder Michelsen, som rejste sagerne, men det var sikkert Schinkel, som stod bag. Det har også været Schinkel, som sørgede for, at han fik en sagfører, fordi forvalter Christensen ikke havde kompetence til at føre sager ved landstinget på andres vegne. Landstinget afviste i første omgang sagerne, fordi der ikke var sket den fornødne stævning, og en senere behandling af sagerne er ikke fundet.⁵¹ Hvem der fik Schinkel – og Michelsen – til at opgive sagerne, ved vi ikke; en teori er, at Schinkels kolleger, landsdommerne har grebet ind. Hald gods havde flere sager kørende ved landstinget, også nogen hvor godsejer Schinkel blev idømt bod for at have foretaget unødigt indstævning, så han har åbenbart ikke selv været i stand til at skønne over sagers relevans.⁵²

Dermed var sagerne til ende, uden at der var kommet en retslig afgørelse. Sagerne må efterhånden have virket meningsløse på både Jens Tougaard og Peder Michelsen og de andre beboere i landsbyen.

Peder Michelsen havde fået bygget på den omstridte plads, men havde ikke fået den ekstra plads, han havde fået stillet i udsigt. Jens Tougaard havde bygget på sin gamle grund og dermed vundet over godsejeren, men tabt i forhold til Peder Michelsen. De to andre bønder, som undlod at flytte ud, rejste Schinkel aldrig sag imod.

Tørslef henviste i sit forsvar til forordninger, som handlede om regulær udflytning i forbindelse med udskiftning af jorden. Han talte om, at Jens Tougaard ikke af herskabet havde fået tilbudt de udflytningsvilkår, som forordningerne krævede. Forordningerne nævner ikke, at godsejeren skulle yde nogen godtgørelse, men henvisningerne rammer lidt ved siden af, fordi Schinkels model slet ikke var forudset. Ifølge forordningerne skulle de andre bønder bistå med arbejde og kørsel, og det havde Schinkel delvis fået ordnet ved, at bønderne havde givet tilsagn om hjælp til transport af grundstenene. Udflytterne ville også få udgifter til planering af grundene og til anlæg af veje, og det fik de ikke tilbud om hjælp til. Hvis det havde været en regulær udflytning, og der ikke opnåedes enighed om vilkårene, skulle amtmanden og landvæsenskommissærerne havde truffet afgørelsen, og det er måske ikke uden betydning, at amtmanden på det punkt har set sig forbigået.⁵³

Som vi har set, var en godsejers magt ikke ubegrænset. For Schinkel var det vigtigste at få nogle af bønderne til at flytte ud af den tæt sammenbyggede landsby, men det lykkedes ikke. Hvis godsejeren handlede vilkårligt, som Schinkel flere gange gjorde, kunne han synes enevældig, men vovede bønderne at tage til genmæle, kunne de få deres rettigheder sikret. Både amtmanden og de centrale myndigheder gav bønderne mulighed for at få stridigheder prøvet ved retten.

Godsejeren

Friderich Schinkel var født 1719 i Frederikssund; hans fader var da officer, men blev i 1731 amtmand over Thy og Mors. Som 18-årig blev Friderich Schinkel indskrevet ved Københavns Universitet og tog året efter filosofikum. Han studerede også jura en tid, men uden at tage eksamen og bistod derefter i nogle år sin fader med amtmandsopgaverne. I 1747 døde faderen, og samme år forpagtede han Estvadgaard nær Skive, indtil han i 1750 købte Hald hovedgård.⁵⁴

Schinkel fik tilknytning til andre jyske godser i kraft af familieband. En søster blev gift med ejeren af Avnsbjerg og omtales af

Blicher som en kvinde, der ville herske. Han lader hende sige: »Hvor er din Vilje, lille Steen?«, og han skulle så svare: »I Bedstemoders Lomme.« Selv blev Schinkel gift med Edel Moldrup fra Skanderborg ladegaard. Der fødtes flere børn i ægteskabet, men kun en datter blev voksen, og fra 1790 og til sin død fire år senere var han enkemand.⁵⁵

Friderich Schinkel søgte i 1746 embede som landsdommer; han havde tidligere forgæves søgt embede, men denne ansøgning kom i rette tid, afsendt to dage før en landsdommer afgik ved døden. Han blev i første omgang kun vicelandsdommer, men et par år efter opnåede han det eftertragtede embede. Han nævnede ikke selv i sine ansøgninger, at han havde læst jura; hans ansøgninger var i den traditionelle stil, nemlig at han gerne ville tjene kongen, og at han havde brug for indtægter. Der var endnu så få personer med en juridisk eksamen, at det ikke kunne stilles som et krav til en dommer.⁵⁶

Schinkel var jævnlgt involveret i retssager ved den lokale herredsret og ved landstinget, for eksempel lod han i 1770erne en mand afhente på sin bopæl for at tvinge ham til at blive soldat, men manden var selvejer og derfor ikke underlagt Schinkels myndighed. Det var helt klart et overgreb fra Schinkels side, og selv om manden senere fik medhold, var et par måneders fravær om foråret katastrofalt for en selvstændig jordbruger.⁵⁷

Samtidig med sagen mod Jens Tougaard havde Schinkel flere sager kørende ved herredsretten og landstinget. En sag vedrørte en fæstebonde fra Dollerup, hvor godset påstod, at han ikke var mødt op til hoveri, og derfor havde man taget vogn og heste fra ham, mens fæstebonden omvendt påstod, at han ikke kunne gøre hoveri, fordi godset havde taget hans vogn og heste. Selv om godset måske havde ret i sin påstand om, at han forsømte hoveriarbejdet, var det selvtægt at beslaglægge hans dyr og køretøj. En anden sag var anlagt af bønder i Vranum og handlede også om hoveri. Konsekvensen af de mange retssager var, at Schinkel ofte var inhabil som dommer.⁵⁸

Schinkel kunne handle impulsivt, uden at overveje konsekvenserne af sine handlinger eller udtalelser. Han startede sager, som han burde have indset ville føre til nederlag. Hans argumenter kunne være irrelevante, og det kneb meget at komme til sagens kærne, men det var han ikke ene om; de fleste indlæg i sagerne er meget omstændelige. Når han kunne finde på at anlægge sag mod amtmanden ved herredsretten, vidner det om mangel på elementær viden, for herredsfogden var amtmandens underordnede og kunne ikke være dommer over ham.

Schinkel er i anden sammenhæng blevet tolket som den onde gods-ejer,⁵⁹ men det er et unuanceret syn på ham. Han var som en koleriker opbrusende over for modstand, men også svingende. Han ville hjælpe de udvalgte, men på sine egne betingelser; i dette tilfælde blev han ved med at yde hjælp til Peder Michelsen. Man må også se på godsejerens vilje til at hjælpe nye fæstere igang. Med det kølige overlæg kan man sige, at det var i godsets egen interesse, men det har alligevel været en hjælp for dem, det vedrørte. Schinkel var en stridbar herre, som omgivelserne kunne blive meget træt af, for eksempel skrev amtmanden i en klage over Schinkel til Danske Kancelli: »... jeg ville give meget til, at hans Gods sorterede tilhobe under en anden Amtmand.«⁶⁰

Michel Jespersen

Begrundelsen for at fortælle om Jens Tougaard og hans familie i begyndelsen af artiklen er formentlig klar nok: han var én af hovedpersonerne i de begivenheder, som fulgte efter branden. Det kan være vanskeligt at se, hvorfor Mette Michelsdatter og hendes familie er trukket frem, for de har jo ikke optrådt siden, tværtimod forsvinder de ud af kilderne. Mette Michelsdatter blev som nævnt enke i foråret 1787; om sommeren boede hun stadig i landsbyen, og hendes søn Michel boede sammen med hende. I 1789 blev en Mette Michelsdatter gift i Daugbjerg, men om det var hende eller den unge pige af samme navn, som havde tjent hos en af bønderne, vides ikke. I en fortegnelse fra december 1791 nævnes som fæster Jens Madsens enke – det vil sige Mette Michelsdatter. Hun har altså i en periode været fæster af huset, men om hun stadig var det i 1791, vides ikke, for fortegnelsen er ikke pålidelig. Det fremgår af, at Niels Michelsen nævnes som fæster, og han var død tre år tidligere.⁶¹ Det falder uden for denne artikels rammer at eftersøge Mette Michelsdatter, så lad os i stedet vende os mod hendes søn. Ved retsmødet i maj 1791 anmeldte smeden, at husmand Michel Jespersens hus var brændt. Smeden har altså opfattet ham som overhoved i huset; hvis Mette Michelsdatter på det tidspunkt stadig var fæster af huset, ville han vel have anmeldt branden på hendes vegne. Michel Jespersen var den eneste, som ikke kom selv. Der er ikke fundet noget fæstebrev til ham, men det er der heller ikke til Jens Tougarads fader, som også blev kaldt husmand.⁶²

En ung mand kunne ikke forsvinde fra sognet, uden at det blev

bemærket, og lægdsmanden giver forklaringen: han rømte! Vi ved ikke præcist hvornår; ifølge lægdsrullen fra 1789 var han rømt for tre år siden og i 1793 står, at det var fire år siden.⁶³ Disse oplysninger stemmer ikke overens, og ingen af dem passer med, at han i 1791 omtales som husmand. Hvis han virkelig har været i Daugbjerg under branden, har han ikke skullet nyde noget af at møde op i retten, hvor lægdsmanden var med som vitterlighedsvidne.

Genopbygning

Allerede i begyndelsen af juni måned, kun halvanden måned efter branden var Peder Michelsen i gang med at bygge, og omkring 1. juli skrev amtmanden, at nu kunne Jens Tougaard ikke vente længere med at bygge. Bønderne må være gået i gang med byggeriet om sommeren for at kunne få kornet i lade og huse deres dyr, inden vinteren satte ind. Den 19. september skrev godsejeren til Rentekammeret: »Byen bliver igjen vel opbygget«, og under retssagerne nævntes i november at »hver Mand har bygget paa det Stæd hvor de forhen har boet.«⁶⁴ Selv om Hald gods ydede hjælp i form af tømmer, skulle der også bruges materialer, som kostede penge, for eksempel jern, og der skulle også betales arbejds løn, for eksempel til en tækkemand.

De brandlidte havde ingen brandforsikringer, så der var altså ingen hjælp at hente. Men fik man ikke bistand i form af kontanter, var bortfald af udgifter også en hjælp. Man kunne søge om fritagelse for skatter, og til brug for ansøgningen bestilte godset umiddelbart efter brandforhøret i maj en afskrift af referatet, men den blev først indsendt til Rentekammeret henimod oktober måned. Godset søgte om fire års skattefrihed og vedlagde en attest fra amtsforvalteren, som viste, hvor meget de pågældende normalt betalte i skat. Godsets anmodning blev sendt til udtalelse hos amtmanden, som fulgte normal praksis og foreslog to års skattefrihed for de syv bønder, hvis gårde var brændt totalt, og en nedsættelse med henholdsvis en trediedel og en fjerdedel for de tre sidste, afhængig af hvor meget der var brændt. Rentekammeret fulgte amtmandens indstilling og bevilgede henholdsvis skattefritagelse og skattenedsættelse i to år fra 1. oktober 1791; det skete den 19. november.⁶⁵

En betingelse for skattenedsættelsen og -fritagelsen var, at »Gaardene igjen med fornødne bygninger ere blevne forsynede«, og takket være dette krav ved vi, hvor meget hver fæstebonde havde fået

En ukendt kunstner har malet landsbyen Daugbjerg med smedien i forgrunden, huse og gårde og med kirken i baggrunden. Gengivelsen af kirken viser, at kunstneren har haft vanskeligheder med perspektivet, men man får dog et indtryk af det bakkede landskab. Som helhed er det et dejligt naivistisk kunst. Motivet viser byen, som den så ud efter genopbygningen.

Originalens placering ukendt.

Foto i Daugbjerg forsamlingshus.

Fotograf: Christian Thomsen, Stoholm.

bygget ca. 2½ år efter branden; det fremgår af tabel 2.⁶⁶ De bønder, hvis gårde var totalt nedbrændte, havde genopbygget gennemsnitligt ca. 80 % af, hvad de havde tidligere. Den som fik bygget mindst med kun 71 % var Jens Kierkegaard, hvor ilden opstod. Det kan skyldes, at han var dårligt stillet økonomisk, fordi han også havde mistet dyrene, og hvis han ikke havde fået så mange dyr igen, havde han heller ikke brug for så megen plads. Kun én havde bygget mere end før, nemlig Peder Michelsen! Det tyder på, at han har fået lidt ekstra hjælp fra Hald, og at hans to fag hus på Jens Tougaards grund stadig stod der. Det kan være berettiget at spørge, om de tre opsætsige bønder også fik tømmer fra Hald til deres byggeri. Jens Kiergaard, som er nævnt ovenfor, var én af dem, men både Visti Jensen og Jens Tougaard havde fået bygget lige så meget som de andre, så svaret må

blive et ja. Bønderne har selv skullet hente tømmeret og har også selv bestemt, hvor de læssede det af. De tre bønder, som kun mistede udbygninger, havde fået genopført omtrent det samme som før branden.

Table 2. Brandlidte bønder og husmænd i Daugbjerg by, deres bygninger og genopførelsesprocent efter branden 1791-94

Gårde og huse	Antal længer	Antal fag før branden	Antal fag efter branden	Genopførte fag i procent
Totalt nedbrændte gårde:				
Jens Pedersen Kiergaard	3	42	30	71
Niels Pedersen Kiergaard	2	29	26	90
Visti Jensen	3	44	37	84
Jens Pedersen Degn	4	57	46	81
Jens Jensen Troelsen	4	59	48	81
Peder Michelsen	3	31	34	110
Jens Sørensen Tougaard	3	39	31	79
Totalt nedbrændte huse:				
Friederich Christensen		16	?	
Michel Jespersen		10	?	
Ole Sørensen		8	?	
Søren Jensen Tougaard		6	?	
Delvis nedbrændte gårde:				
Jep Jensen		8	8	100
Peder Christensen Raae		12	14	117
Knud Jensen		18	15	83

Som sædvanlig er vores viden om husmændenes vikår ringere end om bøndernes, og der er ingen konkret viden om, hvor meget de fik genopbygget inden 1794. Den ordinære skat var beregnet på jorden, og da ingen af husmændene havde jord, fik de derfor heller ingen skattelettelse. Ekstraskatten derimod var ens for alle – 1 rigsdaler pr. voksen pr. år – og tyngede dermed hårdest på husmændene. De har været væsentlig dårligere stillet end bønderne, måske med smeden som en undtagelse, fordi flere af bønderne skulle have lavet nye redskaber efter branden.⁶⁷

Ti år efter branden boede alle bønderne eller deres efterkommere der fortsat. Smeden boede også stadigvæk i byen, og hans nabo var nu som dengang Esper Sørensens familie, nemlig sønnen Søren Esper- sen. Ole Sørensen, der i 1791 omtalte sig selv som gammel, boede alene, stadig i et hus uden jord. Han var blevet 79 år og fik almisse af sognet. Søren Jensen Tougaard var indsidder hos sønnen og gik i dagleje. Den eneste, som forsvandt, var Michel Jespersen.⁶⁸

Hvad der videre hændte

Kammerherre Schinkel døde i 1794, og godset blev overtaget af hans svigersøn. Der blev forhandlet om udskiftning af jorden og overgang til selveje, og i 1796 blev det en realitet. Bønderne købte deres gårde til selveje og fik deres jord mere samlet end før, dog sådan at alle skulle have del i eng og tørvemose, i krat og hede. Der blev taget hensyn til, at agerjorden var af forskellig kvalitet, og resultatet var, at bønderne fik jord flere steder, et forhold der har afspejlet sig helt op imod vor tid. Udflytning fra landsbyen havde fået et så negativt indhold, at det ikke havde interesse for ret mange, og de fleste havde jo bygget nye bygninger få år før. Peder Michelsen og Jens Tougaard fortsatte med at være naboer. Kun to valgte udflytning, og det var ingen af dem, der fem år tidligere havde været udset til at flytte ud. Niels Kiergaard flyttede sin gård ud og grundlagde dermed Stavnsbjerg, og Lars Nielsen, som slet ikke havde været berørt af branden, byggede Damgaard. Det var en fordel for landsbyens beboere, at nogen flyttede ud, og derfor skulle de tilbageblevne bønder hver yde fem rigsdaler til hver udflytter, og godset skulle yde 10 rigsdaler til hver. Om Jens Tougaard ville være flyttet ud i 1791, hvis han havde fået tilbudt 10 rigsdaler fra godsejeren, kan vi naturligvis ikke vide.⁶⁹

Noter

1. LA. G 215-10 Hald gods, Forskelligt (1541)-1898, II.1. Extractjordebog 1794. RA. Folketælling, Daugbjerg sogn, Fjends herred, Viborg amt 1787.
2. RA. Folketælling, Dollerup sogn, Nørlyng herred, Viborg amt 1787. LA. G 215 Hald gods, E. Fæsteprotokol 1776-1846. LA. B 44-9 Fjends-Nørlyng herreders justitsprotokol 1791, passim. LA. B 24 Viborg landsting, justitsprotokol 1792, passim.
3. Trap Danmark 5. udg. bd. 17 (VII,1) side 313. RA. Folketælling, Dollerup 1787.
4. LA. G 215 fæsteprotokol, passim.
5. som note 4, specielt 16.2.1781, 18.6.1787, 11.7.1788, 22.11.1788.
6. Som note 4, specielt 2.6.1781, 18.6.1787.
7. LA. Folketælling, Daubjerg 1787. LA. B 13-27 Viborg amtstue, hartkornsspecifikation for hoved- og sædegårde 1680-1795, Hald amt, Fjends herred, Daugbjerg sogn 8.12.1791. LA. B 44-9 justitsprotokol 1791-1800, fol. 26ff. 3.5.1791, trykt i: Historisk Aarvog for Skive og Omegn 3. bd. side 39ff. 1911. Ordbog over det danske Sprog: fag.
8. RA. Rentekammeret 2485.89, Hoveriprotokol 1773, Hald amt, side 4. LA. G 215 fæsteprotokol, specielt 2.9.1778, 31.1.1783, 30.4.1788, 22.11.1788.
9. LA. G 215 fæsteprotokol, specielt 16.1.1787, 18.6.1787, 30.4.1788, 22.11.1788. RA. Rentekammeret 2485.109 Hoveriforening 6.8.1792, Hald gods.
10. LA. G 215 fæsteprotokol, passim.
11. LA. G 215 forskelligt II,1, extractjordebog 1794. LA. G 215 fæsteprotokol, specielt 2.9.1778, 2.6.1781. RA. Folketælling, Daugbjerg 1787.
12. LA. Kirkebog, Daugbjerg viede 1743, døbte 1744ff, begravede 1787. LA. G 215 fæsteprotokol 2.6.1781.
13. LA. Kirkebog, Daugbjerg begravede 1782.
14. RA. Lægdsruller, gruppe 6, bd. 19, 31, 40 og 56, lægd 41, Daugbjerg. Dele af området hørte indtil 1793 under Silkeborg amt, derfor kravet om amtspas.
15. LA. Kirkebog, Daugbjerg, begravede 1786.
16. LA. Kirkebog, Daugbjerg, viede 1766. LA. G 215, fæsteprotokol, 30.4.1788.
17. LA. Kirkebog, Daugbjerg, døbte uægte 1781 og 1785. RA. Folketælling, Vridsted sogn, Fjends herred, Viborg amt 1801; Seibækhus, 1. familie. RA. Lægdsruller, gruppe 6, bd. 58, 71, 83, 93, 105, lægd 50 Vridsted.
18. RA. Folketælling, Daugbjerg 1787.
19. LA. G 215, fæsteprotokol, 30.4.1788. RA. Folketælling, Daugbjerg 1801.
20. LA. Kirkebog, Daugbjerg, viede 1790, døbte 1796. RA. Folketælling, Daugbjerg 1787. RA. Lægdsrulle, gruppe 6, bd. 31, lægd 41.
21. Skive Aarvog 3. bd. side 39 ff. Meteorologiske observationer ved Rundetårn i København, oplyst af Danmarks Meteorologiske Institut, 15.2.1989.
22. RA. Folketælling, Daugbjerg 1787.
23. Ordbog over det danske Sprog: skaftekorn (-havre): den sæd der endnu sidder i strået.
24. Skive Aarvog 3. bd. side 39 ff. RA. Amtsregnskaber, Hald og Skivehus amter, kontributionsregnskab 1793, heraf 6.5.-31.12., indlæg til bilag 17 (= udskrift af LA. B 44 justitsprotokol, 4.2.1794). Folketælling Daugbjerg 1787.
25. LA. Kirkebog, Daugbjerg døbte 1791.
26. Skive Aarvog 3. bd. side 39 ff.
27. RA. Amtsregnskaber, Hald og Skivehus amter, kontributionsregnskaber 1791, bilag 14 og 1792, bilag 12.
28. Danske Lov 2-11-4. Forordning af 29.2.1792 Brandforsikring for Landbygninger. Af paragraf 19 fremgår, at der tidligere blev udstedt brandbreve.

29. Skive Aarboeg 3. bd., side 39 ff.
30. RA. Folketælling, Daugbjerg 1801. RA. Lægdsruller, gruppe 6, bd. 9, lægd 34 Daubjerg, nr. 21.
31. RA. Rentekammeret 2425.175 Jyske renteskriverkontor, journalsag nr. 703 19.9.1791.
32. LA. G 215 fæsteprotokol, spec. 29.9.1778, 5.10.1778, 30.5.1779.
33. RA. Danske Kancelli, F 54 Supplikprotokol 1791, 2. halvår, nr. 855.
34. LA. B 44-9 justitsprotokol fol. 88, 91. RA. Folketælling Lysgaard sogn, Lysgaard herred, Viborg amt 1801.
35. LA. B 44-9 justitsprotokol fol. 91. LA. B 44-22 kopibog fol. 142, 149.
36. Som note 33.
37. LA. B 44-9 justitsprotokol fol. 91. LA. B 44-22 kopibog fol. 149 f.
38. Som note 37. LA. B 4-5 Viborg stift og Hald og Skivehus amter, kopibog over udgåede breve til Kollegierne 1790-93, nr. 227 21.6.1791.
39. LA. B. 44-9 justitsprotokol fol. 90 f.
40. LA. B 4-958 Daugbjerg byes udskiftning 2.7.1796.
41. LA. B 4-11 almindelig kopibog nr. 704 11.6.1791. LA. B 4-5 breve til Kollegierne nr. 227 21.6.1791. Her anvendes betegnelsen amtmand. Den fulde titel var: kammerherre, stiftamtmand over Viborg stiftamt, amtmand over Hald og Skivehus amter.
42. LA. B 4-11 alm. kopibog nr. 714 18.6.1791. LA. B 44-9 justitsprotokol, fol. 98.
43. LA. B 4-11 alm. kopibog nr. 816 27.7.1791. LA. B 4-37 journal nr. 1821 20.6. og nr. 2042 25.7.1791.
44. RA. Rentekammeret 2483.148 Jysk-fynske landvæsenkontor, journal, nr. 937 22.6.1791.
45. LA. B 4-5 breve til Kollegierne, nr. 227 21.6.1791.
46. RA. Danske Kancelli, F 54, nr. 229 14.7.1791. LA. B 4-5 breve til Kollegierne nr. 227 21.6.1791.
47. RA. Rentekammeret 2483.148, journal, nr. 1040 13.7.1791. RA. Danske Kancelli F 42 Kancelliets breve nr. 2873 27.8.1791. LA. B 4-5 breve til Kollegierne, nr. 245 13.7.1791.
48. LA. B 4-11 alm. kopibog, nr. 884 1.8.1791.
49. Der afholdtes retsmøder den 18.10.; 1., 8., 22. og 29.11.1791; 10.1.; 7. og 28.2.; 20.3.1792: LA. B 44-9 justitsprotokol fol. 72, 82ff., 87ff., 96, 98ff., 108, 113, 124ff., 141f. LA. B 44-22 kopibog til justitsprotokol fol. 137f., 142, 149f., 154ff., 159, 165f. LA. B 4-5 breve til Kollegierne, nr. 245 13.7.1791 Kirkehistoriske Samlinger bd. 1, s. 185, 1849-52, breve fra H. A. Brorson, 7.7.1758.
50. LA. B 4-5 breve til Kollegierne nr. 382 10.2.1792, nr. 420 26.3.1792. RA. Danske Kancelli F 54, nr. 229 17.3.1792.
51. RA. Mikrofilm M. 31.710 (Viborg landsting, justitsprotokol for landstingshøren, fol. 662, nr. 1 28.4.1792): Peder Michelsen contra Jens Tougaard. RA. Mikrofilm M 31.718 (do, justitsprotokol for landstingsskriveren, fol. 192, nr. 1 28.4.1792): Peder Michelsen contra herredsfoged Bierring.
52. RA. Mikrofilm M 31.718, (fol. 177 1792).
53. LA. B 44-9 justitsprotokol, fol. 89, 91. Forordning af 23. april 1781 paragraf 23. Forordning af 8. juni 1787 paragraf 2. LA. B 4-5 breve til Kollegierne nr. 227 21.6.1791.
54. LA. G 215-10 Forskelligt II, levnedbeskrivelse over kammerherre, landsdommer Schinkel, udat. RA. Hirsch: Danske og norske Officerer, Claus Christian Schinkel (læsesal). J. Bloch, Stiftamtsmænd og amtmænd i Danmark 1660-1848, s. 95 1895. RA. Københavns Universitets matrikel, register 1668-1738 II-III (læsesal).
55. LA. G 215-10 levnedbeskrivelse. St. St. Blicher: Skytten paa Avnsbjerg. Trap

- Danmark 5. udgave bd. 17 (VII,1) side 313.
56. RA. Danske Kancelli D 27 Koncepter og indlæg til jyske registre nr. 54 26.2.1746. Königlich-Dänischer Hof- und Staats-Kalender 1746 do 1750.
  57. LA. B 24 Viborg landsting, justitsprotokol, fol. 601, 8.4.1772.
  58. LA. B 44-9 justitsprotokol fol. 112 ff. RA. Mikrofilm M 31.718 passim.
  59. Egnsspil opført 1988, oplyst af arkivar Birgit Løgstrup, Landsarkivet, Viborg.
  60. LA. B 4-5 breve til Kollegierne nr. 420 26.3.1792.
  61. RA. Folketælling Daugbjerg 1787. LA. Kirkebog Daugbjerg viede 1789, begravede 1788. LA. B 13-27 Viborg amtstue, hartkornsspecifikation 8.12.1791.
  62. Skive Aarvog 3. bd. side 46. LA. G 215 fæsteprotokol, register.
  63. RA. lægdsrulle gruppe 6 bd. 1 og 9 lægd 34.
  64. LA. B 4-5 breve til Kollegierne nr. 227 21.6.1791. RA. Rentekammeret 2425.175 journalsag nr. 703 1791. LA. B 44-9 justitsprotokol fol. 124 f.
  65. Skive Aarvog bd. 3 side 48. RA. Rentekammeret 2425.97 Jyske renteskriverkontor, journal litra V nr. 604 og 703 1791. RA. Rentekammeret 2425.175 journalsag nr. 703 1791. RA. Rentekammeret 2425.54 kopibog nr. 1064 1791. RA. Amtsregnskaber, Hald og Skivehus amter, kontributionsregnskaber 1791 bilag 14, 1792 bilag 12, 1.1.-6.5.1793 bilag 8, 6.5.-31.12.1793 bilag 17.
  66. RA. do, 6.5.-31.12.1793, indlæg til bilag 17 (= afskrift af LA. Fjends-Nørlyng herreders justitsprotokol 4.2.1794).
  67. Som note 66. Håndbog for danske lokalhistorikere side 276 (hovedskat) 1952.
  68. Ra. Folketælling Daugbjerg 1801. RA. lægdsruller gruppe 6 bd. 1 og 9, lægd 34.
  69. Trap Danmark 5 udg. bd. 17 (VII,1) side 313. LA. B 4-958 Viborg stiftamt og Hald og Skivehus amter, Daugbjerg byes udskiftning 2.7.1796.

Anna Thestrup, f. 1930, cand. mag., arkivar ved Rigsarkivet; har bl.a. skrevet: *Eligerede borgere i Århus 1740-1837. Branden i Skanderborg i året 1746, i: Århus Stifts årbøger*, foruden en række arbejder om arkivvæsen. Adresse: Bakkegårdsallé 20, 1804 Frederiksberg C.

Tyskerkolonierne i Nørrejylland. Byer og boliger. 2. del

Frits Hastrup fortsætter her sin behandling af tyskerkolonierne på Alheden, hvor specielt hans store viden med hensyn til landsbytyper kommer indholdet til gode. Undersøgelsen er koncentreret omkring Frederikshede og Frederikshøj (Havredal og Grønhøj).

Alhedens kolonisering

Det stort anlagte koloniseringseksperiment, som i begyndelsen havde optaget store kredse af befolkningen levende, var efterhånden svundet ind til næsten ingenting, og optimisme var blevet afløst af pessimisme.

Det kan ikke undre, at almenhedens interesse årene igennem i særlig grad samlede sig om kolonisationens sociale og menneskelige problemer. Om disse emner foreligger da også et rigt kildemateriale, navnlig hvad angår kolonisationens og koloniernes ældste historie.¹ Hvor det derimod drejer sig om rent praktiske og håndgribelige forhold, som f.eks. kolonianlæggenes typologi og placering, gårdenes og husenes udseende og beskaffenhed, landudnyttelsen m.m., er billedet væsentligt mere udvisket.² Ja, selv hvor der er tale om så store og betydelige kolonibyer som Havredal (el. Frederikshede) og Grønhøj (el. Frederikshøj), hersker der ganske stor usikkerhed om deres oprindelige udseende. En af grundene hertil er vel bl.a. den, at eksisterende kortmateriale kun i temmlig ringe grad er blevet udnyttet.

De 9 først ankomne kolonister, som i oktober 1759 sammen med kommissærerne Hoffman og Diechmann vandrede fra Knudstrup Kro syd for Viborg mod nordvest for at orientere sig på Alheden, så sig længe og grundigt om. Først efter et par dages forløb udtalte de, opfordret dertil af kommissærerne, at de ville »boe i Byer, som de vare vante til i Tydskland, hvor Landsbyerne ere meget store«. ³ Skønt

kommissærerne med Hoffman i spidsen indstændigt frarådede anlæg af store byer og i stedet opfordrede kolonisterne til at slå sig ned i småbyer på 2-3 gårde, holdt de indvandrede stædigt fast ved det én gang stillede krav med det resultat, at myndighederne til sidst bøjede sig. I øvrigt havde Hoffman allerede i »Oeconomisk Journal« for 1758 fremsat forslag om, »hvorledes Hederne i Jylland efter nøjeste Undersøgning kunde opbygges«. Han fraråder her enkeltgårdsbebyggelsen, som han finder uhensigtsmæssig og det af flere grunde: Vand optræder på heden ganske sporadisk, jordbundens bonitet veksler stærkt fra sted til sted, vej- og digebygningsarbejde vil blive alt for besværligt og bekosteligt m.m. I småbyer vil det derimod være muligt at fordele jorden retfærdigt mellem brugerne, så alle kan få ligeligt af den jord, der er velegnet til henholdsvis korn, græsning, eng, »Ildning« (d.v.s. brændsel) o.s.v. – og alt dette kan gøres, uden at afstanden til bymarkens yderste grænse bliver ubehagelig stor.⁴ Det sidste forhold er blandt andet en væsentlig grund til, at store byanlæg må frarådes.

I 1771 skrev Hoffman et detailleret Pro Memoria til Rentekammeret, i hvilket han fralægger sig ethvert ansvar for anlæggelsen af de store kolonibyer på hederne. Under punkt II, »Hvorfor Colonierne til deels i store Byer er oprettet«, skriver han: »Det er tvertimod mit Forslag, som jeg efter Kongl. Befaling forrettede 1757, hvilket Forslag er trøkt i den oeconomiske Journal 1758 fra p. 20 til 56, (og) som Erfarenhed har lært var den retteste; fremdeles findes i Rentekammeret Amtmandens (Trappaud's), min og af. sl. (afdøde, salig) Cancellie Raad Diechmann's Forestilling (om), at de toe store Colonier i Ahlheden vilde vi have bygt paa 13 Steder; men da Hans Majst 1760 kom til Colding, og Colonisterne absolut vilde boe i store Byer, satte jeg mig derimod, og bad, at en Minister maatte følges ud at besee Hederne og regulere samme; Geheime Raad Ahlefeldt blev hertil beskikket, men den bekiente Doctor Erichsen, som siden anlagde Colonierne i Holsteen, overtalte bemelte Ahlefeldt til, at det skulde være store Byer, nemlig 4 Byer i Ahl og Skyge Hede, hvilket ieg ei vilde efterkomme for Ansvar Skyld, førend det af Kongen blev approberet, som og skeede. Tre Aar derefter maatte nogle og 20 Gaarde fløttes, som Gref Reventlow skrev meget hvast til mig om, men da ieg sente ham min Forestilling, at Kongens Resolution var der tvertimod, blev ieg fra ald Ansvar befriet«.⁵

Om byggeriet på Skygge hede skriver Hoffman i samme Pro Me-

moría under punkt I, »Angaaende de Jydske Colonier i Hederne«: »Skyge Hede en half Miil fra Ahl Heden, imellem Knudstrup og Clod Mølle, er 1½ Miil lang og 2 Miile bred, hvor og er den bekiente Mose, kaldet graae Mose, hvor Kongen Svend Graate i en Batallie blev slagen; paa denne Hede blev først bygt 28 Gaarde paa 2 Colonier (Kolonierne Frederiksdal og Frederiksmose), som vi siden fik fløttet i 20 Gaarde, og befindes saaledes nu paa denne Hede til 10 Colonier nemlig: ...«. ⁶

Den tyske dr. Johann G. Erichsen, som af Hoffman beskyldes for at have overtalt førstedeputeret i Rentekammeret Ahlefeldt til at gå ind for opførelsen af de store kolonibyer, var af Rentekammeret blevet ansat til at være kommissærerne behjælpelig med at finde frem til egnede forekomster af drikkevand og teglværksler ude på hederne. Erichsen blev 8. august 1760 af kgl. Majestæt kaldet til »Colonierne i Hertugdømmet Slesvig«, og han synes på dette tidspunkt ganske at have glemt de gode råd, han i sin tid tilhviskede Ahlefeldt ude på Alheden. I 1764 skriver han i Oeconomisk Magazin: »... I Hertugdømmet Slesvig fik Colonisterne ikke deres Villie; her maatte enhver boe paa sin egen Jord, og de indseer nu ogsaa allerede den store Nytte deraf, i Henseende til Ildsvaade, som kunde paakomme, at de ikke har saa langt at kiøre deres Gødning og Korn, og at de bestandig kand have Opsigt med deres Jord, ...«. Det var åbenbart ikke alene kolonisterne, der nu var kommet på bedre tanker.

Det skal på dette sted nævnes, at Henning Stiwitz, som den 22. marts 1769 udnævntes »til at føre Inspectionen ved Bygningerne paa Ahlheden«, ⁸ i et brev til Rentekammeret af 15. maj 1769 skriver, at han finder det absolut nødvendigt, »at de nye landboer samles i store samfund, og at der bliver anlagt komplette landsbyer, thi hvor dette ikke er muligt, frygter (jeg) at sagen vil falde meget forkert ud og drage slemme følger med sig«. Med andre ord: Også Stiwitz gik med fynd og klem ind for, at der skulle anlægges store kolonibyer på de jyske heder.

Efter Hoffmans oprindelige skitseplan for Alheden skulle der bygges 4 gårde ved Åresvad ved åen af samme navn og 4 i »Haverdalene« nord derfor. En gård med tilhørende kro skulle ligge ved Benslehøj sydøst for Grønhøj, 4 gårde syd for samme høj og 2 gårde ved Lundvad, d.v.s. i Resenbæk-dalen syd for von Kahlens allerede dengang eksisterende kolonigård. Endelig skulle der ved Klode mølle nordvest

for Engesvang bygges 2 gårde; for hele området ialt 18 gårde. Hoffmans moderate og velbegrundede plan blev, som det vil forstås, aldrig ført ud i livet.

Alhedens store kolonibyer og deres forhold til byerne i kolonisternes hjemland

Samtidens beskrivelser af de to store kolonibyer Havredal og Grønhøj, som amtmand Trappaud og inspektør Stiwitz fik til opgave at anlægge, er i almindelighed ikke meget detaljerede. I fortalen til »Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin« V, Kbh. 1761, står følgende oplysninger om de to byer: »I Ahl-Heden, som er over 3 Mile lang og 1½ Miil bred, ere to store Byer indrettede paa samme Maade, som i Tydskland«. Om Havredal eller Frederikshede siges det, at denne by er inddelt til 60 gårde eller 30 dobbeltgårde; om Grønhøj hedder det: »Friderichs-Høy er inddeelt til 50 Gaarde, af samme Størrelse som forrige Bye, og i alle Ting indrettet paa samme Maade«.¹

Det svar, som de først ankomne kolonister gav på kommissærernes spørgsmål om kolonihusenes placering, optræder i litteraturen i adskillige varianter. Frederik C. Carstens citerer i sin bog om Alheden fra 1839 Hoffmans og Diechmanns kommissionsberetning af 29. oktober 1759 således: »De (d.v.s. kolonisterne) vilde helst boe i den saakaldte Hauerdal og have Husene byggede paa pfalzisk Maade i een Gade, ...«.²

I J.P. Trap: »Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark«, 1859, omtales kolonibyerne på Alheden således: »Colo-nistbyerne ere opførte paa samme Maade som Byerne ved Mainz, i snorlige Rækker«.³

I Axel Steensberg: »Gamle danske bøndergårde«, anden ændrede udgave fra 1962, findes følgende variation over samme tema: »En af kolonibyerne, Frederikshøj, anlagdes efter rhinsk mønster med to snorlige gader«.⁴

Af ovennævnte citater – de være sig nok så forskellige – kunne man let få det indtryk, at Alhedens to store kolonibyer efter kolonisternes ønske opførtes som en slags kopier af landsbyerne i deres hjemegn.⁵ En undersøgelse af landsbyerne syd for nedre Mosel, syd for Rhinen mellem byerne Koblenz, Bingen og Mainz samt syd for nedre Main,

foretaget på »Topographische Karte« i 1:50.000, viser imidlertid, at der i virkeligheden ikke eksisterer noget grundlag for et sådant synspunkt.⁶ Det er naturligvis klart, at moderne kort ikke afspejler forholdene, som de var for ca. 200 år siden, men de giver alligevel et ganske godt fingerpeg: I Pfalz og Hessen-Darmstadt er landsbyerne snart store, snart små, snart er de af én type, snart af en anden. Almindeligst optræder klyngebyer (tysk »Haufendörfer«), småbyer (tysk »Weiler«) samt slyngede vejbyer, såvel grenede som ugrenede.⁷ Derimod forekommer regulerede eller planmæssigt anlagte bytyper – og det må jo være med dem, hedens kolonibyer først og fremmest skal sammenlignes – ikke nær så almindeligt, hyppigst i form af tæt sammenbyggede vejbyer omgivet af såkaldt »Langstreifenflur«, eller som mere eller mindre langstrakte skovrækkebyer, de såkaldte »Waldhufendörfer«.⁸

Det vil være hensigtsmæssigt på dette sted at give en kort karakteristik af kolonibyerne på Alheden. Som det vil fremgå af det følgende var det kolonisternes ønske, at den første af kolonibyerne på Alheden – Havredal eller Frederikshede – skulle bygges som et 420×440 alen stort, rektangulært byanlæg med to parallelle hovedgader, der af en tværgade var opdelt i lige lange stykker, og som havde plads til ialt 40 enkeltgårde. Denne byplan blev imidlertid aldrig realiseret; derimod blev den nordfor liggende koloniby Grønhøj eller Frederikshøj anlagt efter et tilsvarende mønster, der dog havde andre proportioner, og som ialt havde plads til 32 dobbeltgårde (s. 111 ff. og ill. s. 112). Endnu den dag i dag bærer Grønhøj præg af dette oprindelige bymønster.

Det ældste Havredal (s. 94 ff. og ill. s. 102) anlagdes – således som det fremgår af gamle kort over kolonien – som et byrektangel med 3 parallelle hovedgader, der afgav plads til ialt 30 dobbeltgårde, og med en tværgade, som opdelte hver af parallelgaderne i to dele, en nordlig med plads til 4 dobbeltgårde og en sydlig med plads til 6.

Efter gårdudflytningerne i Havredal i årene 1778 og 79 nedlagdes den vestlige parallelgade (ill. s. 109), og Havredal fik herefter kun to parallelgader, således som kolonibyen Grønhøj havde haft det fra første færd.

I Pfalz og Hessen-Darmstadt fordeler byer af forskellige typer sig på ganske karakteristisk måde: Det lavtliggende sletland langs Rhi-nen og Main følges således i et bredt bælte af store til meget store klyngebyer, der hyppigst helt eller delvis har mistet deres præg af

egentlige landsbyer eller bondebyer. Bebyggelsen her har ofte udviklet sig til, hvad P. Hesse betegner som »Arbeiterbauern-Gemeinden«, hvor landbrug som hovederhverv beskæftiger mindre end 40 % af indbyggerne, og hvor egentlige bøndergårde træder ganske i baggrunden.⁹

I bjergene mod vest og øst er klyngebyer ligeledes almindelige, men de er ikke nær så store som på sletlandet, undertiden endda ganske små. Til de snævre bjergdale er langstrakte, slyngede vejbyer samt skovrækkebyer naturligt knyttet. Til forskel fra, hvad der er tilfældet i de kompakte klyngebyer, ligger gårde og huse her ret spredt, og bygadens forløb er i udtalt grad terrænbestemt. Hvor skovland dominerer, har bebyggelsen karakter af skovrydningsbyer af meget beskedent format (småbyer, »Weiler«).

Kun i lavlandet – i særdeleshed langs Rhinen sydøst for Neustadt an der Weinstrasse og omkring byen Worms – findes regulerede byanlæg med parallelt liggende gårdrækker langs en lige eller næsten lige bygade: Böbingen, Gommersheim, Schwegenheim, Freimersheim,¹⁰ Studernheim.¹¹ De regulerede byer, hvis tilstedeværelse er et resultat af ganske specielle lokalhistoriske forhold, er gennemgående ret fåtallige og har i øvrigt ikke mange træk fælles med de stærkt skematiske, bredt rektangulære, jyske kolonibyer, hvis gader krydser hinanden under rette vinkler.

For en fuldstændigheds skyld skal det til slut nævnes, at der på det lave sletland langs Rhinen, især på højde med byerne Mannheim og Speyer, findes adskillige store bykomplekser, der almindeligvis må opfattes som skematiske byanlæg – d.v.s. landsbyanlæg af den ovenfor beskrevne regulerede type, som senere hen er blevet udbygget med yngre »forstadskvarterer«, hvis retlinede gader krydser hinanden med temmelig stor regelmæssighed; Mutterstadt, Otterstadt, Ketsch, Altlussheim og Reilingen er eksempler herpå.¹² Dog heller ikke blandt disse byer, hvis landsbypræg oftest er meget lidt fremtrædende, kan de jyske kolonianlæg have hentet deres forbilleder.

En del af kolonisterne var hjemmehørende i bjergene mellem Darmstadt og Heidelberg, navnlig i det sydlige Odenwald. De kom fra byer som Birkenau (grenet, slynget vejby), Ober-Schönmattenwag (do), Oberflockenbach (slynget vejby), Ursenbach (lille slynget vejby) og Altenbach (slynget vejby). De fleste af de landsbyer, som disse mennesker har været fortrolige med, må have været slyngede vejbyer, skovrækkebyer – skønt ingen af de ovenfor nævnte kan ka-

rakteriseres således – små klyngebyer og mere eller mindre ubestemmelige småbyer eller »Weiler«. ¹³

Andre kolonister igen stammede fra byer på Rhinsletten vest for bjergenes rand. Slettelandets byer er væsentlig større og ældre end byerne oppe i bjergene, men også her dominerer ikke-planlagte byer, især klyngebyer. En betydelig del af byerne er knyttet til de dele af sletten, som grænser umiddelbart op til bjergenes ofte meget skarpt markerede brudskrænter – har med andre ord randbeliggenhed. ¹⁴ Som eksempler på byer nede på slettelandet, fra hvilke kolonister efter midten af 1700-tallet søgte nordover til de jyske heder, kan nævnes: Nussloch (klyngeby med randbeliggenhed), Sandhausen (oprindelig uregelmæssig vejby, i dag klyngeby), Bruchhausen (lille, uregelmæssig forteby), Eppelheim (stor byklynge*), Dossenheim (byklynge med randbeliggenhed), Ladenburg (oprindelig befæstet by), Schriesheim (oprindelig vejby, i dag klyngeby, randbeliggenhed), Leutershausen (stor klyngeby med randbeliggenhed), Grosssachsen (slynget vejby med randbeliggenhed), Hohensachsen (klyngeby med randbeliggenhed), Lützelsachsen (do), Heddesheim (klyngeby) og Weinheim (stor byklynge med randbeliggenhed) – alle liggende sydvest, vest eller nordvest for Heidelberg – endvidere Hofheim nordøst for Worms (oprindelig lille, tæt vejby, i dag udbygget til klyngeby) og Alsbach syd for Darmstadt (byklynge med randbeliggenhed). ¹⁵ Særlig mange kolonister kom fra byerne Darmstadt, Erbach, Weinheim, Ladenburg, Schriesheim og Heidelberg. ¹⁶

Heinrich Rebensburg giver i sin bog »Das deutsche Dorf. Süd-deutschland«, en karakteristik af landsbyerne i Pfalz og Hessen-Darmstadt, som i hovedtrækkene stemmer overens med ovenstående oversigt. ¹⁷ For Odenwaldområdet vedkommende kan der især henvises til Hans-Jürgen Nitz: »Die ländlichen Siedlungsformen des Odenwaldes«. ¹⁸

Skønt det således med ret stor sikkerhed kan fastslås, at hverken Frederikshede eller Frederikshøj kan være anlagt med byer i kolonisternes hjemegne som mønster, så virker det på denne baggrund ejendommeligt, at der indtil denne dag har hersket en ganske betydelig uenighed om, hvordan ovennævnte to byer virkelig så ud i detaljer på det tidspunkt, da de blev anlagt.

* Benævnelsen »byklynge« er benyttet overalt, hvor det drejer sig om bebyggelser, der kun i meget ringe grad har karakter af landsbyer.

Valdemar Andersen skriver i sin kendte bog om »Alheden med Frederiks Sogns Historie«, at gårdene i Havredal by – 30 dobbeltgårde ialt – efter den oprindelige plan »skulle ligge i 3 parallelle gader, hvoraf den ene dannedes af landevejen«. ¹⁹ Om Grønhøj siges det, at gårdene i denne by blev anlagt og nummereret som i Havredal, hvilket vel skal forstås således, at der også i Grønhøj fandtes 3 parallelgader med 10 dobbeltgårde i hver, samt at gård nr. 1 i begge byer lå længst i sydvest, mens gård nr. 30 lå længst i sydøst. Om nogen tværgade i den ene eller i begge byer siges der intet. ²⁰

Englænderen Harry Thorpe beretter i sin afhandling »Heath Reclamation in the Alheden District of Jutland, 1700-1955« om de første kolonister på Alheden og om deres modstand mod at bosætte sig i spredtliggende gårde, således som det var blevet dem anbefalet: »... de kulturelle traditioner var så stærke, at tyskerne ikke ville gå med til det, men stod fast på at de ville bygge store, sluttede kærnebyer som dem i Pfalz. Følgelig blev der bygget to sådanne »landsbyer« med 30 dobbelte bondegårde, der lå over for hinanden langs to lige nord-sydgående gader gennemskåret af en tværgade«. ²¹ I en fodnote henviser Thorpe bl.a. til de gamle korts vidnesbyrd: »Alle de gamle kort viser umiskendeligt to nord-syd gader. Desuden nævner kaptajn Selmer og inspektør Kynde i deres beskrivelse af Havredal udtrykkeligt en brønd beklædt med tømmer og brædder og 42-48 tommer dyb i hver af landsbyens to gader«. ²² Thorpes henvisninger til de to landinspektørers oplysninger er ganske korrekte, men det bør på dette sted præciseres, at de to herrer opholdt sig på Alheden så sent som i sommeren 1798 – hvor de var beskæftigede med den taksation, som skulle gå forud for den endelige udskiftning af de to kolonibyer. Deres udtalelser refererer således til situationen omkring år 1800 og kan derfor ikke uden videre overføres på forholdene omkring 1760.

Thorpes omtale af de gamle korts vidnesbyrd er derimod ikke korrekt – i alle tilfælde ikke for Havredals vedkommende. Så godt som alle nogenlunde detaljerede kort over Havredal lige fra de ældste til de yngste viser mere eller mindre tydeligt, at denne by oprindeligt blev anlagt med 3 parallelle hovedgader. I øvrigt anlagdes Grønhøj fra første færd til 32 dobbeltgårde eller 32 dobbelte gårdtofter, derimod ikke til 30, som Thorpe anfører.

Havredals byplan

Den 4. maj 1760 skrev amtmand Trappaud til sine medkommissærer Hans de Hoffman og Andreas Diechmann:

»Højædle og velbyrdige Hr. Justitz Raad og Præsident, Velædle og velbyrdige Hr. Cancellie Raad.

Hvad sig Hytterne (de foreløbige spandhuse, i hvilke kolonisterne skulle bo, indtil der blev bygget permanente boliger til dem) anbelanger at bringe til Ahl Hede, da er det en Ting, som nu beroer paa de goede Herrers Foranstaltning, som min sidste Skrivelse udviiser, og havde Collonisterne icke selv været hinderlig deri, havde Hytterne allerede været obreist, men den Plads, de paa egen Haand har udseet sig, paa den højre Haand af Schive Ahlvey, icke langt fra Røn Høj (?), hvor de alle 40 vil boe, derudi vil jeg icke i ringeste Maader have Deel. Jeg overlader til de goede Herrer, hvad Die deri vil gjøre, thi det er i mine Tanker uforsvarlig at bygge 40 Gaarde paa et Sted, som vil have umaadelige Følger efter sig, thi høyere end 6 skal der icke være efter mit Tøcke (tykke), det holder Enighed best vedliige, deraf har man daglig Exempel, thi der er altid Allarm og Ueenighed i de store Byer, da (dvs. mens) man aldrig hører til noget i de smaa, og naar en eller 2de Beboere døde af saadan en stoer Bye paa 40 Gaarde, slig et Sted turde ingen antage igien, følgelig blev det Sted øde. Jeg haver derfor tilskrevet Lieutenant Hartman icke at afsticke til Hytter paa samme Sted, uden det forlanges enten af Dem eller Cancellie Raaden; thi de vil blive i Veyen for dem, som skal boe ved Steendal, om de skal være alle 40 paa det Sted; men skal der kuns være 6, saa kan der blive Korn til dem alle ...«. ¹

Allerede den 23. april 1760 sendte Trappaud til Hoffman »2de Aftegninger hver paa sin Maade, hvorledes Bygningerne vil settes ...«. Kun den ene skitse er bevaret. Det drejer sig om et rektangulært, reguleret vejbyanlæg med 3 gårde langs begge sider af den retlinede bygade. Målestoksforhold er ikke angivet på skitsen.

Kolonisterne var imidlertid ikke til sinds at opgive den af dem foreslåede storkoloni ved Havredal. Herom skriver den ironiske Trappaud i et brev til Hoffman og Diechmann den 27. april 1760: »... De (dvs. kolonisterne) skal have ladet sig forlyde, at naar de icke kunde komme i Hauerdahl at boe, ville de gaa til Pfaltz igien; men deri skal de icke frøgte for nogen Modstand; thi deres Bigiering skal dem icke vægres ...«. ²

At de to medkommissærer delte Trappauds modvilje mod store 40 gårdes byer, vil fremgå af det følgende.

Den 16. maj 1760 skrev de tre kommissærer Hoffman, Diechmann og Trappaud i Knudstrup by ved Alheden en indberetning til Rente-kammeret. Skrivelsen var vedlagt en skitseplan over den fremtidige koloniby Havredal, således som de først ankomne kolonister helst så den bygget. Dokumentet er af ganske særlig interesse, fordi det repræsenterer det ældste konkrete skitseforslag til den første af Alhedens kolonibyer.³

Indberetningen har følgende ordlyd:

»Efter at vi i Morges indfant os tilligemed Ingenieuren Lieutenant Hartman i Ahlheden, samt 17 Mænd af de i Fridericia forhen værende Colonister, som Dagen tilforn om Aftenen hertil med Kone, Børn, Redskaber og Effecter vare ankommen; hvor da bemelte 17 Colonister foreviiste os det Sted, kaldet Havredahlen, beliggende en Miil inde i Ahl Heden, som ikke allene de, men endog de samtlig i Fridericia og Viborg værende Colonister hafde udsøgt til at vilde beboe, og til den Ende bad, at vi der vilde anlegge en Bonde Bye paa 40 Gaarde, at de samtlig der kunde boe, og have fire Marker paa de fire Sider af Byen, paa den Maade, som i Pfaltz er brugelig, og at Huusene maatte anlegges paa den Maade, som indlagde Schema omformelder, nemlig 40 Alen fra hver andre;

Men da vi forestillede disse Colonister, at Hans May^s vel hafde bevilget dem, at de skulde faae Gaardene opbygte paa den Pfaltziske Maade, men ingenlunde, at de skulde boe paa Eet Sted, hvilket vilde foraarsage dem, at de fik meere end 3 Fierding Vei til den lengstbeliggende Jord, ligesom (vi forestillede dem) det og(saa) var overalt brugeligt i Danmark, at enhver heelst vilde have Byer af smaa (smaa = få?) Gaarde, paa det at Beboerne kunde have Jordan nær ved deris Boliger med videre, som vi omstendig forestillede dem, at vi ikke uden allernaadigst Ordre torde bevilge dem, siden vi vidste, at det vilde blive dem selv til Skade og Besværing i Lengden, og det saa meget meere, siden vi ikke vare forvissede om, at der kunde faaes Vand paa det Sted, som de forlangede at boe;

Hvorpaa bemelte Colonister enstemmig paastod, at de endelig vilde beboe det Sted, som de befant best tienlig til at indrette efter deres Maade, og reent ud samtlig declarerede, at de ingenlunde vilde tage imod andre Stæder til Beboelse end dette Sted, (end) mindre vilde dørke det, førend de saae allernaadigst Ordre, at det ikke aller.

naadigst) kunde bevilges; thi, som Hans Kongl. Mayst afslog det, vidste de ei, om de kunde ernære dem, (end) mindre at Hans Kongl. Mayst kunde have nogen Nøtte for det, (der) paa dem blev aller. (allernaadigst) anvent;

Vi brugte alle optenkelige Maader til at frafalde denne deris Paastand, men alt forgieves, saa at de hverken med det gode eller onde var at overtale.

Til den Ende paa det intet skulde vorde forsømt, resolverede vi til straxen at lade der paa det af dem forlangte Sted 19 Hytter opsette, som nu i Aften blev ganske ferdig;

Og siden bemelte Colonister selv tilbød sig at kaste en Brønd, lod ieg Trappau(d) strax foranstalte, at de behøvede Requisita og Materialer til denne Brønd førstkommende Mandag skal vorde dem paa Stædet leveret, paa det at Brønden af dem strax kand vorde kastet og opsadt.

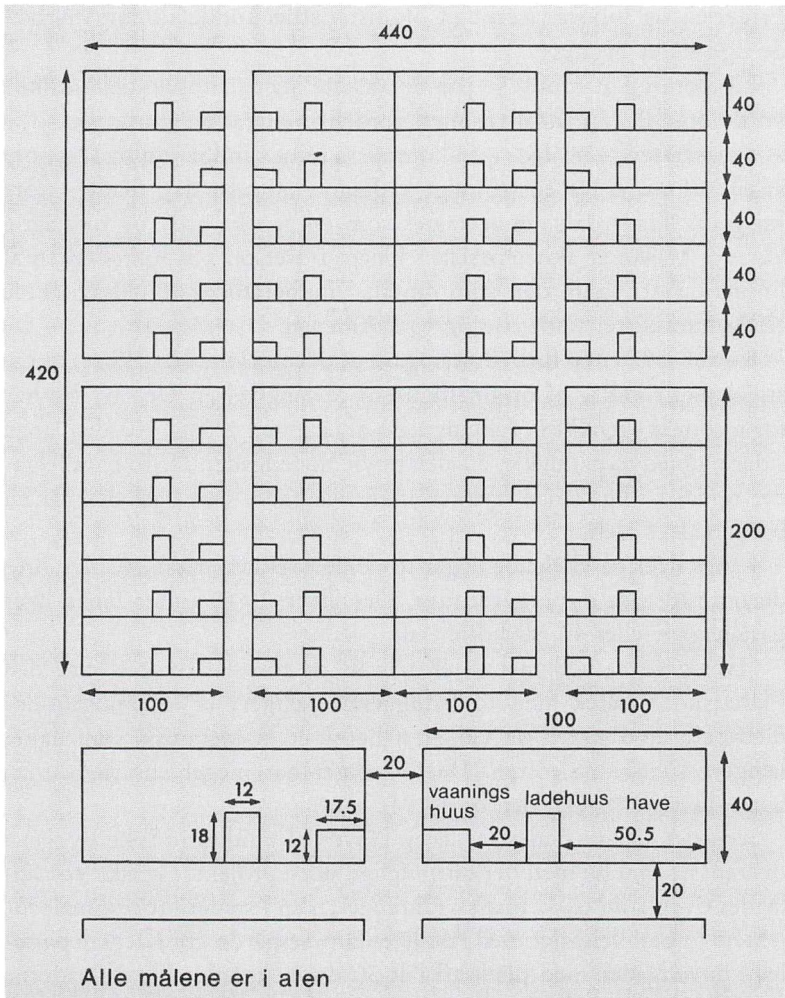
Ligesom og bemelte Colonister blev udviist et Stykke Jord ved hver Hytte, som de kunde oprødde, pløie og sette i Stand, intil vi erholte allernaadigst Resolution, hvorledes Hans K: Mayst fant for got at reflectere paa deris Andragende, hvormed de og vare tilfreds;

Heraf vilde Deris Excellence og Høiterede Herrer behageligen erfare, at vi ikke tør understaae os at lade opsette fleere Hytter, førend vi faaer allernaadigst Resolution, at disse 40 Gaarde maa anlægges i en Bye dog 40 alen fra hver andre, og det af følgende Aarsager:

1. Er vel dette Stykke Eiendom, som visse Colonister forlanger, noget af det beste Land af Ahl Heeden, men dertil vil medgaae fast een Miil i Lengde og samme Brede til det Jord, som behøves til 40 Gaarde á 2½ T.H.K: hver Gaard, hvorved Beboerne vilde faae lang Vei fra Byen til deris Marker.
2. Er vi ikke vis paa at faae Vand, førend Brønde ere gravne, siden det er meere end en half Miil fra Arringsvad.
3. Da alle her i Landet helst vil have 5 á 6 Gaarde i hver Bye, paa det at Beboerne kand have Markerne nær ved Byen og for dem selv. Til den Ende var bleven udsøgt endeel Stæder paa Ahl og Schyge Heeden, hvor vi til visse vidste der var Vand til 43 Gaarde nemlig 6 Gaarde til hver Bye.
4. I Fald denne Colonisternis Paastand og Forslag ikke reuserede (vandt bifald), kunde vi ei, naar Gaardene blev opsadte, redressere det Tab, Hans Mayst derved kunde foraarsages, ligesom det og i Tiden vilde legges os til Last, at vi paa saa usædvanlig en Maade lod samme anlægge uden spesiel all: (allernaadigst) Befaling.

Til hvilken Ende herved til all. Resolution indstilles:

1. Enten disse Pfalziske Colonisters Andragende: at der paa det af dem forlangte Sted maa opsettes 40 Gaarde á 2½ T.H.K: efter indlagde Plan, i Fald de der kand faae Vand, siden de foregiver, at det paa den Maade for dem saaledes er indrettet.

Kolonisternes forslag til kolonien Frederikshede eller Havredal med enfamilie-gårde (40 ialt) af pfalzisk type. Det realiseredes ikke. Skitsen er vedlagt et brev af 16. maj 1760 fra de tre kommissærer Hoffmann, Diechmann og Trap-paud til Rentekammeret.

Eller og

2. At disse 40 Gaarde skal anlegges paa 6 á 7 Stæder i Ahl og Schyge Heden, hvor vi formeener, at det var best tienligt, at 6 á 7 Byer kunde anlegges.

Hvorom vi med Lengsel, saa snart mueligt, forvente Resolution, paa det at de øvrige 21 Hytter kunde vorde opsadte, og de endnu i Fridericia og Viborg værende Colonister strax kunde komme i Arbejde og i deres Hytter;

Ligesom og at Huusene paa de anviste Stæder uopholdelig kunde vorde opsadte. Vi forbliver med særdelis Veneration« osv. osv.

Kortskitsen, som ledsager kommissærernes indberetning, og som viser kolonisternes enstemmigt vedtagne skitseforslag til den store koloniby Havredal, må betragtes som en ganske grov og unøjagtig kladde. Måske er skitseforslaget blevet ridset op i al hast i felten af løjtnant Hartmann, der, som omtalt i indberetningen, ledsagede de tre kommissærer under besøget på Ahheden.

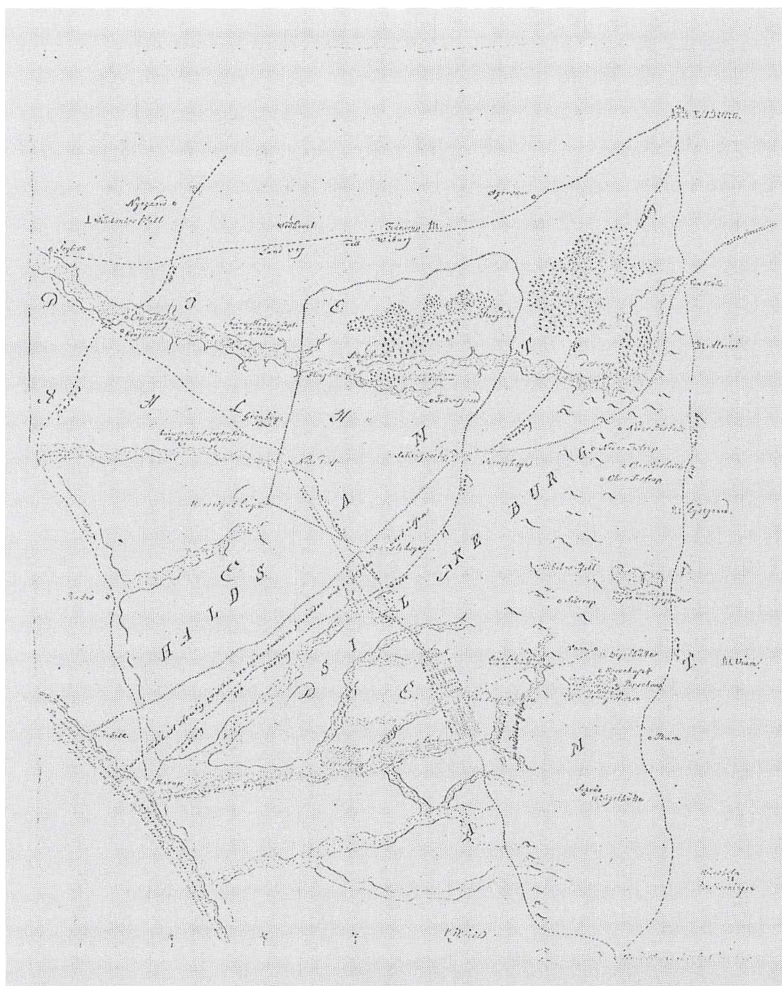
Kortet s. 97 er en forbedret udgave af ovennævnte kortskitse, fremstillet på grundlag af originalfigurens målangivelser. Den ny by har form som et skematisk, rektangulært anlæg med 420 og 440 alen lange sider og med to parallelle, 20 alen brede hovedgader. De to parallelgader opdeles i lige lange stykker af en tværgade, som ligeledes har en bredde af 20 alen.

Langs hver parallelgade ligger to rækker rektangulære, 40 alen brede og 100 alen dybe gårdtofter. Det giver 2×10 tofter langs hver parallelgade eller 40 gårdtofter ialt.

Hver gård er beregnet til én familie og foreslås bygget »paa den Pfaltziske Maade« med to fritliggende længer: et »Vaaningshuus« med galv mod gaden og vinkelret herpå et »Ladehuus«, som ligger længere tilbage på toften. De to længer har meget ensartede mål, henholdsvis $17\frac{1}{2} \times 12$ alen og 18×12 alen.

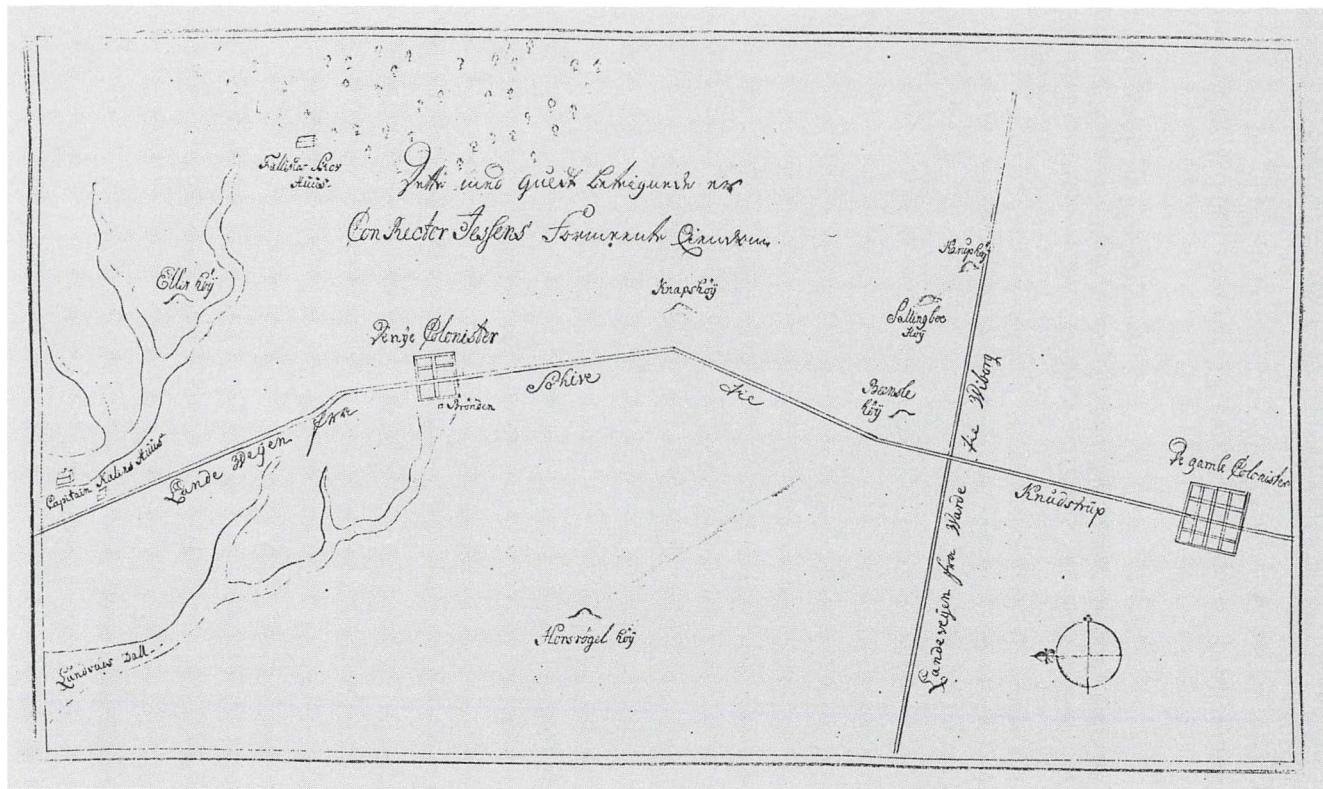
Som det senere skal vises, blev Havredal imidlertid ikke bygget i overensstemmelse med det oprindelige skitseprojekt. Ganske vist anlagdes byen som et skematisk rektangel, men i stedet for originalprojektets to parallelgader med ialt 40 enfamiliesgårde kom der tre parallelle hovedgader med plads til ialt 30 dobbeltgårde. Parallelgaderne fik som på kortskitsen en længde af 420 alen; tværgaden derimod fik ikke blot en anden længde – 700 alen mod skitsens 440 alen – men tillige en anden placering.

I Rigsarkivet opbevares en kortskitse »Nr. 3 over Ahheden«,

Stiwitz's kort nr. 3 over Alheden af 18. november 1760. Fremstillet efter Hoffmanns og Diechmanns anmodning af 7. oktober 1760 til kancelliråd Steen Steensen, kasserer Søren Thestrup og Henning Stiwitz om at undersøge, hvorvidt konrektor Peter Jessens ejendom (Stanghede, Fløjgård og Falledsgårde) egnede sig til opdyrkning.

fremstillet så tidligt som den 18. november 1760 af inspektør ved byggeriet på Alheden, Henning Stiwitz. Skitsen blev tegnet, efter at Hoffman og Diechmann havde anmodet inspektør Stiwitz, kancelliråd Steen Steensen på Avnsbjerg samt kasserer Søren Thestrup om at

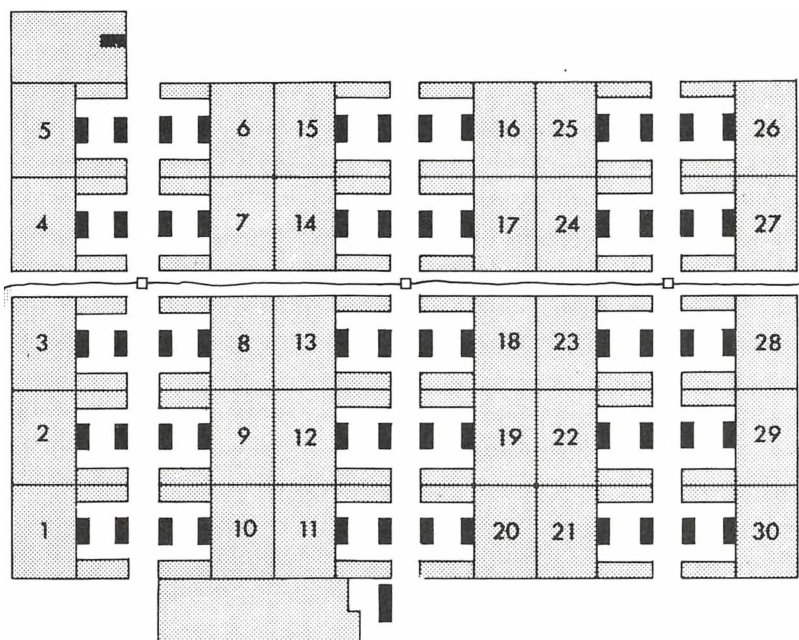
undersøge, hvorvidt Viborg-konrektoren Peter Jessens ejendom, som omfattede Stanghede, Fløjgård og Falledsgårde, egnede sig for opdyrkning. Konrektorens jord strakte sig, som det ses af kortet, i sydvest ind over Skive landevej mellem de to høje Benslehøj og Grønhøj, altså netop ind over det område, hvor den ny koloni Frederikshøj eller Grønhøj skulle anlægges. Stiwitz's kortskitse, hvis omtrentlige målestok er 1:50.000, er i øvrigt ganske unøjagtig. De to projekterede, men åbenbart endnu ikke realiserede kolonier Havredal og Grønhøj kaldes begge »Neue Dorf« og er på dette tidlige tidspunkt begge angivet som rektangulære byanlæg med to parallelle hovedgader (s. 99).

I et brev af 25. januar 1762 til Rentekammeret fra Hoffman og Diechmann findes vedlagt en kopi af et landmålingskort over Fløjgård med omgivelser. Selv om bykernerne over Havredal og Grønhøj – tilhørende henholdsvis »De gamle Colonister« og »De nye Colonister« – ikke er udført alt for nøjagtigt, så fremgår det dog klart, at Havredal på dette senere tidspunkt har 3 parallelgader, mens Grønhøj stadigvæk har 2.

I Matrikelarkivet i København opbevares et kort eller måske snarere en kortskitse over kolonien Havredal, som bærer titlen »Frederikshøj (Frederikshede Koloni)«. ⁴ Det fremgår af kortet, at byanlægget Havredal på dette tidspunkt består af 3 parallelgader og en tværgade. Den midterste parallelgade, Mellemgaden, følges af Skive-Kolding landevej, og vest og øst for Mellemgaden ligger henholdsvis parallelgaderne Vestergade og Østergade. Langs hver af de 3 parallelgader ligger 10 dobbeltgårde, dvs. ialt 30 dobbeltgårde eller 60 enkeltgårde. Tværgaden deler, således som det fremgår af kortet, hver af de 3 parallelgader i et nordligt afsnit med 4 dobbeltgårde og et sydligt med 6; i hvert af de 3 gadekryds er angivet en brønd.

Desværre findes intet årstal angivet på kortet; men meget tyder på, at det er blevet til i 1770'erne. Nord for Havredal ses Frederiks kirke og over for kirken på modsat side af Skive landevej 2 kolonigårde af den gængse dobbeltgård-type, hver gård bestående af to 20 alen lange parallellænger med tilhørende tofter. I hver af de to dobbeltgårde findes 8 fag stuehus og 8 fag stald og lade; mellem de to gårdanlæg, der på kortet kaldes »Præstegaarden«, findes en gravet brønd.

Kopi af et landmålingskort over Fløjgård med omgivelser, vedlagt et brev af 25. januar 1762 til Rentekammeret fra Hoffmann og Diechmann.

100 50 0 100 200 300 400 500 alen
Bykerne af Havredal (Frederikshede). Kortet er rentegnet efter en skitse fra ca. 1775.

Vi ved, at opførelsen af Frederiks kirke påbegyndtes i foråret 1765, og at kommissærerne den 9. december samme år kunne meddele Rentekammeret, at kirken stod færdig til indvielse.⁵ Vi ved desuden, at kolonigårdene opførtes omtrent samtidig med kirken, sandsynligvis i foråret 1765.⁶

Hvis ikke kirke og præstegård er senere tilføjelser til kortet – hvad det ingenlunde ser ud til – så kan samme kort i alle tilfælde ikke være ældre end nævnte bygninger. Spørgsmålet bliver da: Hvor mange år kan kortet eventuelt være yngre?

I 1765 fik Niels Pedersen fra Ove sogn fæstebrev på den ene af de to kolonigårde. Han boede her formodentlig stadig i 1767, da han bl.a. deltog i et syn over kirken sammen med stedets lutheranske præst Tobias Oswald og Havredal-kolonisten Henrik Würtz.⁷ Pr. 1. januar 1768 findes der i »Frederiksgårde«, som de to kolonigårde dengang

kaldtes, »2 Mænd, 1 Kone og 1 Datter«, således som det fremgår af koloniforvalter Hans Kiersgaards tabel over »Colonisternes Tilstand paa Ahlheden« for samme år.* En tilsvarende tabel, som er opstillet af Hoffman, viser, at det samme er tilfældet pr. 1. januar 1769.⁸

»Frederiksgårde« skiftede i de følgende år jævnlige fæstere; i 1774 var de to gårde beboet af såvel danske som tyske kolonister.⁹

I december 1773 ansøgte Tobias Oswald – Alhedens første ordnede præst – om at få de to kolonigårde udlagt til præstegård, hvilket allernådigst bevilgedes endnu samme år. Oswald opnåede imidlertid aldrig at flytte ind i den påtænkte embedsbolig lige over for Frederiks kirke; den lykke betimedes derimod efterfølgeren Hans Clausen, der ganske vist som modydelse fik lov til af egen lomme at afholde de med ombygningen forbundne udgifter. Hans Clausen blev kaldet i 1775, men endnu ved årets udgang var arbejdet med indretningen af præstegården ikke bragt til ende.¹⁰

Kortet over Havredal må herefter være udarbejdet på så tidligt et tidspunkt, at de to kolonigårde ganske vist eksisterer, men hvor det på den anden side allerede er en kendsgerning, at der i deres sted skal bygges en præstegård. Dette vil igen sige, at kortet må være blevet til omkring 1775. At det ikke kan være væsentligt yngre, fremgår i øvrigt også af, at ingen af udflytningerne fra Havredal, som påbegyndtes allerede i 1778, findes angivet herpå. Måske er kortet netop fremstillet i anledning af de forestående udflytninger og viser således det særdeles interessante, at Havredal endnu på dette relativt sene tidspunkt bestod af 3 parallelgader med 10 dobbeltgårde i hver.

Der findes ingen oplysninger om, hvem der har opmålt og tegnet kortet – eller kortskitsen – over Havredal. Vi ved imidlertid, at kaptajn Ancker von Grolau i året 1765 efter kaptajn Chr. Hartmanns død overtog dennes stilling som »Denomineret Conducteur ved Hedernes Opmaaling udi Jylland«, og det må derfor uden al tvivl være ham, der er den ansvarlige.

I øvrigt er kortet også i andre henseender interessant, bl.a. derved, at terrænformerne er gengivet ved hjælp af meget fine terrænlínier, der navnlig får hedeslettens smeltevandsdale til at fremtræde særdeles

* Hans Kiersgaard, der boede på den smukke gård »Nørlund« i Bording sogn, var justitsråd Hans de Hoffmans gode ven og nære medarbejder. Gården, som eksisterer den dag i dag, blev oprindeligt opført af kassereren for Alhedekolonierne Søren Thestrup, men blev efter dennes død den 9.10.1763 gjort til embedsbolig for Hans Kiersgaard. Den fornemme stuehuslænge er bygget i 1764.

klart og med en effekt, der minder meget om den, der opnås ved hjælp af højdekurver på moderne terrænkort. På dette felt er von Grolau åbenbart langt forud for sin tid.

For de jyske heders og hedekoloniers opmåling og kortlægning fik den særdeles dygtige og sympatiske von Grolau i det hele overordentlig stor betydning.¹¹

I august måned 1757 beordredes, som tidligere nævnt, en landmålingskommission nedsat, bestående af de 3 kommissærer og amtmænd von Trappaud, von Heinen og von Albertin – hver bistået af sin konduktør. Løjtnant Ancker von Grolau blev en af de 3 konduktører; men eftersom Rentekammeret havde krævet, at konduktørerne skulle være officerer, og det på grund af den preussiske Syvårskrig viste sig vanskeligt at frigøre sådanne til konduktørtjeneste, fik Grolau først den 27. juni 1758 besked om at gøre sig rede til det forestående opmålingsarbejde.

Den betydningsfulde fastlæggelse af skellene ind mod Kongens heder måtte gøres på basis af de opmålinger med tilhørende hartkornsansættelser, som var blevet foretaget i anledning af matrikuleringen i 1680'erne. Da det af gode grunde ikke lod sig gøre at henvise til matrikelkort, måtte man forsøge at regne ud, hvor de tidligere skel eventuelt kunne have gået, for derefter at indkalde de implicerede ejere til forhandling og afgørelse tilsammen med den kompetente kommission. Det vil forstås, at medlemmerne af »Kommissionen for de jyske Heders Opmaaling« stod over for et ubehageligt og opslidende arbejde.

Mens kaptajn von Kahlen havde fået til opgave at foretage opmålinger i den del af Alheden, som lå i Halds amt, og det var blevet pålagt premierløjtnant Hartmann at måle op i den sydfør liggende del af heden, som tilhørte Silkeborg amt, så var det foreløbig Grolaus hverv at forestå opmålingerne i Grove Hede vest for Karup i Lundenæs og Bøvling amter.

Løjtnant Grolaus entré på de jyske heder gav anledning til, at han – fra allerførste færd og ganske uforskyldt – blev udsat for sine overordnedes særdeles nærgående kritik. Kommissærerne tillod sig således meget snart at give udtryk for deres utilfredshed med, at Grolau ikke havde medtaget instrumenter og øvrigt måleudstyr, og det til trods for, at han hverken var blevet beordret hertil eller selv rådede over sådant udstyr.

Den 11. juni 1758 – det var den dag, arbejdet med skelsætningen

ifølge planen skulle have været påbegyndt – måtte kommissærerne henvende sig til Rentekammeret for at få fremskaffet det nødvendige udstyr. Det drejede sig om følgende ting: et astrolabium (sigteapparat til måling af himmellegemers højde og azimut) med stativ, et målebord med diopterlineal og stativ samt desuden kompas, målekæde, 8 stk. målefaner og 12 stk. kædestokke. Rentekammeret disponerede imidlertid ikke over det ønskede materiel, og efter forgæves at have henvendt sig først til Fortifikationsetaten og derefter til Landkadetkompagniet bestilte man hos en instrumentmager Muth i København de fornødne instrumenter samt en målekæde. Ordren blev ekspederet og afsendt den 19. august, men først ind i september måned nåede sagerne frem til bestemmelsesstedet, og da var den bedste del af sommeren allerede forbi. I mellemtiden havde Grolau selv måttet forestå fremstillingen af målestang, målefaner og kædestokke.

Da Grolau først kunne afslutte årets arbejde flere uger senere end de andre konduktører, var hverken amtmænd Albertin eller justitsråd Jens Hvass, Tviskloster – begge kommissionsmedlemmer – tilfreds med tempoet. Den 15. januar 1759 beklagede de sig til Rentekammeret over den »langsomme og vidtløftige Maade, hvorpaa den befalede Opmaaling udførtes«. De havde endda regnet ud, at opmålingsarbejdet, såfremt det fortsatte, som det var begyndt, først kunne være afsluttet i løbet af 3-4 år. En ingeniørofficer, der som særlig sagkyndig var blevet indkaldt af kommissærerne, kunne oplyse, at Grolau anvendte målekæde i stedet for astrolabium, hvilket eventuelt kunne have bidraget til at forsinke arbejdet. Skønt kommissærerne uopfordret erklærede, at de var godt tilfreds med Grolaus opførsel, generede de sig ikke for i selvsamme stund at lede med lys og lygte efter hans afløser. Heering skriver:¹² »I anledning deraf forespurgetes Rentekammeret, om ikke en ingeniørofficer kunne beordres til opmålingen i stedet for Grolau, der var infanteriofficer; men Krigskancelliets svar gik ud på, at hverken den tidligere eller nogen anden ingeniørofficer kunne afgives til opmålingen. Kunne kommissarierne finde nogen til opmålingen uden for Militæretaten i stedet for løjtnant Grolau, ville det møenske infanteriregiment gerne have ham tilbage til tjeneste jo før jo heller. For øvrigt følte man sig overbevist om, at han søgte at udrette arbejdet nøjest muligt, og tilføjede, at en opmåling lader sig udføre med større eller mindre akkuratesse. Rentekammeret spurgte så Albertin og Hvass, om de kunne foreslå nogen anden landmåler, hvad de ikke kunne«.

Skønt Grolau i løbet af 1759 støt fortsatte sine opmålinger af Grove Hede, var dette ikke tilstrækkeligt til at afholde Albertin og Hvass fra for tredje gang – den 17. september samme år – at indsende en klage over »Grolau's sendrægtighed og mangel på erfaring«. Grolau blev herefter »på opfordring« nødt til at oplyse om, »at hans distrikt var dobbelt så stort som det område, hver af de to andre konduktører havde fået tildelt, at han hidtil havde haft mange og langvarige hindringer i form af åer, bække og moser, hvoraf der dog ville blive færre i resten af distriktet, samt at han herudover sinkedes i opmålingerne af de lange veje fra og til sit logement, idet han ofte måtte køre 1½ mil ud til åstedet og derfra hjem igen.« Til opmålingen i Lundenæs og Bøvling Amter burde der kort sagt indsættes endnu en konduktør. Dette skete imidlertid ikke.¹³

På mødet mellem Hoffman, Diechmann og Ahlefeldt, der, som allerede omtalt, fandt sted i Klode mølle den 4.-5. juli 1769, bestemtes det, at 40 kolonistfamilier skulle bo i Havredal i Silkeborg amt, 33 familier ved Grønhøj i Halds amt og 20 – katolske – familier i Knurborg på Randbøl Hede, Koldinghus amt. Ingen af kolonisterne havde imidlertid haft mod på at slå sig ned på den anden side Karup Å, hvor hederne gennemgående var meget sandede og desuden stærkt vandlidende.

Opmålingsarbejdet på Grove Hede, som nu pludselig havde mistet enhver aktualitet, blev herefter standset, og Grolau fik besked om at rejse til Randbøl Hede for der at gå i gang med opmålingen af Knurborg og med afstikningen af den koloniby, som skulle anlægges her, og som senere fik navnet Frederiksnåde.¹⁴

Kort tid efter at denne beslutning var taget, skrev Albertin og Hvass til Hoffman og Diechmann og beklagede sig over, at Grolau var blevet fjernet fra sit arbejde i Lundenæs amt. Deres skrivelse er dateret 15. januar 1761. I brev af 20. januar samme år lader Hoffman og Diechmann de to kommissærers klage gå videre til Rentekammeret: »Da Commissarierne over Heederne i Lundenes Amt beklager udi indlagde (dvs. indlagte brev af 15. januar 1761), at de ey kan fortsætte deres Forretning, siden Lieutenant Grolau skal opmaale Randbøl Heede, og derfor forlanger at vide, naar hand kand komme tilbage. Da det nu icke er giørligt eller mueligt, at bem^{te} Grolau kand komme fra Randbøl Heede det første Aar og muelig lengere, og bem^{te} Forretning i Lundenes Amt vil derved standse, saa vilde vi herved underdanigst og ydmygst fornemme, om bem^{te} Grolau skal vedblive

Opmaalingen ved Randbøl Heede, som endelig, formedelst de nuværende Colonister, i denne forestaaende Sommer vil opmaales og skielsettes, eller og Deris Excellence og Høybydende Herrer kunde forskaffe os en dygtig og expedit Ingenieur til Randbøl Heede, da bem^{te} Grolau kunde fuldføre det, hand har begynt i Lundenes Amt, alt paa det Opmaalingen kunde komme i Stand i Randbøl Heede, og vi, som maa etablere Colonisterne i Randbøl Heede uden tilvisse at vide, om der kand blive Land nok til deris Etablissement, om vi kunde faae Stæderne udlagde og Colonierne i Drift«.

Ovennævnte brev viser, at det åbenbart ikke alene er de to kommissærer i Lundenes amt, som var parate til at underkende Grolau; også Hoffman og Diechmann er rede til at nedsætte ham i Rentekammerets omdømme. Mest utiltalende virker en tilføjelse, som er nedskrevet på en lille papirlap, der er vedlagt brevet, og som Hoffman formodentlig har lagt navn til: »Siden Lieutenant Grolau er langsom med sin Opmaaling, og ei af det expedite Slags, er ey ung, og vi behøver en hurtig Ingenieur, da vi endelig maa have Heeden i Randbøl strax opmaalt til Foraaret, saa i Fald det var gjørligt eller mueligt at faae en bedre Ingenieur, kunde bem^{te} Grolau gaae til Lundenes Amt, hvor ingen Colonister er, og vi kunde faae til Randbøl Hede den, som var hurtig og activ, paa det intet skulde forsømmes, da det kommer meget an paa en dygtig og expedit Ingenieur.

Vores brugende Frihed bedes ei unaadig optages«. ¹⁵

Kommissærernes rænkespil førte – heldigvis – ikke til noget resultat. Grolau fik lov til at fortsætte sit opmålingsarbejde på Randbøl Hede, og fra disse år stammer en række smukke og detaljerede kort over de 3 hovedkolonier, som blev anlagt inden for dette område. (Frederiksnåde, Frederikshåb og Moltkenberg).

I det lange løb lærte i alle tilfælde en del af kommissærerne at påskønne Grolaus dygtige arbejde: Efter at de to kommissærer Steen de Steensen og Trappaud 1. marts 1764 havde underrettet Rentekammeret om konduktørkaptajn Chr. Hartmanns død og foreslået, at løjtnant Grolau skulle overtage hans opmålingsarbejde, anmodede Trappaud den 28. maj Rentekammeret om at ansætte Grolau ved opmålingen og skelsætningen i hederne med videre i den afdøde kaptajn Hartmanns sted. ¹⁶

Efter ansættelsen som Hartmanns efterfølger bliver der ligefrem rift om Grolaus person. Hoffman og Diechmann refererer således den 31. juli 1764 til Rentekammeret, at dette ifølge Trappaud har forespurgt,

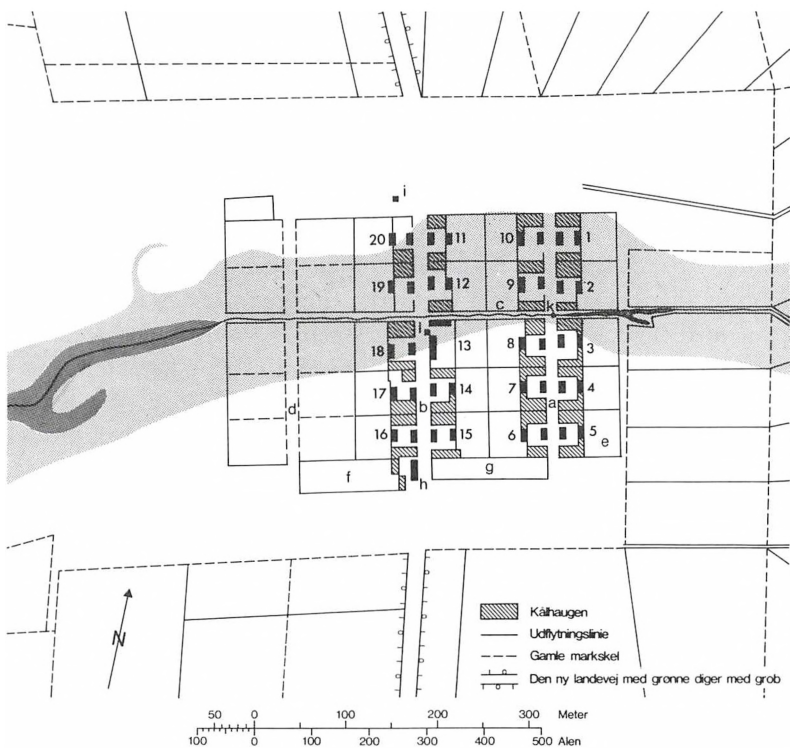
om ikke Grolau i løbet af det pågældende år kan måle færdigt i den resterende del af Halds amt, således som han for tiden er i færd dermed for Silkeborg amts vedkommende. Grolau har imidlertid mere end nok at gøre med at sætte skel i Silkeborg amt og på Randbøl Hede og foreslår derfor, at der i stedet ansættes en »carakteriseret« (dvs. titulær) kaptajn fra København ved navn Amon. Hoffman og Diechmann går ind for en løjtnant Schuchardt fra Fredericia, som er blevet pensioneret på grund af »et Flod i Næsen, men som er en meget flittig og habil Karl ...«. En af disse to militærpersoner vil Hoffman og Diechmann anbefale til det resterende arbejde i Halds amt, »thi Captein von Kahlen er en gammel Mand, og, som vi tilforn har taget os den Frihed at melde, er dertil icke tienlig.«¹⁷

Det ville være en misforståelse at tro, at Grolaus udnævnelse gjorde det muligt for ham at føre en i økonomisk henseende problemløs tilværelse. Den 18. marts 1765 skriver han fra Dollerup Bakker ved Viborg nedenstående bønsskrift til Rentekammeret: »... Det maatte naadigt tillades mig at forestille, hvorledes det ved disse Dyre Tiider falder mig fast umulig, af min Gage at subsistere, allerhelst ieg paa adskillige Stæder maae opholde mig, og giøre mange Bekostelige Reiser, for at fuldbringe de mig anbefalede Opmaalings Forretninger paa Hederne overalt i Jylland. Hvorfor jeg af høyeste Nødvendighed maae Underdanig Ansøge, at Deres Excellence og høje Herrer ved høyt formaaende Forestilling hos Deres Kongelige Majestæt vilde udvircke, at min staaende Gage med Tillæg af 150 Rdl. aarligen allernaadig maae blive forbedret.

Paa saadan Høyt Kongelig Naade skal (jeg) forpligte mig til med utrættelig Flid og Niedkierhed paa muligste Maade at beførde Opmaalings Forretningerne og derved saa tilforladelig opføre mig ...«.

Grolau døde i Ulvedal den 24. maj 1800 efter et langt, på en gang yderst nøjsomt, og samtidig højst fortjenstfuldt liv i den jyske hedeopmålings tjeneste.

Den 16. marts 1796 bestemtes det ved kongelig resolution, at kolonierne på Alheden skulle udskiftes.¹⁸ Allerede i 1789 havde von Grolau opmålt og inddelt Havredal, og der findes på Matrikelarkivet et overordentligt interessant kort, der blev fremstillet i den anledning, og som hedder: »Kort over Hoved-Colonien Friederichsheede eller Havredahls Indmarck udi Kongelig Maiestæts Norder District af All-Heeden, beliggende udi Aarhus-Stift, Silkeborg-Amt, Liusgaard-

Rentekning af Ancker von Grolaus kort fra 1789 over Frederikshede eller Havredal i 1:4.000.

Signaturforklaring:

a. Østergaden	g. Hyrdens toft
b. Vestergaden	h. Skolehuset, i hvis sydlige del hyrden bor
c. Tværgaden	i. Smedehuset
d. Gammel Vestergade	k. Brønden i Tværgaden
e. Små tofter til hver gård	l. Brønden i Vestergaden
f. Skolens toft	

Herred, Friedrickskirke-Sogn, efter Høy Kongelig Rentekammer Ordre opmaalt og inddeelt Aar 1789 af Ancker von Grolau, Capitaine af Infanteriet og Denomineret Conducteur ved Heedernes Opmaaling udi Jylland«. ¹⁹

Kortet, hvis målestokforhold er ca. 1:4.000, udmærker sig ved sin detailrigdom; bykernen til eksempel er meget omhyggeligt gengivet, og det samme er tilfældet med markmønstrene, såvel det gamle som det til brug ved udskiftningen foreslåede. Overordentlig værdifuld er

den detaillerede og næsten fuldstændige signaturforklaring, der ledsager kortet, og som oplyser om beboerne og deres gårde, om tofter, diger, grøfter, vandløb, brønde, gader, veje, markskifter eller markfald, nytildelte lodder m.m. Terrænformerne er – dog ikke særlig overbevisende – gengivet med en teknik, der ligner den, der er benyttet på foregående kort.

Foruden tværgaden, som følger Vandløbs Renden, er kun de to østligste parallelgader – den tidligere Mellemgade samt Østergaden – intakte. Flere detaljer peger imidlertid tilbage mod den tidligere byplan med hele 3 parallelgader: Den »gamle« Vestergade er således markeret ved hjælp af to parallelle, stiplede linier og karakteriseres i signaturforklaringen med ordene: »Gammel Vester Gade, er aflagt«.

Langs siderne af denne gamle gade er de oprindelige 2×5 gårdtofter indtegnet; de udgør sammen med den nedlagte Vestergade markfaldet nr. 9, også kaldet Vestertofterne, som ligger »Vesten Byen«, og som nu »efter Høye Approbation« er tildelt to af byens bønder, Jacob Wackerhausen og Låust Maylund. De oprindelige toftedelingslinier kaldes i signaturforklaringen »første Deelingslinier, som formedelst denne Forandring (dvs. nedlæggelsen af gamle Vestergade med tilhørende tofter) nu ei gjelder mere«.

I Havredal fandtes der i 1789 2 bybrønde, den ene i Østergade Tværgadekrydset, den anden i den daværende Vestergade – tidligere Mellemgaden – syd for Tværgadekrydset og tæt op til den østfor liggende gårdtoft. Vestergaden var afset for såvel lokal som gennemgående trafik, og det må åbenbart i dette specielle tilfælde have vist sig uhensigtsmæssigt at have brønden liggende midt ude på vejbanen, vel ikke mindst, fordi gaderne i Havredal havde den ret beskedne bredde af 24 alen eller ca. 16 m. I 1789 lå smedjen ved landevejen umiddelbart nord for byen, mens byhyrden boede i sydlængen af skolen, der lå vest for landevejen ved den sydlige indkørsel til byen.

Udskiftningen af Havredal by kom til at strække sig over en længere årrække og var først afsluttet i begyndelsen af 1800-tallet. Fra denne tid stammer et »Copie-Kort over Hauredahl Bye«, som til forskel fra foregående kort viser en større og fuldstændigere udskiftningsstjerne. Kortets fuldstændige titel er: »Copie-Kort over Hauredahl Bye beliggende udi Frederiks Sogn, Liusgaard Herred, Wiborg Amt. Opmaalt af Dehn, copieret af Frantz Printzen« – men desværre mangler årstal.²⁰ Sammenholder man kortets oplysninger om bøndernes navne med Valdemar Andersens oplysninger om beboerne i Hav-

redal til forskellige tider, kommer man til det resultat, at kortet angiver tilstandene i perioden 1810-20.²¹

Af den oprindelige Vestergade i Havredal er naturligvis ethvert spor forsvundet; men »Vester Tofterne« findes stadig, og det samme gælder den delingslinie, som på kortet fra 1789 adskiller Wackerhausens og Maylunds lodder fra hinanden. Umiddelbart vest for den oprindelige bygrænse breder en hel vifte af smalle lodder sig ud over de store uopdyrkede hedearealer i den vestlige del af bymarken.

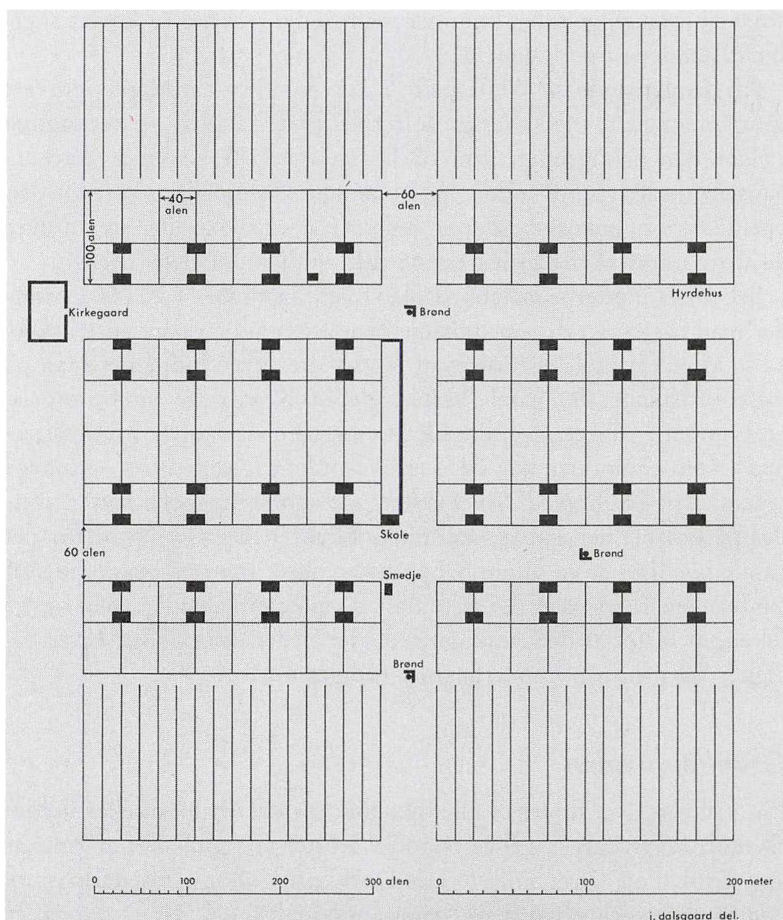
Selv på et moderne målebordsblad over Havredal i 1:20.000 genfinder man for øvrigt det oprindelige byanlægs gamle vestgrænse i skikkelse af et ejerskel, der følges af en mindre vej.²² Indtegner man på målebordsbladet den gamle Vestergade, får byanlægget sin oprindelige symmetri tilbage, og ikke blot byen, men også udskiftningsstjernen – som endnu den dag i dag er overordentlig velbevaret – vinder i regelmæssighed herved. Såvel Østergade som Tværgaden kan genfindes på kortet; den sidste har stadig karakter af gade. Nord for det gamle byanlæg er en yngre bebyggelse vokset frem på begge sider af landevejen. I øvrigt er det ikke blot på målebordsbladet, men også i felten, at rester af den vestlige trediedel af det oprindelige Havredal tegner sig i form af gamle hegn, jorddiger m.v.

Grønhøjs byplan

I Matrikelarkivet findes et lille byplankort over Grønhøj eller Frederikshøj, Havredals nordlige naboby. Kortet er fremstillet af Ancker von Grolau og bærer titlen: »Das Dorf und Collonie Friederichshøj wie es abgesteckt worden«, ældste original 82-06. Nr. 2. Årstal er ganske vist ikke angivet, men kortets tekst viser klart, at der her er tale om en skitse af det oprindelige anlæg. I byen findes 2 nord-syd-orienterede parallelgader samt en tværgade vinkelret herpå. Men mens tværgaden i det ældste Havredal deler denne by i en mindre, nordlig del med 12 dobbeltgårde og en større sydliv del med 18, så går tværgaden i Grønhøj gennem midten af bykernen.

Skitsen af Grønhøj svarer således – når bortses fra byrektanglets proportioner, gårdenes antal og art, tværgadens placering, gadernes bredde – i hele sin udformning ganske til det skitseforslag over Havredal byplan, som indleveredes til Rentekammeret den 16. maj 1760, og som udtrykte kolonisternes særlige byggeønsker. Som tidligere nævnt blev dette forslag aldrig realiseret. På kortet over Grønhøj

Das Dorf und Collonie Friederichshøj wie es abgesteckt worden. Landsbyen og kolonien Friederichshøj som den er blevet afstukket. En skitse af det oprindelige anlæg lavet af Ancker von Grolau. Målestok ca. 1:2.400.

mangler angivelse af målestoksforhold, men ved hjælp af de angivne mål på tofter, gader m.m. kan målestokken sættes til ca. 1:2.400.

I et skematisk byanlæg som dette med 2 parallelle, lige lange hovedgader kan antallet af dobbeltgårde ikke oprindeligt have været ansat til 30, således som Thorpe angiver det.¹ I så fald skulle der have ligget 15 gårde langs hver parallelgade, fordelt på 2 rækker, og dette ville ganske have ødelagt symmetrien i anlægget. Som det fremgår af kortskit-

sen, har byplanen da også været beregnet til 32 dobbeltgårde, selv om byhyrden åbenbart allerede på dette meget tidlige tidspunkt tænkes at lægge beslag på en del af toftejorden i byanlæggets sydøstende, og selv om der aldrig opførtes nogen dobbeltgård på den næstnordligste dobbelttoft langs østsiden af byens Østergade.

Skive-Kolding landevej går gennem byens »Vestergade«, mens kirkegården er anbragt for enden af »Østergade« umiddelbart nord for byen. Smalle veje – »back lanes«² – ligger vest og øst for byen og uden for dem igen 200 alen lange og 20 alen brede »tofteagre«, hvis antal svarer til antallet af enkeltgårde i byen, dvs. til 64 ialt. I tværgaden findes 3 brønde: en i vejkrydset med den vestlige »back lane« og en midt i vejkrydset med Østergade. Også i Vestergade er anbragt en brønd; den ligger midt i den sydvestlige fjerdedel af byen og mærkeligt nok midt ude på gaden. Det bør her tilføjes, at gaderne i Grønhøj straks fra starten havde den usædvanlige bredde af 60 alen eller op mod 38 m. Skønt Grønhøj Vestergade har været den stærkest trafikerede gade i byen, har der således været plads nok for vogne og andre køretøjer til at køre uden om brønden. Til sammenligning kan nævnes, at parallelgaderne i Havredal – kun – var 25 alen eller 15½ m brede.

På Landsarkivet i Viborg findes en række breve, som den ofte nævnte amtmand over Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter, Ditlev Trappaud, lederen af kolonibyggeriet på Alheden, skrev i 1760'erne til sin gode ven og medarbejder Hans de Hoffman (Trappaud døde i august 1768).³ Det er muligt, at Trappaud ikke evnede at komme på talefod hverken med sine medarbejdere eller med kolonisterne, dertil var han af naturen alt for kritisk og nøjeregnende, men han var i hele sin færd en energisk og retskaffen mand, der aldrig skånede sig selv. Utvivlsomt har dette vanskelige hverv, som her var blevet ham pålagt, langt oversteget hans kræfter – han var som nævnt en ældre mand – og de hermed forbundne vanskeligheder har i høj grad været medvirkende til at forbitre de sidste år af hans tilværelse. Den 2.12.1761 er Trappaud meget langt nede. Han skriver: »... Jeg glæder mig ikke ved de nye indkomne Colonister til Heeden. Der faar Sladderer noget nyt at forebringe, naar de faar at høre, at disse Folkes Huuse ikke ere ferdige, saa at de i Vinter kan logere der; saa heder det strax, at min Indberetning er urigtig, saa jeg maa tilstaae, at mine Misundere, hvem de ere, har en Lejlighed at mætte sig paa mig; imidlertid faar man finde sig i Modgang, saa længe man er i Verden;

som Sparagmentet (spargimant = sladder) gaar, holder Colonisterne saa meget af mig, at somme vil skyde mig ihjel, og somme vil grave en Grøft og begrave mig levende; enten det er sandt eller ikke, er mig ubekendt«. ⁴

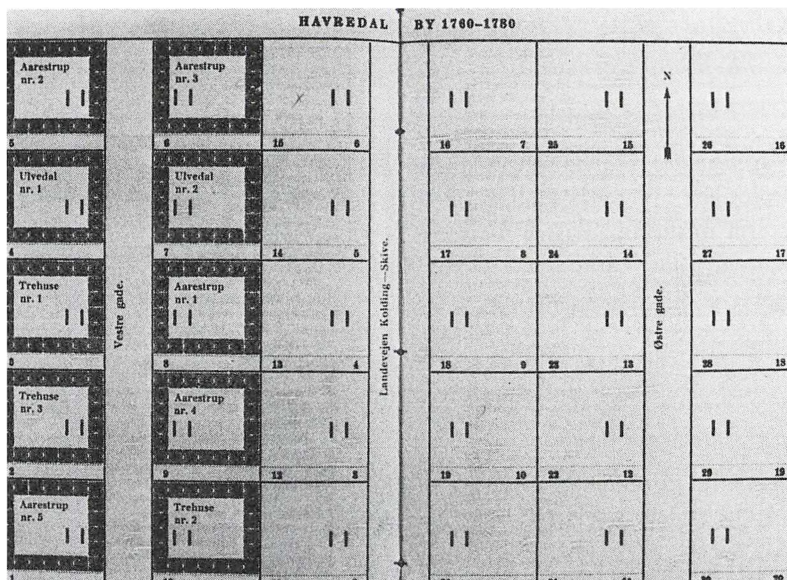
Hersker der delte meninger om Trappauds evner som bygningsinspektør på Alheden, så kan der kun være én mening om hans evner som brevskriver. Hans korrespondance med Hoffman er fuld af situationsbilleder og handlingsforløb, lyslevende opfattet gennem den aldrende embedsmands skarpe og ironiske brilleglas – en guldgrube for den, der ønsker at opleve Alhedemilieuet, således som det tog sig ud, dengang tyskerkolonierne etableredes.

Af brev af 31.8.1763 kan bl.a. hentes følgende nyttige oplysning: »igaar 8 Dage skal Væveren i Hauerdahl, som boede *imellem Gaden* (dvs. i Mellemgaden) *strax ved Brønden*, være deserteret...«. Igen et bevis på, at Havredal oprindelig anlagdes med tre parallelgader – en Vestergade, en Mellemgade og en Østergade. I brev af 22.10.1761 giver Trappaud en kort oversigt over, hvor langt man er fremme med bygningsarbejdet i de forskellige kolonier: »alle Skorsteen i Haurdal og den eene Gade ved Grønhøj samt Kumpedahl er reen færdig ...«.

Udtryksformen »den eene Gade« er et lige så klart bevis på, at Grønhøj oprindelig anlagdes med to egentlige gader – nemlig de 2 parallelgader. Som det fremgår af kortmaterialet, er Havredal og Grønhøj begge rektangulære, skematiske byanlæg, ganske utvivlsomt skabt på et tegnebræt og konstrueret uden noget som helst forsøg på at efterligne de landsbytyper, som de fremmede folk var fortrolige med fra deres hjemland; men lige så åbenbart er det, at de danske myndigheder i videst muligt omfang har stræbt efter at imødekomme de første kolonisters specielle ønsker med hensyn til kolonianlæggenes proportioner og dimensioner. I Havredal og Grønhøj er byrektanglernes langsider henholdsvis ca. 680 og 700 alen lange; men mens de er øst-vestorienterede i Havredal, er de nord-sydorienterede i Grønhøj. Byrektanglernes kortsider er i Havredal 420 alen, i Grønhøj 520 alen lange. I begge byer er gårdtofterne imidlertid af samme form og størrelse: Dobbeltgårdenes parallellænger ligger inden for et rektangel, som langs gaden er 80 alen bredt, og som har en længde eller dybde af 100 alen. Hver toft er delt i 2 næsten lige store rektangler, et forreste, som er ca. 45 alen dybt, og som er beregnet til bygninger, gårdsplads m.m., samt et bageste, som har en dybde af ca. 55 alen, og som er beregnet til have.

Gårdudflytningerne fra Havredal og Grønhøj i årene 1778-80 og deres betydning for de to hovedkoloniens bymønstre

I årene 1778 til 1780 udflyttedes 10 gårde fra hver af Alhedens to store kolonier, Havredal og Grønhøj; kolonisterne fik hermed et længe næret ønske opflydt. Den tyske doktor, Johann Gottfried Erichsen, som af Rentekammeret havde fået det særlige hverv at være kommissærerne behjælpelig med at finde frem til egnede forekomster af vand og teglværksler på hederne, skriver allerede i 1764 om kolonisternes boligforhold og boligønsker:¹ Man har »holdt en sterk Mynstring eller Reducering, det er, man har aftakket og afskediget alle de udygtige, liderlige og urolige, saavel som og de blotte Haandverksfolk, der forstode intet af Agerdyrkningen, om endskiønt de ellers vare brave Folk, men dog uduelige i dette Øyemed«. Den meget rejsende doktor – »den flyvende Mercurius«, som den ironiske Trappaud kalder ham² – har i øvrigt en vis forkærlighed for at bagatellisere uroen blandt kolonisterne: »Man har straks fra Begyndelsen af udspreedt mange Usandfærdigheder, saavel om de Jydske som Slesvigske Colonister, om Tyverier, Rov og Mord, men jeg kand med Sandhed og for Gud forsikre, at de, hvad saadanne grove Ting angaaer, forholder sig ret vel, i sær i mod de gamle Indvaanere, og at ingen har berøvet den anden saa meget som en Knappenaals Værdie, og at der ofte iblandt saadan Mengde Folk af vore egne forefalder flere Uordener i saadanne Tilfælde. De vare verst imod sig selv; thi de klammredes og sloges ofte, saa at der engang blev en af dem død i saadant Slagsmaal. Men nu, efter at man har lært at kende de urolige Hoveder, og skikket dem bort, saa er alting stille og roligt«. De fleste af håndværkerne – som ellers fik lov at blive tilbage som håndværkere i landet – »toge dog Passe og rejste bort med de andre til Preussen og Rusland. Unge Familier, som vare Børn af de Tilbageblevne, saavel som Landets Indfødte, har faaet deres Pladse og overalt saa meget Huus-Rum og Jord, som ellers to have bekommet;« – »Da Folkene 1760 blev nedsatte, saa vilde de endelig, efter deres højtydske Maner, boe i store Byer tilsammen hos hinanden, og der hjalp ingen Forestilling; men nu har de allerede for Aar og Dag siden indset Skaden og giort allerunderdanigst Ansøgning om, at de maae, saasnart deres Kræfter tillader dem det, fløtte deres Huuse paa deres egen Bekostning, hver paa sin egen Jord«.

Skematisk oversigt over udflytningen fra Havredal. Efter Valdemar Andersen: Alheden med Frederiks sogns historie, 1953, s. 184-85.

De 10 gårde, som udflyttedes fra Havredal, og som efter Valdemar Andersen alle lå i byens oprindelige Vestergade, fordelte sig med 2 gårde på udflytterkolonien Ulvedal, 5 på Årestrup og 3 på Trehuse.

Ved udflytningen af de 10 gårde nr. 1-10 i den gamle Vestergade indtraf ifølge samme kilde nedennævnte forandringer:

- Gd. nr. 1: Georg Frank flytter i 1779 til Årestrup.
- Gd. nr. 2: Christoffer Brauner flytter i 1779 til Trehuse.
- Gd. nr. 3: Michael Märckers enke bytter gård med Philip Frederik Brauner på nr. 16; Brauner flytter i 1779 til Trehuse.
- Gd. nr. 4: Mathias Herold flytter i 1778 til Ulvedal.
- Gd. nr. 5: Peder Schmidt bytter gård med Jac. Peter Betzer på nr. 15; Betzer flytter i 1779 til Årestrup.
- Gd. nr. 6: Jacob Peter Betzer flytter i 1779 til Årestrup.
- Gd. nr. 7: Christoffer Wackerhausen flytter i 1778 til Ulvedal.
- Gd. nr. 8: Henrik Majer flytter i 1779 til Årestrup.

Gd. nr. 9: Wolfgang Fieler bytter gård med Johan Georg Fersch på nr. 21; Fersch flytter i 1779 til Årestrup.

Gd. nr. 10: Johan Jacob Brauner flytter i 1779 til Trehuse.³

Valdemar Andersen gør ikke nøjere rede for, hvorfra han har sine oplysninger om gårdenes placering og om de gårdombytninger, der fandt sted forud for udflytningerne, og som fremgår af ovenstående fortegnelse.

Kortet over Havredal fra 1789 (s. 109) tyder imidlertid på, at gårdombytninger virkelig har fundet sted: Alle 20 gårde i de tilbageblevne 2 parallelgader i byen er således efter udflytningerne intakte og beboet af »Gaard Beboere«; blandt disse kan til eksempel nævnes koloniens første danske gårdmand, Thomas Langmark Seibeck, som oprindelig boede på gård nr. 18.

I »Breve og indberetninger m.m. vedrørende kolonierne på den jyske hede 1773-1802« – de pågældende arkivalier opbevares i Rigsarkivet – findes en del kortfattede beskrivelser af forholdene i kolonien Havredal i årene 1777, 78 og 79. Sammenholdt med Grolaus kort over hovedkolonien Havredal fra 1789 giver dette kildemateriale ganske gode oplysninger om de forandringer, som udflytningen af ovennævnte 10 gårde fremkaldte med hensyn til udformningen af Havredals bykerne.

Af indberetningerne fremgår det, at den gårdbruger, der boede længst mod sydvest i byen, fik løbenummer 1. I 1777, da alle 30 gårde i Havredal var i brug, boede jordbruger nr. 1 derfor på den sydvestligste gård i byens Vestergade, mens den sydøstligste gårdbruger eller gård i Østergade havde nr. 30. Den nordvestligste gård i Vestergade havde dengang nr. 5, genbogården i samme gade nr. 6 og så fremdeles. På Grolaus kort fra 1789 ligger gård nr. 1 derimod nordøstligst i byen, mens gård nr. 20 ligger i byens nordvestligste hjørne.

Indberetningerne fra 1778 fortæller, at Johan Georg Fersch fra gård nr. 21, Georg Frank fra gård nr. 13, Peter Betzer fra gårdene nr. 6 og nr. 15 samt Henrik Majer fra gård nr. 8 nævnte år alle flyttede til udflytterkolonien Årestrup. Samme år flyttede såvel Christoffer Wackerhausen fra gård nr. 7 som Mathias Herold fra gård nr. 23 til udflytterkolonien Ulvedal.

Af indberetningerne fra 1779 fremgår det, at 3 mænd fra Havredal i løbet af foråret 1780 agtede at flytte til udflytterkolonien Øster Fre-

derikshede eller Trehuse, nemlig Johan Georg Keller fra gård nr. 2, Philip Frederik Brauner fra gård nr. 16 og Johan Jacob Brauner fra gård nr. 10. Af ovennævnte 10 gårde, som agtedes udflyttet i løbet af årene 1778-80, lå numrene 2, 6, 7, 8 og 10 i Vestergaden, og efter endt udflytning kom derfor de pågældende gårdtofter til at stå tomme.

Vi vil nu undersøge, hvilke forandringer der indtraf med de øvrige gårdsteder i Vestergade, nemlig gårdnumrene 1, 3, 4, 5 og 9. Der sker åbenbart følgende:

Georg Frank på gård nr. 13 bytter gård med Thomas Frank på gård nr. 1 og flytter derefter til Årestrup.

Philip Brauner på gård nr. 16 bytter gård med Michael Märckers enke på gård nr. 3 og flytter derefter til Trehuse.

Mathias Herold på gård nr. 23 bytter – formodentlig – gård med Sebastian Maj på gård nr. 4 og flytter derefter til Ulvedal.

Peter Betzer på gård nr. 15 (og gård nr. 6) bytter gård med Peter Schmidt på gård nr. 5 og flytter derefter til Årestrup.

Johan Georg Fersch på gård nr. 21 bytter gård med Andreas Fieler på gård nr. 9 og flytter derefter til Årestrup.

I begyndelsen af 1780 var gårdudflytninger og gårdombytninger tilendebragt og Vestergade berøvet alle sine gårde; gaden kunne herefter nedlægges.

Philip Moratz, som hidtil havde boet i gård nr. 11, den sydvestligste gård i den tidligere Mellemgade, fik nu betegnelsen nr. 16 i indberetningernes fortegnelser over gårdbrugerne i Havredal. Kun 17 af de resterende 20 gårde i byen var på dette tidspunkt beboet, men 3 af de 17 jordbrugere havde hver ved siden af deres egen gård »en ledig Gaard under Bedrift og Ansvar«. Det drejer sig om gårdbrugerne Jacob Wackerhausen, som foruden gård nr. 12 tillige havde gård nr. 21, der i 1789 tilhørte Andreas Fieler, Adam Würtz, som foruden gård nr. 19 sandsynligvis tillige drev gård nr. 30, samt endelig Sebastian Winckler, som formodentlig drev den ledige gård nr. 27 ved siden af sin egen gård nr. 23. Det skal nævnes, at alle de benyttede gårdnumre er i overensstemmelse med nummereringen i 1777, på hvilket tidspunkt alle byens 30 gårde, som nævnt, var i brug.

I 1789 var alle 20 gårdsteder i Havredal atter beboet, således som det fremgår af den »Tabel over nærværende Gaard Beboere udi Hoved Colonien Friederichsheede«, som ledsager Grolaus kort fra nævnte år.

Selv om ovenstående fremstilling – vel sagtens på grund af det

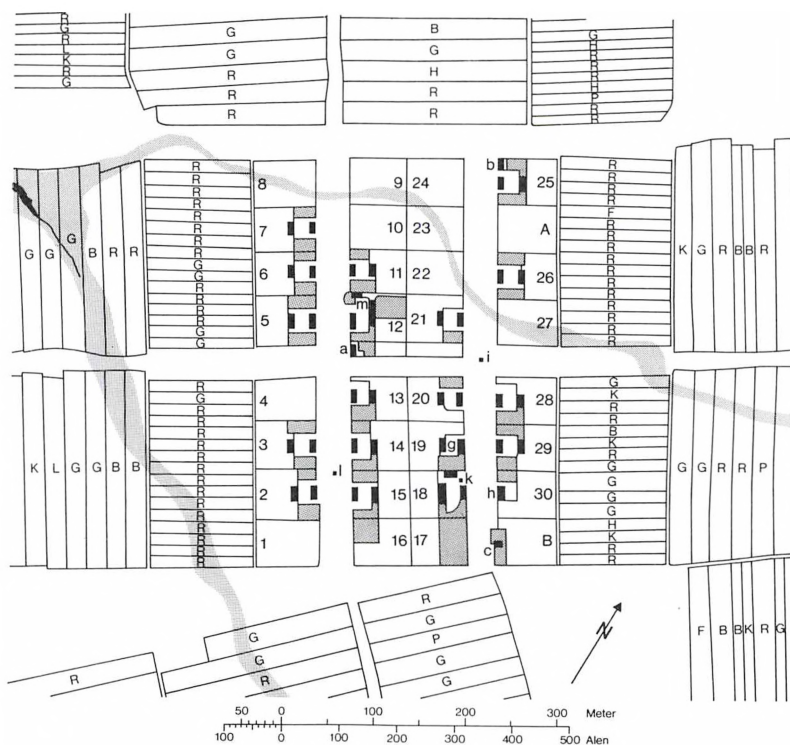
brogede kildemateriale – ikke i alle enkeltheder stemmer overens med Valdemar Andersens undersøgelse, så er der ingen tvivl om, at denne har ret i sin hovedkonklusion: at Havredals tredje parallelgade Vestergade kunne nedlægges, efter at udflytningen af de 10 gårdbrug til udflytterkolonierne Årestrup, Ulvedal og Trehuse var tilendebragt.

Der kan i denne forbindelse være grund til at gøre opmærksom på, at det – naturligvis – var meningen, at udflytningen fra Havredal skulle foretages således, at de pågældende gårde i byen skulle brydes ned og atter genopføres ude i udmarken. Dette fremgår bl.a. af en anmærkning om Havredal, som kan læses i indberetningerne for året 1778: »Efter Høy kongelig allernaadigst Bevilling skulle der ialt fra denne store Bye flytte 10 Gaard Beboere til Udmarkerne. Deraf er i Aar de syv Gaarde udflyttet og igjen opbyggede ...«. Om de 3 kolonister Johan Georg Keller på gård nr. 2, Johan Jacob Brauner på gård nr. 10 og Philip Brauner på gård nr. 16, som alle i 1780 flyttede til Trehuse, siges det, »at de ikke kand flytte til Deres anviiste Plads, førend de sammestæds faaer Auvlingen noget i Drift, hvormed de i Aar har giordt god Begyndelse med at have opbrydt 34 Aggere af Raae Heede Jord ...«. Om de 5 kolonister, som i 1778 flyttede til Årestrup, får vi at vide, at de 28 agre, som dette år er fælled eller opbrudt, »er af Gl. Aarestrup Mark, som ellers var begroet med Lyng Aar efter anden«.

I 1777 fandtes i Havredal foruden gårdbrugerne tillige en luthersk lærer, skoleholder Keller, samt byhyrden Gregers Jensen; i 1778 suppleredes skolevæsenet med den reformerte lærer, skoleholder Muth.

Efter Valdemar Andersen skulle der også i Grønhøj have fundet gårdombytninger – i dette tilfælde ialt 3 – sted forud for en udflytning af ialt 10 gårde med påfølgende nedlæggelse af den vestligste af byens tre parallelgader.⁴ At dette synspunkt ikke kan opretholdes, vil allerede være fremgået af de oplysninger, som tidligere er blevet givet om Grønhøjs oprindelige byplan. I denne forbindelse kan der være grund til at gøre opmærksom på en karakteristisk forskel mellem nummerringen af gårdene i Havredal og Grønhøj: I Havredal udflyttedes gårdene 1-10, og den vestligste parallelgade blev herefter nedlagt. Dette forhold bevirkede, som tidligere nævnt, at gårdene i byen ved denne lejlighed fik nye numre, således at gård nr. 1 herefter kom til at ligge nord-østligst i byen. En tilsvarende gårdombytning og gadened-

Ancker von Grolaus kort over Frederikshøjs byerne (Fr.høj = Grønhøj). Detail af udskiftningskort over kolonien fra 1788 (til brug ved udskiftningen i 1796). Der er tomme tofter efter udflyttede gårde (udflyttedes i 1779). Målestok 1:4.000.

Signaturforklaring:

a. Skolehuset	G. Grønland
b. Smedehuset	Bh. Boghvede(?)
c. Hyrdehuset	L. Lyng
g. Sadelmager	B. Byg
h. Væver	H. Havre
i. Brønd	K. Kartoffler
k. Brønd	L. Ærter(?)
l. Brønd	B. Kronærter(?)
m. Gl. kolonist	H.
	K.
P. Porrer	Æ.
R. Rug	Kr.
F. Fælléd	

læggelse fandt ikke sted i Grønhøj, og det er da også dette forhold, der forklarer, at det ikke blev aktuelt at give gårdene i denne by nye numre efter udflytningen.

I øvrigt ændredes gårdnumrene i Havredal for tredje gang ved matrikuleringen omkring år 1800, således som det fremgår af den bykernefigur, som ledsager udskiftningskortet fra 1810-20. Skolen, som lå vest for landevejen i den sydligste ende af byen, får nu nr. 1, hvorefter numrene fortsætter vest og øst for landevejen indtil nr. 10; den sydligste gård øst for landevejen er på dette tidspunkt nedlagt som landbrug og er »uden for nummer«, idet den har nr. 23. Herefter følger numrene på begge sider af Østergade indtil gårdnummer 20 i byens sydøstende. En gård sydøst for byen har fået matrikelnummer 21, smedens lodder matrikelnummer 22.

I Matrikelarkivet opbevares et fortrinligt kort over Grønhøj (Æ 50-03), fremstillet i 1788 til brug ved udskiftningen, som fandt sted efter 1796.* Kortets fulde titel er: »Kart over Hoved Colonien Friederichshøj eller saakaldet Grønhøj deres heele Ejendom udi Kongelig Mayestæts Norder-District af Ahlheeden beliggende udi Viborg-Stift, Halds-Amt, Nørrelyng-Herred, Friederichs Kirke-Sogn. Efter Høy Kongelig Rentekammer Befaling opmaalt og inddeelt af Ancker v. Grolau, Capitaine af Infanteriet og Denomineret Conducteur ved Heedernes Opmaaling i Jylland. Aar 1788«. Kortets målestoksforhold er ca. 1:4.000.

Kortet udmærker sig ved sine mange detaljer og ikke mindst ved sine fortegnelser over »Gaard Beboerne« og »Ager-Faldene« i 1788 samt over »Nu værende Beboers Nummere og Navne«, de sidste oplysninger gælder for året 1794.

Fortegnelsen over »Gaard Beboerne« i 1788 er så oplysende, at den fortjener at gengives i sin helhed:

»Tabel over Nærværende Gaard Beboere udi Hoved Colonien Friederichshøj og de for længst derfra Udfløttede 3de Colonier, Norder, Vester og Sønder-Friederichshøj, i alt 10 Gaarde«. Herefter følger gårdenes numre, beboernes navne m.m.

* Den 16. marts 1796 bestemtes det ved kgl. resolution, at kolonierne på Alheden skulle udskiftes.

Begyndt paa Vester-Gadens Venstre side, fra Sønder siden:

- I Denne Gaard er flöttet til Colonien Sønder Friederichshøy, og Colonisten Jacob Herman tilforn beboet samme.
- II Philip Bitsch.
- III Michel Franck.
- IV Denne Gaard er flöttet til Colonien Vester Friederichshøy og derfra igien til Colonien Øster Friederichsheede, og Colonisten Sigmond Dürr tilforn beboet samme. Her imellem er Tvær-Gaden.
- V Christopher Filberg.
- VI Encke Kratten, som hun Beboer,
- VII har denne Encke tillige, dog er ingen Beboer der paa stædet.
- VIII Denne Gaard er flöttet til Colonien Norder Friederichshøy, og Colonisten Johann Georg Maul tilforn Beboet samme.
- Paa Vester Gades Øster side. Begyndt Norderst:*
- IX Denne Gaard er flöttet til Colonien Norder Friederichshøy, og Colonisten Andreas Holl tilforn Beboet samme.
- X Denne Gaard er flöttet til Colonien Vester Friederichshøy, og Colonisten Conrad Kriegbaum tilforn Beboet samme.
- XI Encke Rosten.
- XII Johannes Peter Bitsch, den ældre. Her imellem er Tvær-Gaden.
- XIII Peter Zimmerman.
- XIV Johannes Bitsch.
- XV Peter Kramer, er en af de til forestaaende Utflöttning Nord Vest fra Byen Approberede.
- XVI Denne Gaard er flöttet til Colonien Sønder Friederichshøy, og Colonisten Christopher Bræyner tilforn Beboet samme.
- Paa Øster Gadens Vester Side. Begyndt Sønderst:*
- XVII Denne Gaard er flöttet til Colonien Sønder Friederichshøy, og Colonisten Johannes Laut tilforn Beboet samme.
- XVIII Philip Filbert.
- XIX har Jacob Bertel, men derudi er en Huusmand, en Sadelmager.
- XX Leonhardt Kramer, er en af de til forestaaende Utflöttning Nord Vest fra Byen Approberede.
- XXI Peter Marckwart, er en af de til forestaaende Utflöttning Nord Vest fra Byen Approberede.
- XXII Denne Gaard er flöttet til Vester Friederichshøy, og Colonisten Jacob Dürr tilforn Beboet samme, men nu Beboer en Gaard udi Colonien Over-Friederichsmoese.
- XXIII Denne Gaard er flöttet til Colonien Vester Friederichshøy, og Colonisten Samuel Harris tilforn Beboet samme.
- XXIV har Colonisten Bleymeÿer tilforn Beboet, er bortreist, men nu har Johannes Peter Bitsch samme.
- Paa Øster Gadens Øster side. Begyndt Norderst:*
- XXV Conrad Marckwart, er en af de til forestaaende Udflöttning Nord Vest fra Byen Approberede.

- Littra A Paa denne Plads har ey været nogen Bygning opført.
 XXVI Johannes Filberg, Smeden.
 XXVII Denne Gaard er flöttet til Colonien Sønder Friederichshøy, og Colonisten Johannes Jung tilforn Beboet samme.
 XXVIII Jacob Bertel.
 XXIX Michael Herold Uldal.
 XXX har Philip Filberg, Beboes af Huusmanden, en vever.
 Littra B. Paa denne Plads har ey været nogen Bygning opført, men af Byens Beboere er paa denne Plads et Hyrde Huus opført, som Beboes af deres Hyrde«.

Som det fremgår af tabellen, udflyttedes til kolonien Sønder Friederichshøy eller Firhuse syd for Grønhøj 4 gårde, til Vester Friederichshøy eller Resenfelde vest for byen ligeledes 4 gårde og til Norder Friederichshøy eller Tohuse nord for byen 2 gårde. Alle 10 gårde udflyttedes i året 1779. Så sent som i 1793 udflyttedes yderligere 5 gårde, 3 til kolonien Benslehøj midtvejs mellem Grønhøj og Havredal og 2 til Sandkær øst for Grønhøj.

Fire af gårdene i Grønhøj – nr. XV, tilhørende Peter Kramer, nr. XX Leonhardt Kramer, nr. XXI Peter Marckwart og nr. XXV Conrad Marckwart – er, som det ses af listen, »til forestaaende Udfløtning Nord Vest fra Byen Approberede«.

På Hjortedalens sydlige terrasseflade ca. 1½ km nordvest for Grønhøj by er denne udflytterkoloni angivet som en kvadratisk formet bykerne, bestående af 4 kolonigårde af sædvanlig type, liggende på tofter af samme størrelse og form som moderbyens og adskilt fra hinanden af en korsformet bygade. Kolonien kaldes »Bygge-Plads«, og kortets signaturforklaring føjer hertil følgende oplysninger: »Bygge Pladsen, udseet af de 4te Udfløttende, i fald Vand paa Stædet er at faae«.

På grundlag af von Grolaus opmåling af Grønhøj i 1788 er der i 1815 af A. Hauberg fremstillet et kopikort til brug ved matrikuleringen. Gårdene nr. XV, XX, XXI og XXV har ganske vist her fået ny numre, men de ligger stadig tilbage i byen. Ingen udflytterkoloni er angivet i Hjortedalen længere mod nordvest.

At de 4 gårde og deres beboere ikke flyttedes til Hjortedal, fremgår til overflod af udskiftningskortet over Grønhøj fra 1788, som indeholder en fortegnelse, skrevet af F.D. Flor i 1794, og som hedder: »Nuværende Beboeres Nummere og Navne«. Af denne liste fremgår det, at såvel Leonhardt Kramer som Conrad Marckwart stadig bebod

deres gårde inde i byen. Derimod er Peter Kramer i 1793 flyttet til Benslehøj og Peter Marckwart har i 1792 byttet gård med Henrich Meyer i Årestrup.

Interessantest er imidlertid på dette sted oplysningerne om de gårde, som flyttede ud i 1779. Det drejer sig om nr. 1, tilhørende Jacob Herman, nr. 4 Sigmond Dürr, nr. 8 Johan Georg Maul, nr. 9 Andreas Holl, nr. 10 Conrad Kriegbaum, nr. 16 Christopher Bræyner, nr. 17 Johannes Laut, nr. 22 Jacob Dürr, nr. 23 Samuel Harris og nr. 27 Johannes Jung. Når bortses fra nr. 16 Christopher Bræyner – såvel indberetningerne fra 1779 som Valdemar Andersen nævner i stedet kolonisten Johan Thomas Jung – er der nøje overensstemmelse mellem de øvrige 9 navne; men kun i to tilfælde – Jacob Herman på nr. 1 og Sigmond Dürr på nr. 4 – er der tillige overensstemmelse mellem Valdemar Andersen og F.D. Flor med hensyn til gårdnumre.

Om nogen ombygning af gårde med påfølgende nedlæggelse af dele af byen synes der, som sagt, ikke at have været tale. Grønhøj bevarede efter udflytningen sit oprindelige præg – bortset fra, at de 10 udflyttede gårde efterlod sig lige så mange huller i gårdrækkerne langs byens to hovedgader.

At det ligesom i Havredal kunne være forbundet med visse ulemper at flytte ud på udmarken, fremgår af en »Anmerkning« i indberetningerne om »Gl. Frederikshøj« fra 1779: »De 10 Mænd, som i Aar ere udflyttede til Udmarkerne, beholder Deres Auvlinger paa gammel Friederichshøis Mark endnu i 2de Aar, indtil De kand faae Auvlingen ved Deres Nye Stæder paa Raae Hede i nogenledes Stand, for der at ernære Dem«.

Den nørrejske hedekolonisations to største byanlæg, Frederikshede og Frederikshøj, blev opført på den del af Alheden, der ligger mellem Skelhøje by og Karup å, og som almindeligvis betragtes som den egentlige Alhede. Begge blev fra første færd indrettet til 30 dobbeltgårde, som fik plads på lige så mange dobbelttofter, dog således at der i Frederikshøjs byanlæg udover 30 dobbelttofter med gårde yderligere indgik to, på hvilke der imidlertid aldrig blev bygget dobbeltgårde.

Når Alhedens to store kolonibyer i det foregående er blevet gjort til genstand for en ret indgående og detailleret karakteristik, er forklaringen først og fremmest den, at udviklingen i disse to betydningsfulde kolonier på mange måder kom til at øve en afgørende indflydelse

på hele det øvrige kolonisationsforløb. Det var i Frederikshede og Frederikshøj, at myndighederne fik lejlighed til at gøre deres første, ofte dyrekøbte erfaringer, som de senere hen fik mulighed for at drage nytte af under det fortsatte koloniseringsarbejde.

Noter

Alhedens kolonisering

1. Eilif Bøgebjerg: Den danske Regering og de tyske Kolonisters Indkaldelse 1759-65. I »Jyske Samlinger« 5 R, I bd. 1932-34, s. 312 fodnote.
2. Valdemar Andersen: Den jyske Hedekolonisation, Aarhus 1970, H. Thorpe: A Special Case of Heath Reclamation in the Alheden District of Jutland. 1700-1955. The Institute of British Geographers, 1957.
3. Chr. Olufsen: Oeconomiske Annaler 3. Kbh. 1802, s. 113-14. RA (Rigsarkivet) Rtk. 2247-32 v. Heinen til Rentekammeret af 5. november 1759.
4. Oeconomisk Journal Kbh. 1758. Jeppe Aakjær: Den jyske Hede før Kolonisationen. I »Af min Hjemstavns Saga« bd. 2, Kbh. og Kristiania 1919, s. 655.
5. J. Hvidtfeldt i Vejle Amts Aarbog 1946, s. 98-99, udg. af Vejle Amts Historiske Samfund. Se RA, Rentekammeret: Breve, Dokumenter og Akter vedrørende partikulære Personer.
6. Hvidtfeldt op.cit. s. 96-97.
7. Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin VIII, Kbh. 1764, s. 444.
8. LA (Landsarkivet) GHeK1-1, 22. marts 1760.
9. RA Rtk. 2247-32, 15. maj 1760. »... dass die neuen Ackerleuthe in grosse Gesellschaften versamlet, und complete Dörffer angelegt werden mögen, denn wo dieses nicht möglich zu machen ist, so befürchte (ich), es werde die Sache sehr fehlerhaft ausfallen, und üble Folgen an sich ziehen«.

Alhedens store kolonibyer og deres forhold til byerne i kolonisternes hjemland

1. Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin V, Kbh. 1761, fortalen.
2. Frederik C. Carstens: Bemærkninger over Alheden og dens Colonier Viborg 1839, s. 18.
3. J. P. Trap: Statistisk topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, 1859, Spec. Del, Andet Bd. s. 389.
4. Axel Steensberg: Gamle danske bøndergårde, Kbh. 1962, s. 141. LA (Landsarkivet) B4D-38 Fortegnelse over kolonisterne ca. 12. november 1759 (Hoffman og Diechmann om de første 9 kolonister).
5. Tabell over de til Fredericia ankomne Colonister af tyske Bønder Folk d. 1 og 7 May A° 1760 m.m. forfattet af Hoffman og Diechmann. Valdemar Andersen: Den jyske Hedekolonisation, Aarhus 1970, s. 218-30.
6. Topographische Karte i 1:50.000. L 6116 Darmstadt-West år? L 6118 Darmstadt-Ost år? L 6316 Worms 1958. L 6318 Erbach 1959. L 6516 Mannheim 1960. L 6518 Heidelberg 1960. L 6716 Speyer 1960. L 6718 Wiesloch 1960.
7. Frits Hastrup: Danske Landsbytyper, Aarhus 1964, s. 64-66.
8. Hans-Jürgen Nitz: Die ländlichen Siedlungsformen des Odenwaldes. I »Heidelberger Geographische Arbeiten« Hf. 7, Heidelberg/München 1962.
9. P. Hesse: Grundprobleme der Agrarverfassung, dargestellt am Beispiel der Gemeindetypen und Produktionszonen von Wüttemberg, Hohenzollern und Baden, Stuttgart 1949..

10. Topographische Karte L 6714 Neustadt a.d. W.
11. Ibid. L 6516 Mannheim.
12. Ibid. L 6716 Speyer.
13. Valdemar Andersen op.cit. s. 218-30. Topographische Karte L 6518 Heidelberg.
14. Hastrup op.cit. s. 214-37.
15. Topographische Karte L 6718 Wiesloch, L 6716 Speyer, L 6516 Mannheim, L 6518 Heidelberg og L 6316 Worms.
16. LA X 157-1 Fortegnelse over kolonisterne 1759-65. LA B4D-38 Forhandlingsprotokol 1757-65 anhang (om de første 9 kolonister). Valdemar Andersen op.cit. s. 218-30.
17. H. Rebensburg: Das deutsche Dorf. Süddeutschland. München 1915.
18. Hans-Jürgen Nitz op.cit.
19. Valdemar Andersen: Alheden med Frederiks Sogns Historie, Kolding 1953, s. 78, 184-85 og 187-88.
20. Ibid. s. 199 og 200-201.
21. H. Thorpe: A Special Case of Heath Reclamation in the Alheden District of Jutland 1700-1955. The Institute of British Geographers 1957, s. 96-97. »... cultural traditions were so strong that the Germans would not agree to this, insisting that they should create large, compact, nucleated villages like those of Pfalz. Accordingly two such »villages« were built with thirty double farmsteads extending along, and facing each other across, two straight north-south streets intersected by one cross street«.
22. Ibid. s. 119 fodnote nr. 37. »All the old maps show unmistakably *two* north-south streets. Moreover, Captain Selmer and Inspector Kynde when describing Havredal specifically mention 'a well, lined with timber and boards, and 42-48" deep in each of the village's two streets' (Oeconomiske Annaler, bd. 3, 1802, 176)«.

Havredals byplan

1. LA (Landsarkivet) GHeK1-1 Brev af 4. maj 1760 fra Trappaud til Hoffman og Diechmann.
2. LA GHeK1-1 Trappaud til Hoffman og Diechmann af 27. april 1760.
3. RA Rtk. 2247-32 Indberetning fra de tre kommissærer til Rentekammeret af 16. maj 1760.
4. Kortet over Havredal s. 102. Ældste original Rulle, 80-03, nr. 2.
5. Valdemar Andersen: Kolonikirken på Alheden, Århus Stifts Årbøger bd. 58, Århus 1965, s. 146.
6. Ibid., s. 188.
7. Ibid., s. 147-48.
8. E. Pontoppidan: Den Danske Atlas bd. V, Kbh. 1769, s. 876-77.
9. Valdemar Andersen: op.cit. s. 188.
10. Ibid., s. 188-89 og s. 176. Se også RA 2425-290.
11. H. T. Heering: Opmålingen i 1758-60 af den vestlige del af Grove Hede i Bøvling amt, s. 1-3.
12. Ibid., s. 3-4.
13. Ibid., s. 8.
14. J. P. Trap: Danmark 5. udg. bd. 23 s. 923.
15. RA Rtk. 2247-32 Brev fra Hoffman og Diechmann til Rentekammeret af 20. januar 1761.
16. RA Rtk. 2247-33 (1764-65) Trappaud til Rentekammeret af 28. maj 1764.
17. RA Rtk. 2247-33 Hoffman og Diechmann til Rentekammeret af 31. juli 1764.
18. Valdemar Andersen: Den jyske hedekolonisation, Aarhus 1970, s. 186.
19. Kort over Havredal fra 1789. Ældste original 80-03.

20. Copie Kort over Havredal fra ca. 1810-20.
21. Valdemar Andersen: Alheden med Frederiks Sogns Historie, Kolding 1953, s. 190-96, 214 og 233-42.
22. M 2208 Karup 1937.

Grønhøjs byplan

1. H. Thorpe: A Special Case of Heath Reclamation in the Alheden District of Jutland 1700-1955. The Institute of British Geographers 1957, s. 96 note 106.
2. Frits Hastrup: Danske Landsbytyper, Aarhus 1964, s. 89.
3. Jeppe Aakjær: Den jydskede Hede før Kolonisationen. I »Af min Hjemstavns Saga«, Kbh. og Kristiania, 1919, s. 669-708.
4. Aakjær op.cit. s. 694-95, Trappauds brev af 2. december 1761.

Gårdudflytningerne fra Havredal og Grønhøj i årene 1778-80 og deres betydning for de to hovedkoloniernes bymønstre

1. Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin VIII, Kbh. 1764, s. 439-40.
2. Jeppe Aakjær: Den jydskede Hede før Kolonisationen. I »Af min Hjemstavns Saga«, bd. 2, Kbh. og Kristiania 1919, s. 682. Trappauds brev af 15. februar 1761.
3. Valdemar Andersen: Alheden med Frederiks Sogns Historie, Kolding 1953, s. 189-97.
4. V. A. op.cit. s. 187 og s. 199-202.

En brændevinsbrænderfamilie i Viborg 1811-1914

*Fortids snaps var tit lidt simpel
gjort af kommen, vand og sprit
men af fædres længsel opstod
Danmarks gode akvavit
(Sigfred Pedersen i »Lærkens Sang« 1938)*

I slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet oplevede Snapstinget i Viborg sin sidste gyldne periode. »Jyllands Spare- og Laanekasse hvor ledige Kapitaler flød sammen«. Disse dage og uger i juni måned hvor en menneskemasse væltede ind i Viborg og fyldte byen til sidste plads. Ikke blot låntagere og långivere, men også kræmmere, der falbød de sjældne og kostbare varer, man ikke så til daglig – gøglere og teatertrupper, mennesker fra hele Jylland, ja fra Holsten og endnu fjernere.¹

Dette ældgamle marked, der afholdtes i forbindelse med landstinget, mistede sin betydning i årene efter statsbankerotten 1813 og den store landbrugskrise fra 1818-19, som varede i næsten ti år. Karakteristisk for Snapstingets sidste gyldne tid fra stavnsbåndets ophævelse i 1788 og 20 år frem i tiden var godsspekulationen med udstykning, køb og salg, der bragte store summer i omløb ved tinget.

En af den tids magnater var generalkrigskommissær, oberst Johan Conrad von Schuchardt, der fra 1797 og fremefter opkøbte og udstykkede et betydeligt antal herregårde, alene eller sammen med andre. Schuchardt var en interessant mand. Han skildres som glad for luksus, boede til slut i den senere amtmandsgård på Nytorv og ejede herregården Villestrup. Samtidig var han kendt for at være gavmild og ordholdende, og der må have været en årsag til at han fik tilnavnet »den milde«.

Da pengenes værdi, under krigen med England 1807-14, stærkt forringedes, og det blev vanskeligt at fastsætte værdi på jord, anbragte Schuchardt sine penge i industrielle virksomheder, som i krigsårene

gav gode udbytter. Brænderiet, Farvergaarden, Garvergaarden og også Klædefabrikken havde han andel i.²

Det »Store Brænderi«, der efterhånden blev til det »Gamle Brænderi«, blev oprettet 1811 i den endnu eksisterende gård ved Sønderø overfor Borgvold. Schuchardt var i kompagni med købmand og vejmester Niels Nielsen Gjørup og branddirektør og forstander for Graabrødre Hospital, Jens Georg Dinesen. At de valgte netop denne ejendom skyldtes sikkert dens beliggenhed nær ved søen, for brændevinsbrænderi krævede adgang til godt og rigeligt vand. Skødet blev underskrevet den 22. juni 1811 og tinglæst den 8. juli. Sælgeren var baronesse Gyldenchrone. Interessenterne arbejdede hurtigt og beslutsomt. Til virksomheden krævedes også rigeligt brændsel, der på den tid altid var tørv. Allerede den 24. juni 1811 erhvervede de ved auktion »den Proprietær Hansen tilhørende Sønder Teglgård af Hartkorn 3 Sk. 3. Fdk. 2 Alb.« (Viborg Bys Markjorder, Udenbys 9. Qvarter, senere matr. nr. 6 m.fl.). Det var ikke landbrug, man ønskede, men til denne gård hørte to tørvemoser, som man ville knytte til Brænderiet. 3. august 1812 tinglystes såvel auktionsskødet som et skøde til oberstløjtnant v. Simonsen på Sdr. Teglgård med undtagelse af de to tørvemoser til hvilke adgang tinglystes. Gården var ved auktionen købt for 11.300 rdl. og videresolgt for 7.100 rdl.

Der manglede endnu ét for at gøre Brænderiet selvforsynende. Til ethvert brænderi hørte en stald med køer eller stude, der opfededes med resten fra brændingen/destillationen, den såkaldte spøl eller bærm, der var meget næringsrig og også ofte indeholdt en hel del alkohol. Det solgtes også til bønderne og regnedes på den tid altid med, når man bedømte et brænderis økonomi. Der skulle dog naturligvis også hø og halm til.

Ved købet af Brænderigaarden fulgte et jordtilliggende mod nord, omfattende den nuværende Randersvej, hvor der var have, og Store Borgvold samt vel en del af Sct. Ibsgade. »Kildetoften« derimod har aldrig hørt til Brænderiet.

5. april 1813 købtes ved auktion to trediedele af den »- saakaldte Sø- eller Skråtoft beliggende her i Byen imellem Filosofgangen og Wiborg Søe -«. Den havde tilhørt »nu afgangne Professor Hansen« tidligere rektor ved Viborg Lærde Skole. Arealet var 35.737 kv. alen = 2½ td. land = 1.4 ha og fik senere matr. nr. 324 b og d. Arealet ligger syd og øst for bygningerne og blev senere solgt til det psykiatriske hospital.

1812 oprettedes broforbindelsen over søen til »Salontangen«, og vejene mod syd og nord herfra gik udenom Brænderiets jorder. Mod syd gennem alleen.

Bygningerne måtte ombygges, og mæskekar og kedler til destillationen installeret. Brandtaxationen fra 1801 beskriver et sidehus øst i gården på 12 fag, 1 etage af grundmur og bindingsværk, indrettet til kamre. Der er blevet sat fart på ombygningen, og allerede 23. november 1811 forelå en ny taxation. Sidehuset mod øst var nu 22 fag, 2 etager og 3 lofter højt, indrettet til brænderi og ølbryggeri. Der var en brandfri kølle (til tørring af malten) samt tre pumper. Der var tre kedler til destillationen (brændingen) med rumindhold af 23,2 – 19,2 og 10,4 liter. En del af denne bygning ses stadig mod søen.

Der var i 1811 ialt 101 brændeviskedler registrerede i Viborg. Af disse var kun 16 over 4 liter. Det var derfor naturligt at betegne denne nye virksomhed: »Det Store Brænderi«.

Forhuset havde kun én etage med en kvist på 10 fag mod gården. Det var opført 1734 af murermester Johan Gottfried Hødrich for landstingshører Just Justesen Arctander, der havde købt gården kort efter branden 1726. Den smukt skrevne kontrakt mellem parterne findes i Hødrichs privatarkiv i Landsarkivet.

Det ses på bl.a. Thestrups kort, at gården indtil da havde været firfløjet. Arctander, der vel har ønsket sig en større og mere herskabelig bolig, lod både forhuset og fløjen mod Riddergade nedrive. Materialerne herfra anvendtes til opførelse af den nye hovedbygning, som i kontrakten benævnes »Corps de Logie«. Denne forlængedes ud over vestfløjens fundament til gaden, og blev på ialt 25 fag. Kælder findes kun under den østlige del. Den er på 14 fag og angiver muligvis længden af det oprindelige forhus.

Mod Riddergade lod Arctander »en Brandt Muur opsætte til gaden med en Port paa, 1½ Steen tyk, og saa vit som det Synderste Huusets Ende til Nord staaende i højst 5½ Alen«. Denne mur findes stadig som en del af ydermuren mod gaden i den nuværende vestfløj, ligesom indramningen af porten er den oprindelige.^{2a}

Forhuset nyopførtes fra grunden efter en tegning, de havde udarbejdet i fællesskab og begge undertegnede. Den findes desværre ikke i arkivet. Det anføres i kontrakten, at huset skal være 48 alen langt og 13½ alen bredt (30×8,5 m). Kælderen skal sættes i stand, og der skal opsættes 3 skorstene. Dertil kommer opsætning af 7 kakkellovne, rundovne eller bilæggerser, efter hvad Arctander kunne skaffe.

Riddergade fotograferet før den store gadeomlægning omkr. 1960, her set mod syd. Til venstre ligger Brænderiets vestfløj med Hødrichs »Brandt Muur«. Zachø fot.

Huset forblev stort set uændret i 150 år, indtil muremester Louens i 1882 byggede en etage på.

Bygningen mod Riddergade opførtes henholdsvis i 1825 og 1857, som omtalt nedenfor. Da der i forhuset er anvendt materialer fra de to

i 1734 nedrevne bygninger, fandt Nationalmuseet ved sin undersøgelse i 1970 adskillige munkesten i murværket. Senere ombygninger har også ført til fund af meget gamle bygningsdele.

Stald, vognport og tørvehus i »Tværhuus sønder i Gaarden«.

Brændevinsbrændingen påbegyndtes senest i vinteren 1811-12. Til at forestå driften var ansat en bestyrer, *Søren Nielsen Haubroe* og hans hustru *Ellen Baggesdaatter*. Sidstnævnte forestod folkehusholdningen, idet folketællingerne i hele Brænderiets tid viser 5-6 mandlige og 2-3 kvindelige ansatte med bolig og følgelig kost, foruden dem, der boede hjemme, men havde deres arbejde i stald eller brænderi. Malkning af de 60-80 køer, som der efterhånden blev plads til, var også kvindearbejde.

At Søren Haubroe ledede Brænderiet fra begyndelsen ses af teksten i Raadstueprotokollen den 7. september 1824, da han opnåede borgerskab. Det hedder heri: »... at han i 12 Aar har forestaaet det store privilegerede Brænderi her i Byen«.

Søren havde taget navn efter den landsby i Vesthimmerland, han kom fra, og hvor hans far Niels Sørensen, der var født 1754 og hans farfar Søren Christensen født 1709, havde været fæstebønder. Stavemåden bekræftes, dels af Trap 1961, der fortæller at landsbynavnet stavedes således fra 1688, dels af folketællingen 1787 og matrikelkortet fra 1803. Søren selv var dog født i Vognsild. Kirkebogen oplyser, at han blev døbt den 4. november 1781. Moderen var Dorthe Jensdatter af Vognsild. Udlagt barnefader var gårdmand Niels Sørensen af Haubroe under Mølgaard gods. Søren anføres i kirkebogen som »uægte«, men forældrene blev dog gift den 27. november 1785. Foruden Søren var der i ægteskabet datteren Anne Kirstine født 1786 og Jens født 1789.

Dorthe Jensdatter blev begravet fra Haubroe kirke den 29. juli 1798. Skiftet viser en lille, meget fattig gård, og boet havde en ikke ubetydelig gæld. Søren fik altså intet med sig hjemmefra. Det ser ikke ud til, at han har været soldat som broderen, der i 1811 lå inde som dragon. I 1824 meddeles, at han har frihedspas af 1818, d.v.s. da han var 36 år, og således fri for militærtjeneste. Ved at vandre fra Haubroe til Viborg krydsede han grænsen mellem Aalborghus amt og Viborg amt, hvilket kun var tilladt, hvis man havde et amtspas. Om Søren nu er kommet legalt eller illegalt til Viborg, ved vi ikke besked om. Mon ikke han er kommet til byen omkring 1800.

Søren Nielsen – som han hed i begyndelsen – har antagelig fået

Silhouetklip fra 1827 af Haubroe-familien. Familieeje.

Fra venstre: Søren Nielsen Haubroe, brændevinsbrænder, født 1781 i Vognsild, død i Viborg 1832. Johan Frederik Conrad H. født i Viborg 1813, ejer af hovedgaarden Nygaard i Ejsing sogn i Salling. Død i Horsens 1887. Bagge Haubroe født i Viborg 1816, købmand og brænderiejer i Viborg. Død her 1861. Overformynder i Viborg. Legatstifter. Anton Haubroe født i Viborg 1819, gaardejer i Tømmerby, Lild sogn i Thy. Død i Mellerup 1879. Søren Haubroe født i Viborg 1821, købmand og sæbefabrikant i Aalborg. Død her 1886. Dorteia Haubroe født i Viborg 1822, død sammested 1829. David Haubroe født i Viborg 1826, ejer af Sdr. Teglgård, senere Det Gamle Brænderi, død i Viborg 1898. Ellen Haubroe, f. Baggesen. Født 1785 i Stenum i Vendsyssel. Død i Viborg 1863.

arbejde i købmandsgården hos Niels Nielsen Gjørup, hvor han efterhånden er avanceret til brænderikarl. Gjørup brændte, som de fleste købmænd, selv sin brændevin, og han hørte til dem, der havde en større kedel. Samtidig med at Søren således lærte professionen, må han have fundet tid til at lære at regne og skrive. Læse har han nok kunnet hjemmefra, for katekismen måtte man jo kunne til konfirmationen. Det ses imidlertid senere, at han selv fører regnskaberne for Brænderiet.

Han må også have været i tjeneste hos Schuchardt, muligvis har denne forfremmet Søren fra brændevinskedlen til kontoret i forbindelse med hans komplicerede udstykningsforretninger. For denne antagelse taler dels det, at Søren vitterlig blev indsat som bestyrer af denne store industrielle virksomhed, dels, at Søren og Ellens førstefødte i 1813 døbt Johan Frederik Conrad. Ikke helt som generalkrigskommissæren, men højst usædvanlige navne for dette par, der så nylig var kommet ind fra landet. Ifølge tidens navneskik skulle drengen jo have været opkaldt efter sin farfar, Niels. Yderligere ser man Søren – i mindre målestok – arbejde med sine penge i ejendomshandeler i Viborg, noget han havde lært af Schuchardt.

Ellen Baggessdatter var født den 23. februar 1785 i Stenum i Vendssyssel, som datter af fæstebonden Bagge Jacobsen og Hylleborg Andersdatter. Sidstnævnte var datter af degnen i Tolstrup-Stenum Anders Davidsen Hovaldt (eller Havold). Hendes slægt kan føres tilbage til Mads Thomsen, snedker i Aalborg født o. 1530.

Vi véd ikke, hvor Søren og Ellen har truffet hinanden, og deres vielse er aldrig fundet. I Viborg, Aalborg eller Stenum har den ikke fundet sted. Det mest sandsynlige er, at Ellen har været i tjeneste på en af de gårde, Schuchardt og Søren har haft ærinde til. Vielsen kan være foregået i en nærliggende landsbykirke. Søren kunne ikke gifte sig og sætte bo, så længe han var ansat, men nu hvor han havde bestyrerposten, måtte han have en kone til at stå for husholdningen og stalden, så de er formentlig blevet gift 1811.

Brændevin og øl var nødvendighedsartikler på den tid. Drikkevandet var dårligt, ofte stærkt forurennet, og man slukkede derfor tørsten i det, oftest hjemmebryggede og ikke særlig stærke øl. Brændevinen var af meget varierende styrke. Oftest kun 25-30 %, men kunne undertiden nå samme styrke som idag: 40-45 %. Kvaliteten afhang først og fremmest af brændevinsbrænderens kyndighed, for alkoholmetre fik man først hen i 1800-tallet, og termometre brugtes kun i meget få tilfælde. Datiden forstod kun lidt af de kemiske processer, der ligger til grund for fremstillingen, og regeringens anstrengelser med et forsøgsbrænderi og med udgivelse af instruktive bøger m.m. bar kun liden frugt.⁶ Alt hvilede på traditioner. De bedste muligheder for succes havde en større virksomhed, der havde lettere ved at frembringe et godt og ensartet produkt end købmændenes små og mere tilfældigt fremstillede portioner.⁵

Opgaven var dog ikke let for Søren. Fra Hamborg kom en meget

eftertragtet brændevin, og desuden var fremstillingen af brændevin i høj grad illegal »husflid« i private husholdninger. Medens der i 1811 var 101 brændevinskedler, reduceredes antallet til 86 i 1824, hvoraf kun nogle få brændte til udsalg. I Ræders undersøgelse fra 1835 opgives det, at der i Viborg fandtes 17 kedler. En betragtelig reduktion. Det ser ud til, at et ensartet produkt til en konkurrencedygtig pris har gjort brænderidriften særdeles rentabel.

1813 kom Statsbankerotten. Rigsdaleren nedskreves til 1/6 af sin værdi. Mennesker, der troede sig rige, blev ruinerede. Seddelværdien faldt og fra København udsendtes hyppigt gennem Statstidende kursen mellem rigsdaler *n.v.* (navne-værdi) og rigsdaler *r.s.* (rede sølv). Pengevæsenet var dog i mange år overordentligt vanskeligt at overskue, og handel med fast ejendom en farlig ting.

Fra 1815 til slutningen af 1820-erne ses Søren Haubroes underskrift hyppigt i skøde- og pantebogen i forbindelse med køb og salg af ejendom og jord, ligesom han selv lånte penge og også lånte penge ud. Banker og Kreditforeninger fandtes ikke. Behøvede man penge, måtte man finde nogen, der ønskede at låne ud, f.eks. skoler og kirker eller private, der ønskede deres penge forrentede. Disse pengeforretninger tinglystes oftest i form af obligationer, der kun forrentedes og ikke – som idag – afbetaltes. De kunne i regelen opsiges med seks måneders varsel. De kan derfor findes i det offentliges protokoller.

Som sælger af den nødvendige brændevin har Søren sandsynligvis haft en konstant indtægt selv i 1820-ernes kriseår. Måske har forbruget af brændevin endda været lidt større i disse svære tider end ellers. Dertil kom, at mangelen på penge i Jylland i disse år var betydelig. Store kapitaler var betalt for de opkøbte herregårde, hvis tidligere ejere for størstedelen flyttede til øerne og navnlig København med deres penge. »Pengenøden i Jylland var nu saa stor, at mange Auktionsløb ud i Sandet paa Grund af manglende Bud«. ¹

1817 købte Søren Haubroe en trediedel af Brænderiet. Schuchardt må på den tid have været i stor mangel på kontanter for at komme igennem terminen. Da Søren naturligvis ikke har haft det fulde beløb til at betale med, skaffede Schuchardt ham et lån på 5.600 rigsbanksdaler *r.s.* hos geheimekonferensrådene de Schilden Hvidtfeldt på Clausholm og kautionerede personligt for det. Omregner man efter

Viborg set fra Overlundbakken, fotograferet af Chr. Jørgensen, vistnok i 1871. I forgrunden »Brohuset« og over det Det gamle Brænderi. Til højre ses granskov på Borgvold-terrænet. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

de kurser, der findes i obligationsteksten og i marginen i skøde- og pantebogen, fremgår det, at Søren må have præsteret en ganske stor udbetaling, hvilket selvfølgelig har været bestemmende for Schuchardt. Resten af købesummen – 700 rbd.n.v. – lod han stå som et lån med sikkerhed i Brænderiet.

Søren og Ellen var nu blevet bofaste som ejere af fast ejendom. Det må imidlertid have stået Søren klart, at grundlaget ikke var sikkert. Formodentlig har han været klar over Schuchardts økonomi på denne tid. I de følgende to år ser man derfor Søren travlt optaget af at få afbetalt både lånet til Clausholm, – som Schuchardt jo hæftede for på grund af sin kaution – og selve lånet til denne. I skøde- og pantebogen ser man derfor en hektisk aktivitet fra Søren's side, både for at få egne penge hjem og for at skaffe sig nye lån. Alt med sikkerhed i Brænderiet, der synes at have været et godt aktiv.

Schuchardt døde i oktober 1819. 1820 erklæredes hans bo fallit. På

det tidspunkt var begge Sørenns lån imidlertid bragt ud af verden, og han undgik at blive inddraget i fallitten. At Søren ikke var gældfri på den tid, er også sikkert. Hans lån var blot optagne hos andre.

De to andre interessenter gik det omtrent på samme måde. Gjørup gik fallit allerede i 1814 og døde året efter. Dinesen døde i december 1817. Direktionen for Graabrødre Kloster havde længe rykket ham for regnskaber, og enken måtte hæfte for gælden, han efterlod sig. Mette Dinesen, født Theilgaard, er en af de dygtige kvinder, der forstod at svare for sig og sine børn. Hun undgik at få boet erklæret fallit, for en væsentlig del fordi hun havde det aktiv, som part i et brændevinsbrænderi repræsenterede.^{2,8}

Gjørups del hørte under Skifterettens forvaltning. Til daglig bestyredes det dog af to borgere fra byen: landmåler I. Gjørup, der vel har repræsenteret arvingerne, og den kendte guldsmed Thomas Pauli Harder, der var en meget driftig og formuende mand, som formodentlig har repræsenteret kreditorerne.² Det ser ud til, at disse to har voldt bestyreren vanskeligheder. De har måske prøvet ved afstemning at overtage ledelsen af Brænderiet. Måske har det været vanskeligt for den bondefødte Søren at klare sig overfor de to forhandlingsvante byboere og forretningsfolk. Her måtte sagkyndig assistance til. Søren henvendte sig til prokurator Lykke, og den 18. oktober 1820 ses i skøde- og pantebogen: »En Beslutning af Interessenterne i Brænderiet her i Byen af 12. d.M. Indladt af Haubroe ...«.

Nu sattes tingene på plads. Harder og Gjørup fik tilsammen kun én stemme, fordi de kun repræsenterede én af de oprindelige trediedele. I øvrigt skulle Lykke repræsentere dem. Måske har de ikke været så enige, når det gjaldt, og måske har skifteretten anset dette for mest passende. Der findes detaljerede regler for afstemning. Bestyreren kan føre sine regnskaber, som han hidtil har gjort, så længe hans kontrakt løber, men ved en eventuel fornyelse skal formen diskuteres. Endelig aftaltes det, at ingen aktieejere måtte overdrage sin stemme til andre end de, der ved arv har samme stemme – og ingen må have mere end én stemme. Dette synes at være en elegant affattet paragraf fra prokuratorens hånd. Der skrives »stemme« og ikke »andel«. Det hindrede derfor ikke Søren i at købe Gjørups trediedel ved Skifterettens auktion 13. december 1825 for 4010 rbd. Efter »Beslutningen« havde han stadig kun én stemme, men da Harder og Gjørup jun. dermed var ude af billedet, har det næppe haft betydning. Med

Mette Dinesen synes der at have været et godt samarbejde i alle årene.

Ganske interessant at se, hvorledes et interessentskab ordnede sine problemer for så længe siden.

De blev efterhånden en stor familie i Brænderigaarden. 1813 fødtes sønnen Johan Frederik Conrad, i 1816 Bagge, 1819 Anton, 1821 Søren, 1822 Dorothea, der døde 1829, og endelig David, der blev født 1826.

»Beslutningen« er fra sidst i 1820. Noget tyder på, at Søren har været urolig for, at han ikke ville få sin kontrakt som bestyrer fornyet, og derfor har ønsket at sikre sin familie et sted at bo og arbejde i nærheden af Brænderiet. At de søgte en gård er naturligt i betragtning af deres oprindelse. Chancen kom i 1822. Oberstløjtnant Simonsen, der i 1812 havde købt Sdr. Teglgaard, må have ønsket at komme tilbage til byen. Ved et mageskifteskøde i 1822, hvori foruden gården indgik en anelig ejendom i Sct. Mathiasgade tilhørende herredsfoged og etatsraad F. Tøttrup, der var kommet i økonomiske vanskeligheder, erhvervede Søren Sdr. Teglgaard for 2.000 rbd. og Simonsen byejeendommen for 1.200 rbd. Søren udfærdigede en panteobligation på 800 rbd. til Simonsen, der ikke kunne opsige den de første to år. Økonomien har øjensynlig været lidt anstrengt på den tid.

Sdr. Teglgaard var kun en lille gård, men den lå på byens markjorder syd for Brænderiet, og der erhvervedes i tidens løb en hel del mindre parceller. Familien var nu sikret både bolig og underhold, hvis bestyrerposten ikke kunne beholdes. Som nævnt gik det anderledes. Da skifteretten i 1825 – midt i den værste krisetid – bestemte sig til at realisere dette gode aktiv, var det bestyreren, der havde midler til at købe den for. Skødet tinglæstes først 24.12.1845, da Ellen overdrog det til Bagge. Derved blev det. Madame Dinesen holdt fast ved sin trediedel, og Søren ville nok have haft svært ved at rejse penge til at købe hendes andel.

Brænderivirksomheden stillede krav om udvidelse af bygningerne. Brandtaxationen 1825 viser, at der nu er opført et »Sidehuus i Vester, 10 Fag, 1 Etage ...« til lade, vognremise og rullestue. Kostalden mod syd var forlænget til det dobbelte, og brænderibygningen havde fået en ekstra pumpe. Ejendommen var altså nu igen blevet firfløjet. Udenom lå diverse halvtage, hønsehuse m.m. Mod nord har haven

De gamle familiegravsteder holdes af Viborg by og kirkegård. Flemming Rasmussen fot.

været. Den har nået til nordsiden af matr. nr. 130 og i en linie uden om St. Borgvold ned til vejen, der førte mod nord fra tangen.

Desværre ved vi næsten intet om, hvorledes de levede med hinanden på Brænderigården. En enkelt ting kan dog måske give et fingerpeg. På den sten, sønnerne i 1863 satte på deres forældres grave, står: »Salige ere de milde«. Det var almindeligt på den tid at sætte en indskrift på gravstene. Der kunne vælges så mange ord eller udtryk: flittige, stræbsomme, sparsommelige eller lignende, men nu valgte de altså »milde«. Det tyder på et stilfærdigt, flittigt liv, der nok ikke har været helt uden spænding nu og da.

I Viborg Købstads Historie, bd. IV, ses et billede fra Viborg set fra øst omtrent fra As mild, malet af S. L. Lange 1822. Det ses, at både Store og Lille Borgvold er ubeplantede. På et tilsvarende billede – i samme bog – fra 1836 ses St. Borgvold beplantet med høje grantræer. Lille Borgvold er næsten gravet bort. Det betyder, at den første beplantning er påbegyndt af Søren Haubroe. Han har næppe tænkt på et lystanlæg, men højen har ikke været anvendelig til landbrugsformål, så hvad var mere naturligt i det træfattige Viborg, end at udnytte dette areal til plantning af grantræer. I obligationsteksten fra 1862 (471/21)

benævnes Borgvold: »Plantagen«, så det må have været træ, man regnede med.

For dette par, født under Stavnsbåndet, og med den undervisning, der blev den tids bønderbørn til del, må det have været en glæde og vel også lidt af en triumf at opleve, at deres ældste søn i 1832 blev student fra Viborg Lærde Skole. Han blev senere cand.phil.³

Søren blev kun 51 år. Han døde den 16. november 1832 og blev begravet fra Sønder Sogns kirke den 23. Han må have ligget syg længe, og Ellen og han havde derfor i god tid ordnet forholdene for hende og børnene. Ellen fik bevilling til at hensesidde i uskiftet bo med ret til at skifte med samfrænder. Bevillingen er underskrevet i København den 17. november 1832, dagen efter Sørenes død. Selvom 51 år ikke var nogen særlig ung alder på den tid, lægger man dog mærke til, at Sørenes broder Jens blev 66 år og Ellen 78. Sørenes første fire år som »uægteskabelig« har næppe været gavnlige for hans helbred. Hans signet, som han havde brugt så flittigt, blev ikke, som det ellers var skik, ødelagt ved hans død, men findes tillige med hans sporer på Viborg Stiftsmuseum.

At Ellen havde ret til at drive Brænderiet videre, betød ikke nødvendigvis, at hun var i stand til det. Kvindens stilling i samfundet var en

Ellen Haubroe, født Baggese (1785-1863), fotograferet kort før sin død. Familieeje.

anden dengang. Hun kunne ikke selv opnå borgerskab, men måtte arbejde videre på sin mands. Desuden skulle hun have en »lavværge«, d.v.s. en *mand*, der var ansvarlig for hendes handeler og transaktioner. Oprindeligt en hjælp til enker og faderløse, for at de ikke skulle blive udnyttede, men i Ellens tilfælde formodentlig blot en person, der betales for at medvirke.

Familietraditionen vil vide, at hun kunne læse, men ikke skrive, og at de store sønner gik igang med tavle og griffel for at lære hende det. Hvis det er rigtigt, er der ingen tvivl om, at hun har lært sig det. Folketællingen 1834 viser i øvrigt, at der – måske allerede fra Sørenns tid – var ansat en regnskabsfører. Ellen fortsatte ikke Sørenns ejendomshandeler, men købte i tidens løb adskillige parceller til Sdr. Teglgård. I hendes tid holdtes der ikke forvalter. Hun drev selv begge virksomheder. Folketællingen 1834 viser, at den ældste søn nu var i København, på universitetet. Bagge og Søren var i Aalborg, den første i købmandslære, medens Søren var »Plejesøn og Skolediscipel« hos Ellens broder, David Baggesen, der var købmand. På Brænderiet var således kun Anton og David.

Ved sin indsats i mere end 10 år bevarede Ellen virksomheden og ejendommen i familiens besiddelse, til sønnerne blev voksne. Hun afbetalte en del af de lån, Søren havde optaget som led i sine ejendomshandeler. Konsolidering og jorderhvervelse. At hun også har haft penge i strømpeskafterne, er der nok ingen tvivl om.

I 1842 bestemte Madam Dinesen, der nu var 66 år, sig til at afhænde sin trediedel af Brænderiet. Hun solgte til Bagge Haubroe, der ser ud til at være bestemt til at overtage virksomheden. Prisen var 5.000 rbd. + 1.000 rbd. for inventaret samt en årlig aftægt på 460 rbd. rede sølv. Madame Dinesens andel var belånt med ialt 4.320 rbd. Hun døde 12.9.1847.

Selv om antallet af brændevinsbrænderier i Viborg var faldet betydeligt, og bønderne ved denne tid synes at have opgivet deres – ulovlige – hjemmebrænding, var der andre, der havde opdaget fordelene ved stordrift. I 1835 oprettedes det, der efterhånden blev til »Ny Brænderi«. 1845 købtes det af A. W. Sandberg, der hurtigt drev det op til en betydelig virksomhed.^{2,11}

Dampbrænderier vandt indpas overalt på denne tid. Ellen har vel indset, at modernisering var tiltrængt og at det burde overlades til sønnen. I 1845 solgte hun sine to trediedele til Bagge, der dermed blev

*Den nu delvis nedrevne del af fabriksfløjen i Det gamle Brænderi, fotografere-
ret i forfaldsperioden før 1. verdenskrig. Nedrivningen skete antagelig allere-
de 1913-14. Zacho fot.*

enejer, og flyttede med aftægt ud til Sdr. Teglgård. Samtidig skifte-
de hun med sine børn.

Bagge tog straks fat på moderniseringen. Brandtaxationen fra 1847
oplyser, at der i østfløjen er installeret et »complet Dampbrænderi
med tilhørende Muur og nagelfaste Apparater ... saa store at de i
Ildebrandstilfælde ikke kan flyttes, saa og et complet Bryggeri ...«. Senere installerede Bagge også et »complet Dampbageri«. I 1857 om-
tales »en stor Dampskorsten«. Sidehuset i vest blev forhøjet til 2
etager med port og var på 21 fag. Øverste etage var bestemt til beboel-
se. Forhuset blev også gjort i stand. Der var nu otte gibsede, malede
og tapetserede værelser. Sikkert har det været en smuk lejlighed,
Bagge kunne byde sin brud i den stilfulde gamle gård, da han i Sdr.
Sogns kirke den 6. juni 1847 blev viet til Oline Bager, datter af afdøde
rådmand Jørgen Hansen Bager og Sofie Magdalene, født Selmer.

Bagge var en udadvendt mand. Vel drev han sit brænderi med flid
og omhu, men han fandt også tid til at være overformyndet i Viborg i
en årrække. Hans interesse for byens liv viste sig også ved, at han

omdannede faderens »plantage« på Borgvold til et lystanlæg for byens borgere. I 1859 takkes han i Viborg Stiftstidende af en anonym indsender for det smukke lystanlæg med de skyggefulde spadseregange og venlige hvilesteder. Han kan derfor betragtes som den, der skabte begyndelsen til det, der senere blev til Borgvoldanlægget.¹⁰

Bagge og Oline havde ingen børn. Hun døde 1855, kun 38 år gammel. Bagge giftede sig ikke igen, som det ellers oftest skete på den tid. Han døde 1861 i en alder af 44 år. De døde unge og uden efterkommere. Vel atter tuberkulosen, men det var ikke ualmindeligt. De var så mange, der fik den skæbne. Et eksemplar af salmerne ved Olines begravelse 13.3.1855 i Sdr. Sogns kirke findes på Stiftsmuseet. I tidens smukke romantiske stil fortælles, at hun længe havde været syg, og at hun havde forudset sin skæbne. En nakkekam, også skænket af familien, menes at have tilhørt hende.

Efter Olines død – og måske allerede under hendes sygdom – flyttede Ellen tilbage til Brænderiet og overtog påny husholdningen. Hun solgte i 1854 Sdr. Teglgård til David, der samme år var blevet gift med Christiane Krogh fra Skagen.

Ved Bagges død i 1861 ses en smuk nekrolog i Stiftstidende. Også han havde ligget længe syg. Bagge havde ingen livsarvinger. Hans moder havde skiftet med sine børn i 1845. Han skyldte ikke familien noget og bestemte derfor at stifte et legat i sin hustrus og eget navn: »Bagge Haubroes og Oline Haubroe født Bagers Legat til værdige Trængende af Handels- og Haandværkerstanden i Viborg By«, konfirmeret af kongen, Frederik VII, den 26. august 1862. Beløbet var 3.000 rdl., der nu er gået op i »Fælleslegatet af 1980«.

Bagge indsatte Ellen som universalarving. Antagelig har moder og søn under hans lange sygeleje aftalt, hvad der skulle blive hans sidste vilje. Foruden legatet betænkte Bagge sin brænderikarl, Chr. Nielsen Gislum med 500 rdl. og sin svoger, købmand Gustav Bager i København med 1.000 rdl. Disse beløb blev ikke udbetalt. Ellen udfærdigede obligationer på ialt 4.500 rdl. med sikkerhed i Brænderiet, som testamentet gav hende ret til.

Ellen drev nu Brænderiet igen. Det var stærkt belånt, og det ses, at hun afbetalte på en del af lånene. Den daglige drift har David sikkert stået for, måske allerede under Bagges sygdom. Christiane har så taget sig af Sdr. Teglgård.

Der var problemer med borgerbrevet. En kvinde – en enke – kunne, som tidligere omtalt, arbejde på basis af sin mands borgerbrev,

men ikke selv søge næringsbrev. Den gifte kvinde var umyndig. Bagge havde udvidet bedriften med et dampbageri og raadstueprotokollen for den 6. december 1861 viser da, at Søren's borgerbrev fra 1824 udvidedes til også at omfatte bageri og ølbryggeri. Det var let klaret, men det kostede 30 rdl. og 12 sk.

78 år gammel, den 14. august 1863, døde Ellen Haubroe i Brænderigaarden, hvor hun var flyttet ind for mere end 50 år siden. Hun må have været et menneske ikke alene med mange kræfter, men også en usædvanlig stærk karakter.

Det er ikke god latin idag at tale om en kvinde som støtte for sin mand, men er det egentlig ikke en naturlig ting, for det betyder jo blot, at de har arbejdet godt sammen. Medens Søren havde travlt med sine ejendomshandeler og pengeforretninger, har Ellen set efter, at brænderidriften gik som den skulle, og at de ikke soldede med tørvene. Så var der børnene at se efter, og kostalden med mælkesalget var også hendes ansvar. Endelig har hun sikkert været værd at diskutere forretninger med, og Søren har været klar over dette.

Sorger blev hun ikke skånet for, så lidt som andre mennesker. En lille søn – den første Bagge – døde kun 4 måneder gammel. Dorothea døde som seksårig i 1829, og Søren mistede hun allerede, da hun var 47 år. Derefter kom den lange kamp for at beholde deres del af Brænderiet og deres gård, indtil hun fandt tiden moden til at lade Bagge overtage arbejdet.

Hun nød aftægt på sin gård, 60 år gammel, og har håbet at se en ny generation vokse op på Brænderiet. I stedet oplevede hun sit livs vel nok bitreste sorg. Både søn og svigerdatter døde tidligt og uden børn. Ellen tog sig af dem. Hun plejede dem under deres sygdom, og hun tog sig for at opfylde deres ønsker, som de blev udtrykt, før døden afsluttede denne unge generation i Brænderiet. Hendes to sidste år som ejer af Brænderiet har været svære. David ordnede vel alt det praktiske, men Ellen har jo nok været klar over, at Bagges testamente havde prioriteret virksomheden kraftigt. Hun har sikkert gerne set Brænderiet fortsætte i familiens besiddelse. I Viborg havde hun David og Christiane, der hjalp hende. De øvrige børn og alle børnebørnene boede langt borte, i Vendsyssel, Aalborg og Salling.

Hun havde siddet enke i mere end 30 år, da hun døde i 1863 og blev stedt til hvile på kirkegården ved Søren's side. Deres fædres grave havde været ydmyge steder med et trækors eller en beskeden sten, der

Et af Georg Pe's fremragende Viborg-fotografier, her Brænderigården set en vinterdag fra nordøst. Lokalthistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

forlængst var borte. På Søren og Ellens grav satte sønnerne den smukke sten, der endnu findes og vedligeholdes af byen som gengæld for Borgvoldhøjen, som næste generation skænkede til Viborg til minde om de to første af slægten i Viborg.²

Skiftet efter Ellen varede i næsten syv år. Meget var der ikke at dele på grund af prioriteringen, men måske har nogen ønsket ejendommen solgt. David og Christiane stred imod. De ville fortsætte Brænderiet, og de vandt. I 1867 solgte de Sdr. Teglgaard til J.H. Bartels og samtidig solgte »Enkemadam Haubroes Arvinger« de to tørvemoser til samme. David købte sig ind i Brænderiet, for fra 1868 viser skattemisterne: »Brænderieier D. Haubroe«. Endelig i december 1870 over-

tog han Brænderiet mod at overtage den derpå hvilende gæld, og »uden at noget Vederlag iøvrigt tilsvares Medarvingerne«.

Spritfabrikkerne i Aalborg oprettedes 1871, og tilværelsen blev efterhånden vanskelig for de mindre virksomheder, som Det Gamle Brænderi nu hørte til imellem. I erkendelse heraf nedlagde David brænderivirksomheden o. 1875 og solgte 1876 bygningerne til A. S. Louens for 31.000 kr. incl. bageri, bryggeri og gartneri.

David og Christiane beholdt jorden nord for Randersvejen incl. Borgvoldhøjen, og boede i Sct. Ibsgade til deres død i henholdsvis 1898 og 1914.

Borgvold forblev privatejet midt i det smukke anlæg.¹⁰ På Borgvold fandtes: »Gøglet«. Her var madam Leegaards ølhalle og forlystelserne i modsætning til den dengang eksklusive »Salonen«, hvor det bedre borgerskab samledes.⁹

I 1907 fandt Christiane det rigtigt at opfylde bestemmelsen i hendes og Davids testamente fra 1894. Hun skænkede den historiske Borgvoldhøj til Viborg by, idet hun samtidig fredede den ved at betinge sig, at højen ikke måtte ændres, men altid skulle indgå i lystanlægget.^{2, 10}

Christiane levede endnu syv år. Om hendes fødsel og barndom i Skagen er fortalt i »Kvinderne bag Borgvold«.¹²

I maj 1914 døde den sidste af denne familie i Viborg.

Litteratur

1. »Snapstinget« af Hugo Matthiessen, Gyldendal 1964.
2. Viborg Købstads Historie bd. I-IV, 1940-41.
3. a. Nationalmuseet, 2. afd., biblioteket (bygningsundersøgelserberetning 1970).
3. Viborg Katedralskoles Dimittender, 1630-1879 af J. Chr. Sixhøj.
4. »Brænderidriften i Begyndelsen af forrige Aarhundrede« af Helge Søgaard i Købstadmuseet »Den Gamle Bys« Aarbog 1930 og 1931, side 39-50.
5. »Statsmagten og Brændevinsbrændingen« af Sven Røgind, som nr. 4.
6. »Kort Undervisning i Kunsten at brænde Brændevin« af Christen Brøndum, 1820. Fotografisk genoptryk.
7. »Nogle betragtninger over børn født udenfor ægteskab« af Hans H. Worsøe i Personalhist. Tidsskrift 1979, side 243-266.
8. »Når nøden er størst«, Viborg Graabrødre Klosters historie fra reformationen til nutiden. Af Paul G. Ørberg, Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, 1986.
9. »Fra min drengetid«, Stiftsstadens Viborg omkring århundredskiftet, af Knud Oldendow, Viborg 1964.
10. »Borgvold – Viborgs borg« af Jens Vellei i MIV, Museerne i Viborg amt, nr. 13, 1985, side 66-93.
11. »Brændevinsbrændingen i Danmark«, af L. V. Scheel, 1877.
12. »Kvinderne bag Borgvold« af Klaus Haubroe, i Fra Viborg Amt. 1989.

Klaus Haubroe, f. 1919, cand.pharm. Har bl.a. skrevet »Kvinderne bag Borgvold« i sidste årgang (1989) og flere andre personalhistoriske skrifter. Adresse: Niels Skriversvej 3, 2830 Virum.

Lystanlægget Borgvold i Viborg

Viborgs smukke anlæg Borgvold er gammelt, men dog ikke så gammelt, som det har været hævdet.¹ Vel omtaler et indlæg i Viborg Stiftstidende 12. maj 1859 et anlæg på Borgvold, idet en begejstret læser takker købmand Bagge Haubroe for det smukke anlæg og fremhæver, at i en så nøgen egn som den ved Viborg må det dobbelt påskønnes, når der anlægges skyggefulde spadseregange og venlige hvilesteder.²

Men dette anlæg er ikke helt det samme som det, vi kender som Borgvold. Det fremgår klart ved et blik på Viborg-kortet i 1. udgave af J. P. Trap: Kongeriget Danmark, fra 1858 (kort 3). Man ser et lille anlæg nordøst for voldstedet Borgvold, og det er noget nyt i forhold til tidligere. Træerne på voldstedet er derimod ikke nye; de ses allerede på premierløjtnant Vilh. Diogenes' kort fra 1849 (kort 1), ligesom også på et trykt prospekt fra 1836 og et maleri fra 1820'erne.³

Det lille anlæg synes placeret på et område øst for den gamle vej og dermed på et areal, der i det væsentligste var fremkommet ved opfyldning og efter overenskomst med ejeren af Borgvold tilhørte kommunen. At det lille anlæg blev til netop i slutningen af 1850'erne, skyldes måske, at den gamle vej fra Riddergade og Brænderigården til tangen ved broen og dæmningen over søen var blevet overflødig med anlægget i 1855 af den nye Randers-chaussé. Denne overskar den gamle vej, der nu lå tilbage blot som endnu en adgangsvej til Borgvold-området (se kort 3). Det tilbageblevne stykke af vejen, der oprindeligt var en poppelallé, har siden som allétræer fået linde.

Hvorledes Borgvold-anlægget derefter udviklede sig, kan man se ved ud fra et matrikelkort at følge de enkelte grundstykker, der udgør området. Det ældste matrikelkort over Viborg er i virkeligheden stiftslandinspektør W. D. C. Foss' såkaldte grundtakstkort fra 1858-59. Dets gengivelse af Borgvold-området (kort 2) går i hovedtræk igen på det matrikelkort, der i 1866 blev udarbejdet i henhold til lov af 11. februar 1863. Det er hér benyttet i V. F. A. Berggreens trykte

udgave med en formindsket og sammendraget gengivelse i 1:2.000 af de oprindelige kort i 1:800 (kort 5), med de matrikelnumre, der har været gældende siden 1876.

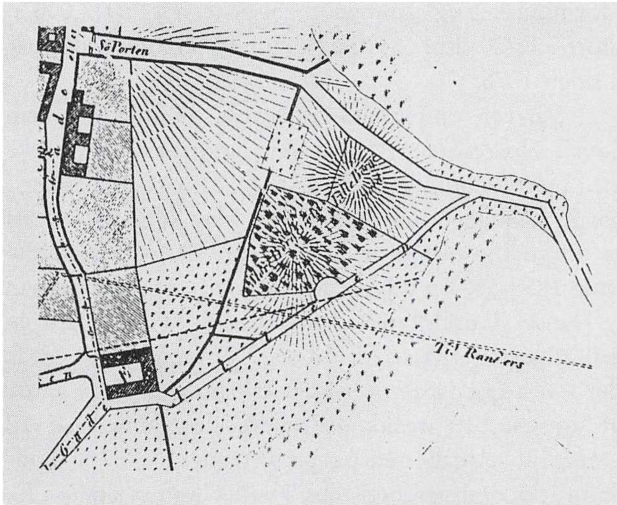
Det fremgår, at karreen omfattende Borgvold-området, mellem Skt. Ibsgade, Søvej, Nørresø og Randersvej, udgøres af en række grundstykker med matrikelnumrene 125-134. Det første lille anlæg i området, der havde henligget som engarealer, blev som før anført placeret ved det nordøstligste hjørne af matr. nr. 132, den såkaldte Kildetoft, omkring 1858-59. En udvidelse af dette lystanlæg fik man reelt, da Viborg Dansesalonselskab ved skøde af 8. juli 1867 for en årlig afgift af 3 rdl. til kærnerkassen af Viborg Kommune erhvervede matr. nr. 134, der i vest grænsede op til det lille anlæg, på de andre sider omgaves af Nørresø.⁴ På arealet, der kaldtes den gamle vase ved Lille Borgvold, opførte selskabet en pavillon, tegnet i 1867 af konduktør ved Domkirkens ombygning Julius Tholle. Som vi skal se, fik bygningen hér en omtumlet skæbne.

Ikke længe efter fik Borgvold-anlægget en kraftig udvidelse. Ved en auktion den 31. maj 1867 over et par ejendomme i boet efter enkemadam Dorothea Cathrine Bredsgaard, f. Laanum (ca. 1788-1866), enke efter overretsbud og bedemand Hans Christensen Bredsgaard (ca. 1770-1849), var købmand Moses Nathan Samson blevet den højstbydende. Han havde derved erhvervet de to ejendomme, Skt. Ibsgade nr. 6 (matr. nr. 128, da brandforsikringsnr. 120) og det ca. 25.000 m² store grundstykke Kildetoften eller Søtoften (matr. nr. 132).⁵

Købmand Samson var i virkeligheden blot kommissær for et interessentskab, bestående af tre Viborg-borgere, redaktør H. Wissing (1814-96), købmand Anders Wilhelm Sandberg (1816-98) og prokurator Andreas Møller (1817-88). Ved auktionsskøde af 24. september 1868 overdrog de tre borgere Kildetoften vederlagsfrit til Viborg Kommune, således som det fremgår af førnævnte skøde, der lyder:

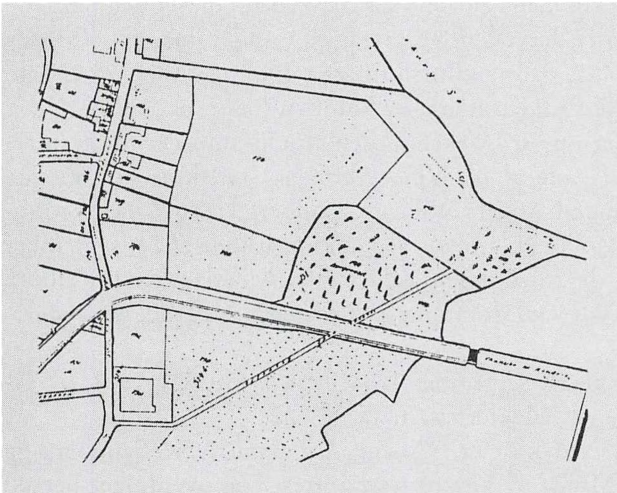
Auktionsskøde af 24. september 1868, læst 7. oktober 1868, til Viborg Kommune på Kildetoften, matr. nr. 132.⁶

Undertegnede redaktør H. Wissing, købmand A. W. Sandberg og prokurator A. Møller af Viborg transporterer og overdrager herved til Viborg Købstads kommune vor ret til i henhold til det af os den 31. maj 1867, ved den da over det afdøde enkemadame Bredsgaards og tidligere afdøde mands bo tilhørende sted, nyt assurance no. 120 på Viborg Bys St. Ibsgade med tilhørende have og gårdsrum samt den

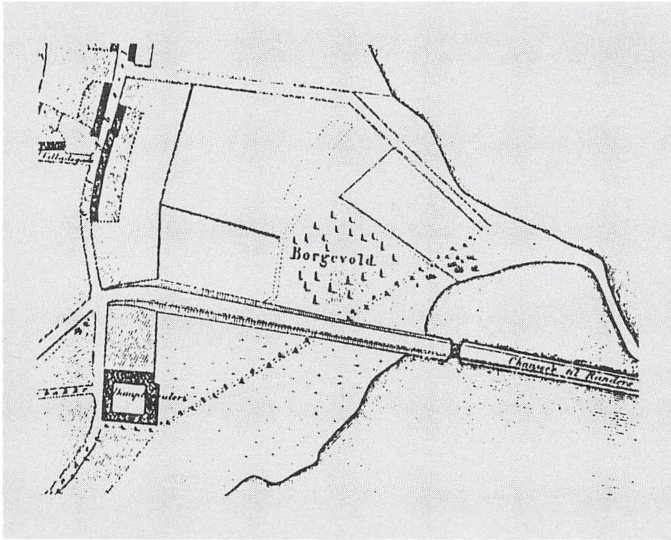
Kort 1. 1849

Udsnit af kort tegnet af premierløjtnant Vilhelm Diogenes og brugt som bilag til M. R. Ursins Stiftsstadn Viborg, 1849.

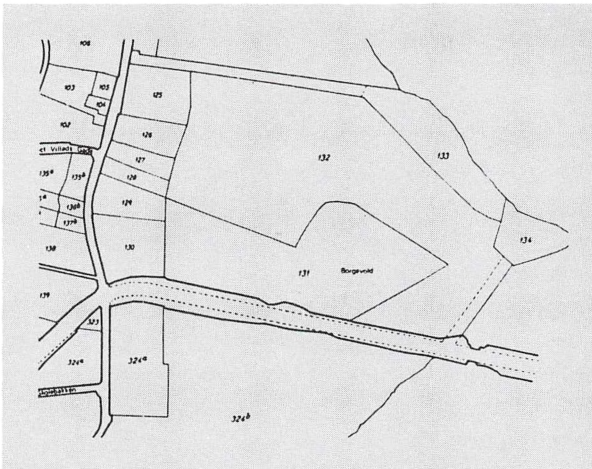
Kort 2. 1858-59

Udsnit af stiftslandinspektør W.D.C. Foss' matrikelkort (grundtakstkort); her efter Viborg købstads historie, 4, 1941, kortbilag bagest.

Kort 3. 1858

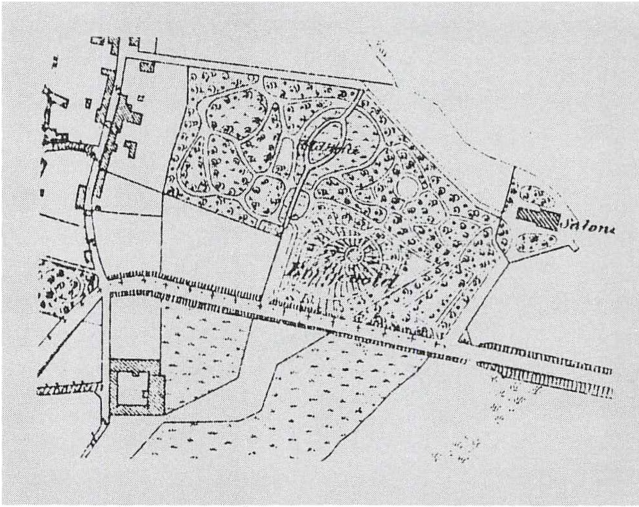
Udsnit af kort i J. P. Trap: Kongeriget Danmark, 1. udg., 2.2, 1859, s. 266/67.

Kort 4. 1866

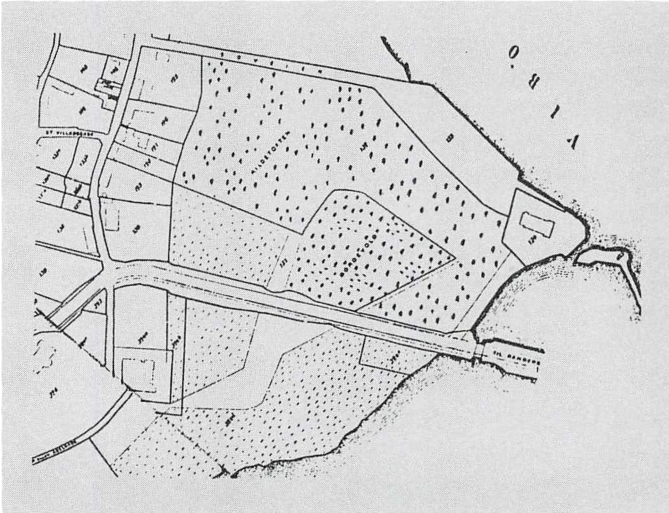
Udsnit af matrikelkort 1866, udarbejdet i henhold til lov af 11. februar 1863, hér gengivet i Projekt Middelalderbyens rentegnede version.

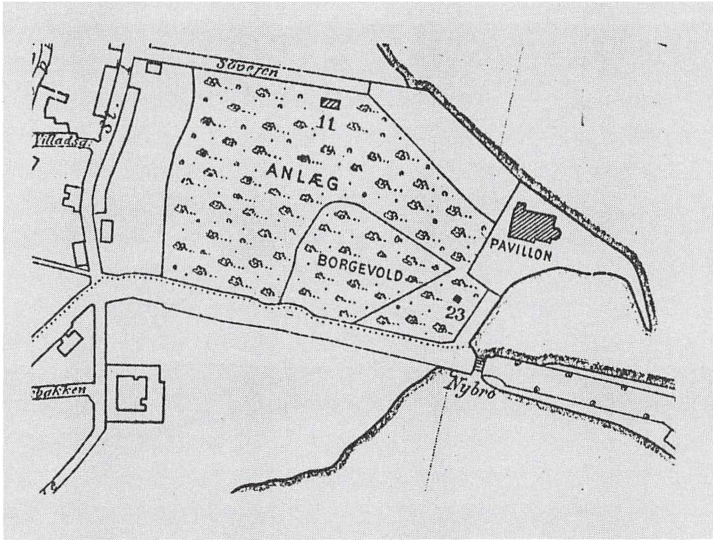
Kort 5. 1875

Udsnit af kort i J. P. Trap: Danmark, 2. udg., 5, 1875, s. 328/29.

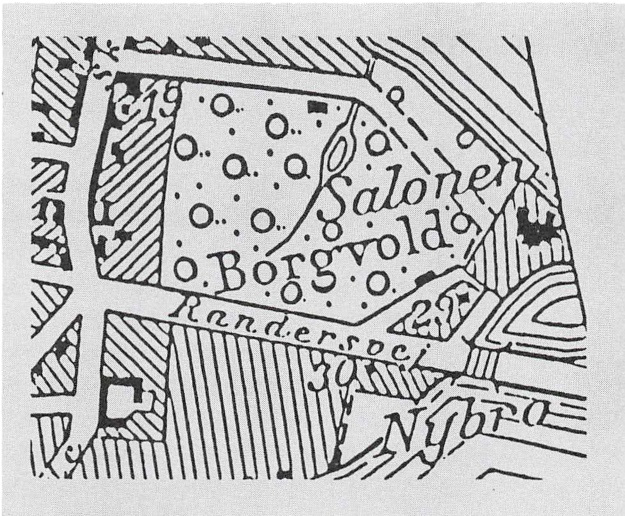
Kort 6. 1884

Udsnit af V. F. A. Berggreens formindskede og sammendragne udgave af det i 1866 udarbejdede matrikelkort over Viborg, hér efter Viborg købstads historie, 4, 1941, s. 36-37.

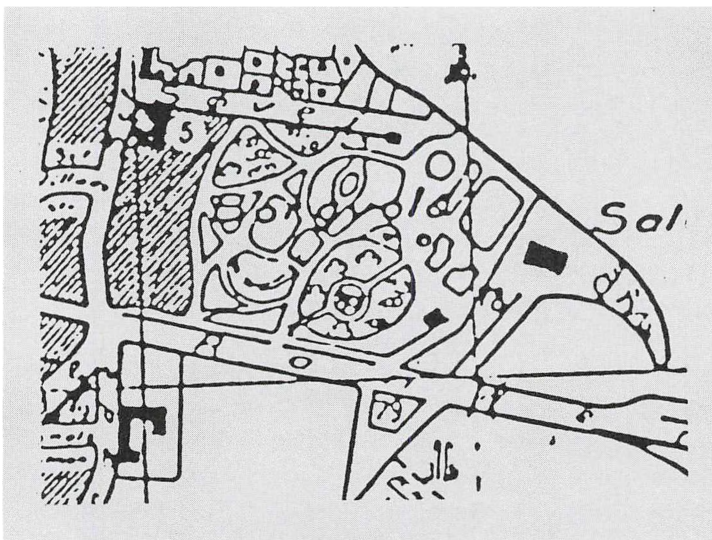
Kort 7. 1901

Udsnit af kort i Trap: Danmark, 3. udg., 4, 1901, s. 558/59.

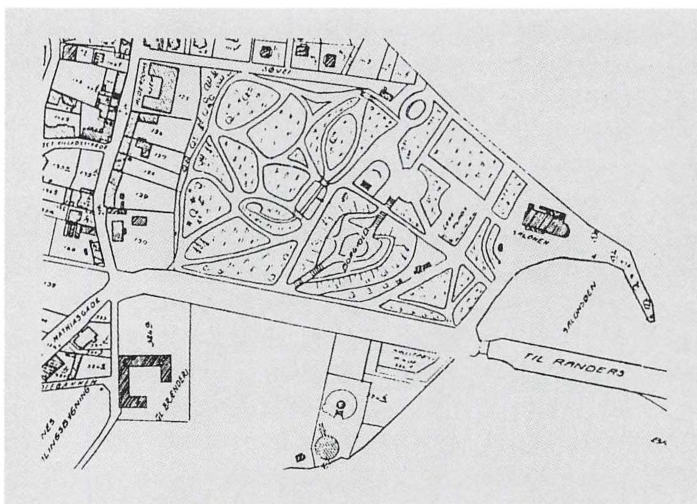
Kort 8. 1922

Udsnit af kort i Trap: Danmark, 4. udg., 6, 1925, s. 9.

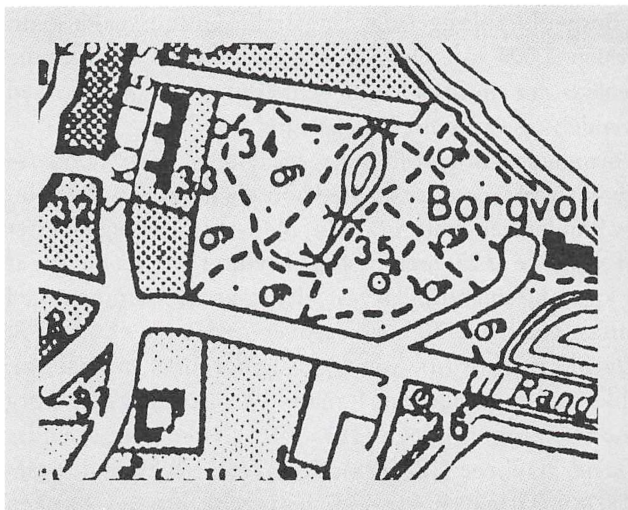
Kort 9. 1934

Udsnit af kort tegnet af ingeniør Axel Lomholt, hér efter Viborg købstads historie, 4, 1941, s. 35.

Kort 10. 1940

Udsnit af kort udarbejdet ved stadsingeniør Vilhelm Ehlert, hér efter Viborg købstads historie, 4, 1941, kortbilag bagest.

Kort 11. 1960.

Udsnit af kort i Trap: Danmark, 5. udg., 17, 1962, s. 50.

ved Viborg [Sø] beliggende såkaldte Kildetoft, afholdte 4. auktion gjorde og approberede højeste bud af 1.660 rdl. på bemeldte ejendomme at erholde meddelt auktionsskøde på forannævnte toft uden derfor at erholde vederlag, men dog på det vilkår, at toften af kommunen i fremtiden *kun anvendes til et offentligt forlystelsesanlæg*.

Det bemærkes, at vi ansatte toftens værdi til 935 rdl., og at vi under dags dato har meddelt transport på retten til at erholde auktionsskøde på det førnævnte sted, nyt assurance no. 120 med tilliggende gårdsrum og have imod et vederlag af 725 rdl.

Viborg 29. maj 1868.

Overdragelsen af Kildetoften var blevet godkendt af Indenrigsministeriet ved brev af 27. juni 1867, og det var en ganske storslået gave, de tre Viborg-borgere dermed skænkede deres by.⁷ Grundværdien 935 rdl. svarede til 6 % af byens samlede skatteindtægter ved ligningen på formue og lejlighed i 1866. Der gik ikke lang tid, før man fik området indrettet som anlæg. Det blev tilplantet 1869-70, og på kortet i 2. udg. af Trap: Danmark, fra 1875 (kort 5), ser man da også gange og træer anlagt ud over hele Kildetoft-området.

I tilknytning til det nu ganske betydelige offentlige areal lå yderli-

gere nord for Borgvold-anlægget det langstrakte grundstykke matr. nr. 133, på næsten 4.000 m². Det var fra gammel tid en offentlig vaske- og tørreplads, fra en tidsalder, da man kunne lade sig nøje med at stå ved søbredden og vaske tøj i søens vand.⁸

Men endnu manglede i Borgvold-anlægget et areal langs Randersvej, selve Borgvold-banken og det vestlige område langs Skt. Ibsgade.

Arealet langs Randersvej, matr. nr. 131a, blev lagt til anlægget efter at kommunen ved skøde af 23. februar 1889 havde erhvervet det for et beløb af 6.000 kr. af købmand H. Ryst, der igen selv sammen med hjørneejendommen matr. nr. 130 havde erhvervet det ved skøde af 8. juni 1886 fra David Haubroe (jfr. kort 6).⁹ Og borgbanken, matr. nr. 131b og 131c, blev ved et gavebrev af 4. marts 1907 skænket til Viborg by af Christiane Haubroe, f. Krogh (1833-1914), enke efter brændevinsbrænder David Haubroe (1826-98), der havde ejet Brænderigården frem til 1878.¹⁰ Til gaven var som betingelse knyttet bl.a. en bestemmelse lignende den, vi så for Kildetoften, at området skulle bevares og fredes som sådan, og det måtte »ingensinde afhændes fra byen eller benyttes til egentlig bebyggelse eller overhovedet anvendes til anden brug eller i andet øjemed end som nu, som hørende til lystanlægget ved Borgvold.«

Borgbanken var som før nævnt beplantet med træer i hvert fald allerede i 1820'erne. Som det fremgår af billeder, var der oprindelig tale om grantræer; men senere blev der plantet bøgetræer.¹¹ Efter at Borgvold-banken var kommet med, manglede kun et lille hjørne i det, vi i dag kender som anlægget Borgvold, nemlig det sydvestlige hjørne, der i dag rummer Bibelhaven. Arealet langs Ibsgade omfattede i forrige århundrede seks grunde (matr. nr. 125-130), der i 1884 alle var bebygget. Så sent som i 1878 opførte David og Christiane Haubroe en ejendom på den sydligste af disse grunde, på hjørnet af Skt. Ibsgade og Randersvej (matr. nr. 130), og i 1919 opførtes på den nordligste (matr. nr. 125) alderdomshjemmet, senere plejehjemmet Skt. Ibsgården, der senere et blevet udvidet meget. Men allerede ved gadeudvidelserne i 1960'erne blev de tre grunde syd for Skt. Ibsgården helt ryddet, og i slutningen af 1980'erne kunne så hér anlægges den første danske såkaldte Bibelhave, rummende alle de træer, buske og planter, der nævnes i Biblen.

De første områder af anlægget Borgvold blev som nævnt anlagt i slutningen af 1850'erne og 1869-70. Planeringen og beplantningen af Kildetoften, herunder det areal nord for (Store) Borgvold-banken,

der indtil slutningen af 1850erne havde rummet den i første halvdel af 1800-årene bortkørte og sløjfede Lille Borgvold, blev foretaget af Selskabet for Forskønnelse af Byens offentlige Anlæg, der i 1870 kunne overgive det til byen, som derefter nedsatte et Beplantningsudvalg til at forvalte det. Udformningen af anlægget blev i de første år forestået af slotsgartner T. Rothe, senere af den fremtrædende plante-skoleejer Carl Jacobson Brostrøm (1836-1917), hvis søn Rasmus Brostrøm senere førte tilsyn med anlægget, og en omlægning blev i 1945 gennemført ved havearkitekt E. Erstad-Jørgensen.¹² Ned gennem tiden er der ikke foretaget store ændringer (jfr. kort 7-11).

Foruden træerne og buskene og haveanlægget har et par bygninger præget Borgvold-anlægget. Mindst den musiktribune, der i 1897 efter tegning af arkitekt Henrik Hagemann blev opført nord for borgbanken. Mere fremtrædende den pavillon, som Dansesalonselskabet i 1867 lod opføre ved arkitekt Julius Tholle, om end denne første salonbygning var nok så beskeden. Den stod helt frem til 1943, da den blev ødelagt af Schalburgfolk. I 1956 opførtes en ny salonbygning, tegnet af arkitekterne Jens og Fritz Madsen. Denne bygning blev i 1990 moderniseret og kraftigt udvidet i postmodernistisk stil.

Noter

1. Opfattelsen, at det i note 2 anførte avisindlæg fra 1859 betyder, at det var Bagge Haubroe, der stod bag oprettelsen af Borgvold-anlægget, og at hans yngre bror David skænkede den store grund Kildetoften til udvidelsen af anlægget, ses hos Klaus Haubroe i *Fra Viborg Amt*, 1989, s. 47-49, og hos J. Lind i *Fra Viborg Amt*, 1936, s. 132. I *Viborg købstads historie*, 2, 1940, s. 697, hævdes det, med henvisning til gavebrevet af 4. marts 1907, at det var familien Haubroe, der skænkede byen anlægget Borgvold. J. Lind, s. 132, forveksler yderligere i sin omtale af tre borgeres køb af et areal, som de skænkede byen, Kildetoften med Vaskepladsen. Derimod omtaler Jens Vellev i MIV 13. *Museerne i Viborg Amt*, 1985, s. 80-81, på grundlag af *Jordebog for Viborg Købstad*, 1878, s. 32, det hér nedenfor angivne skøde fra 1868. Han forsøger dog at forklare det i avisindlægget fra 1859 omtalte anlæg (se ovenfor) som Borgvold-banken med træerne, hvilket ikke er rigtigt, jfr. nedenfor.
2. Gengivet i Klaus Haubroe, 1989 (se note 1), s. 49.
3. Om det trykte prospekt 1836, se Paul G. Ørberg: *Når nøden er størst*, 1986, omslaget med billedtekst, og *Viborg købstads historie*, 4, 1941, s. 28. Om maleriet fra 1820erne, se *Viborg købstads historie*, 4, s. 24.
4. Skøde af 8. juli 1867 i Viborg byfogedarkiv, B 45-SP 22, Skøde- og pantebog 1864-69, s. 331.

5. Viborg byfogedarkiv, B 45-SP 22, Skøde- og pantebog 1864-69, s. 537b-538b.
6. Auktionsskøde af 24. september, læst 7. oktober 1868 i Viborg byfogedarkiv, B 45-SP 22, Skøde- og pantebog 1864-69, s. 536b-538b, med forudgående transport af 29. maj 1867, sammesteds, s. 538b-539a, jfr. Jordebog for Viborg Købstad, 1878, s. 30-32.
7. Indenrigsministeriets brev af 27. juni 1867 gengivet i Viborg byfogedarkiv, B 45-SP 22, Skøde- og pantebog 1864-69, s. 539a.
8. Realregister ca. 1860-1889, matr. nr. 133, i Viborg byfogedarkiv, B 45-SP 53, jfr. Jordebog for Viborg Købstad, 1878, s. 32.
9. Købekontrakt af 23. februar, læst 27. februar 1889 i Viborg byfogedarkiv, B 45-SP 28, Skøde- og pantebog 1885-89, s. 637b-638b. Når Jens Vellev, 1985 (se note 1), s. 80, hævder, at fra 1860erne opkøbtes parcel efter parcel, er dette altså ikke ganske rigtigt. Det var blot matr. nr. 131a, der blev købt, hvortil så siden kom husgrunde langs den sydlige del af Skt. Ibsgades østside, idet husene her blev fjernet ved gadeudvidelsen omkring 1960.
10. Gavebrev af 4. marts, læst 20. marts 1907 i Viborg byfogedarkiv, B 45-SP 33, Skøde- og pantebog 1906-08, s. 352b-353a, gengivet i Klaus Haubroe, 1989 (se note 1), s. 54.
11. M. R. Ursin: Stiftsstanden Viborg, 1849, s. 31, nævner udtrykkeligt, at Borgvold var beplantet med nåletræer.
12. Trap: Danmark, 5. udg., 17, 1962, s. 31. J. Lind, 1936 (se note 1), s. 131.

Ole Degn, arkivar, dr. phil., f. 1937. Har bl.a. publiceret Landhusholdnings-selskabets arkiv, Registratur og journalregistre. I. 1769-1807, 1-2, 1971. Livet i Ribe 1560-1700 i samtidiges optegnelser, 1971. Urbanisering og industrialisering. En forskningsoversigt, 1978. Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660, 1-2, 1981. Håndværkets kulturhistorie, 2. Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700 (sammen med Inger Dübeck), 1983. Her i årbogen: Den, der ager med stude – (1971). Adresse: Mellemhøjen 11, 8800 Viborg.

Samfundet siden sidst

*Formandsberetning på Historisk Samfunds
generalforsamling i Sortebrødrehus, Viborg,
torsdag den 5. april 1990*

Som vi allerede mærker det på det foredrag, som følger efter generalforsamlingen, er 1990 et år, der vil blive præget af runde årstal for historiske begivenheder. Det blev også kendeligt på vores mødevirksomhed i 1989, men inden vi tog fat på julilærerne, havde vi først to møder, som var præget af både vores egen og af almindelig historisk orientering.

Vi begyndte 2. marts ude i Naturgas Midt/Nords fornemme mødesal, hvor arkæolog ved Stiftsmuseet i Viborg, Mette Iversen, fortalte om Danmarks længste udgravning, nemlig den, som blev foretaget i forbindelse med nedlægningen af det store gasnet. Foredraget hørte naturligt hjemme på Midt/Nords administrative centrum, og udover det med lysbilleder illustrerede foredrag, som i særlig grad koncentrerede sig om de udgravninger, der havde fundet sted i vores område, fik vi også en briefing af det store og omfattende arbejde omkring naturgassen og fik lejlighed til at se nogle af de ting, som man havde fundet i jorden.

En måned senere, 13. april, holdt vi generalforsamling her i huset med efterfølgende foredrag om Vikingernes verden ved museumsinspektør Else Roesdahl fra Moesgård ved Århus. Det blev en spændende og levende fortælling om den så afgørende periode i dansk historie, isprængt mange nye og interessevækkende iagttagelser.

Og så til de runde årstal: 200-året for Den franske Revolution fejrede vi i slutningen af august, samtidig med at Stiftsmuseets udstilling i samme forbindelse sluttede. Emnet var revolutionen og Danmark, og foredragsholderen Thorkild Kjærgaard fortalte meget godt om afsmitningen, både positivt og negativt, især på det københavnske. I slutningen af november var det tid at fejre 125-året for krigen i 1864, og det skete med et foredrag: Myter og kendsgerninger omkring 1864. Det blev en ofte overraskende redegørelse for, hvordan man har skabt myter omkring dette års begivenheder og om den virkelighed, som lå bag, bl.a. også om denne krigs betydning for den prøjsiske militarismes styrkelse gennem dette felttog.

Sommerudflugten gik i 1989 syd på til Vinderslev kirke, Mausing mølle og Grathe hede og Kong Knaps dige. Her fik vi både kalkmalerier og meget gamle gravsten at se sammen med meget nye opsatte mindesmærker for slaget på Grathe Hede. Dertil en lille spaderetur i en forsomerlig granskov inden det stod på kaffe på Knudstrup kro.

Årbogen, som udkom til normal tid op mod jul, har ikke noget med jubilæer at gøre, men dens to hovedbidrag er første del af et uddrag af professor Frits Hastrops posthume manuskript om Tyskerkolonier i Nørrejylland, især koncentreret omkring deres byer og boliger. 2. del kommer i årbogen for 1990. Det andet er Palle Lykkes artikel om Viborg som universitetsby, og den fortæller om debatterne i 1920'erne om placeringen af Det jyske Universitet, hvor Viborg var stærkt inde i billedet. Århus gik som bekendt af med sejren. Men det er spændende at følge de mange møder og argumenter for at anbringe universitetet i en mindre by som Viborg.

Af særlig interesse for os er Ørbergs opdagelse af, at der allerede i 1904 blev stiftet et historisk Samfund i Viborg. Dets levetid blev kort, kun til 1908, hvor det gik i stå på grund af manglende medlemmer.

Sluttelig skal jeg nævne en sag, som ikke direkte har med Historisk Samfund at gøre, nemlig Kjemsfonden, hvis officielle navn er Lokalhistorisk kulturfond for Viborg, Vejle og Århus amter. Fondens stifter er tidligere lærer H. Kjems Hansen, Skødstrup, der har givet 1,25 mill. kr. til denne fond, hvis renter skal gå til lokalhistoriske udgivelser i de tre amter, som han har haft tilknytning til. Født i Vium, gået på Jelling seminarium og været lærer i Skødstrup i mere end 40 år. To udpegede medlemmer fra hvert amt udgør bestyrelsen, og fra Viborg amt er det landsarkivar Jansen og undertegnede. Fonden kan i høj grad få betydning også for vores historiske Samfund.

Inden jeg slutter, skal jeg lige nævne, at vores sekretær lagde et stort stykke arbejde i at udarbejde vores årsprogram, og det er meningen, at vi vil fortsætte på samme appetitvækkende måde.

Tak til samfundets medlemmer og bestyrelsen for 1989.

Lokalhistorisk litteratur 1989-90

Andelsbanken (i Viborg) 1940-1990. 10 s. ill.

Andersen, A. Vejen: Årene på Jenle. Barndoms- og ungdomserindringer fortalt af Nanna og Jeppe Aakjærs datter Solvejg Bjerre. 1989. 29 s. ill.

Besættelsen 9. april 1940. Øjenvidneskildringer fra dagene omkring 9. april 1940 og tiden under besættelsen. Udg. af Fonden Besættelsestidens Viborg. 1990. 81 s. ill.

Bjerringbro 1863-1988. Red. af Walther Pedersen og H.P. Nielsen. Udg. af Bjerringbro kommune. 1988. 81 s. ill.

Christensen, Ann-Dorte: Ulydige kvinders magt: kvindefredslejren ved Ravnstrup som politisk proces/foto: Jesper Vig Jensen; billedredaktion: Ann-Dorte Christensen og Bitten Forchhammer. – Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 1989. – II, 137 sider: ill. – (Serie om kvindeforskning; nr. 26).

Dansk El-forbund: Jubilæumsskrift 1909-1989. Afd. 10, Viborg (udarbejdet af Hartmann Johansen). 1989. 33 s. ill.

Da Viborg undgik plyndring: – en upågtet begivenhed i 1849. Om træfnin-gen ved Rindsholm den 4. juli 1849. 1990. 8 s. ill. Udg. af Rindsholm Kro. Research: Arne Vindum. Tekst: Peter Thygesen. Samtidig med udgivelsen blev der ved en højtidelighed afsløret en mindesten for begivenheden, opstil-let uden for kroen.

De folkevalgte i Viborg amtsråd: 1970-1989. Portræt og data (levnedsløb og tillidshverv) for amtsrådets medlemmer. Ill. u. pag. Udgivet af Viborg amts-råd. 1989.

Fensteen Madsen, Kim: Skydning i Viborg gennem 125 år. – Viborg: Viborg Skytte Forening, 1988. – 204 sider: ill. Udgivet i anledning af 125 års jubilæet den 3.6.1988.

Fra Viborg Amt 1889: Frits Hastrup: Tyskerkolonierne i Nørrejylland. Byer og boliger. 1. del. Klaus Haubroe: Kvinderne bag Borgvold. Palle Lykke: Viborg som universitetsby – træk af striden om det jyske universitet. Paul G. Ørberg: Historien i Viborg eller Viborg i historien. Et ældre og et yngre historisk samfund i Viborg og deres baggrund. H. P. Nielsen: En jysk bonde-gård gennem 600 år – slægtsgård i 200 år. Jens Holmgaard: Nørre Tulstrup-dagbogen gav stødet til international bonde-dagbogforskning. A. Vejen An-dersen: Kong Frederik VII og grevinde Danners besøg i Viborg i 1861.

Fussingø. Udg. af Randers Amts Historiske Samfund 1989. Randers Amts Historiske Samfunds skriftserie nr. 3. Red. Frits Nicolaisen og Palle Schødt. 1989. 184 s. ill.

Hjermind, Jesper: Keramik fra udgravningerne ved Viborg Søundersø 1981-85: en redegørelse for typologi, datering og herkomst. – Højbjerg: Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev, 1989. – 122, XXV sider: ill.

Hilsen til Peter Erik!/ansvarshavende redaktør...: Haakon Brandt; redaktionsudvalg: Martin Basse ... (et al); tegninger: Birte Mølgaard. – (Viborg): Viborg Amtskomunes centralforvaltning, 1989. – 54 sider: ill. – (Information/Viborg amtskommune; 29. december '89). Udg. i anl. af amtsborgmester P. E. Eriksens afgang.

Holmgård, Jens: Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. 1990. 330 s. ill. Med bibliografi. Udg. på 70 årsdagen 29.9. 1990.

Hvass, Henrik: Skibe på en port: maritim graffiti/af Henrik Hvass; foto: Hans Schaarup. – Løgstør: Limfjordsmuseet, 1989. – 30 sider: ill. – (Limfjordsmuseets småskrifter; nr. 9). Om de indridsede skibe på indersiden af en ladeport i »Kongsgaard« i Hjarbæk.

Hæstrup, Jørgen: Far, folk og fisk: træk af min fars lystfiskerliv ca. 1900-1937. – Odense: Odense Universitetsforlag, cop. 1989. – 84 sider: ill.

Jensen, Erik Bartram: Protest og indflydelse. Folkesocialisterne i Viborg 1959-89. Socialistisk Folkeparti, Viborg partiforening gennem 30 år. 1989. 60 s. ill.

Kristensen, Jørn: Jubilæumsskrift Hald Sø's Bådelaug 1969-1989: vandløbsrestaurering/tekst og foto: Jørn Kristensen, Poul Gerstrøm Jensen, Bjarne Vendelbo; tegning: Kaj Vestergård. – Viborg: Hald Sø's Bådelaug, 1989. – 28 sider: ill.

Kristensen, Laust: Kuhrgården og lidt om hvordan den blev til flere. Til Aage Buhl på 90-årsdagen (Kvols sogn). 10 s.

Kristensen, Laust: Lidt gårdhistorie fra Kvols sogn. Matr.nr. 11. 5 s. ill.

Kristensen, Laust: Lidt gårdhistorie fra Tårup sogn. 1989. 11 s. ill.

Kulturhistoriske interesser. Nyere tid. Rapport nr. 6 om fredningsplanlægning. Viborg amtsråd. 1990. 112 s. ill. M. kortbilag. Tekst: Peter Seeberg. En detaljeret gennemgang af Viborg amts kulturlandskab i billeder, kort og tekst.

Kvols Forsamlingshus 1889 9. juni 1889. Udg. i anledning af 100-årsjubilæet. Red. (ansvarsh.) af Karen Goul Nielsen. 43 s. ill.

Lokalhistorisk Arkiv, Ålestrup. Årsskrift 1989. 147 s. ill. Indhold: H. Birch: Restrup – Lille Restrup – Restrup i Rinds Herred. Knud Petersen: De gamle skoler i Hvilsom Sogn. Peter Højberg: Johs. V. Jensens tilknytning til Guldager. Henning Petersen og Axel Dalsgaard: Skalleindustrien ved Louns Bredning. Jens Rønne: Skolehistorie fra Bystrup. Alfr. Laursen: Minder fra min skoletid. Eva Krabbe: Vådeskudsulykke på Stenild Mosegaard. Arne Dalsgaard: Erindringer fra Vesterbølle. Axel Sørensen: Da bolden trillede i Knudstrup 1944-1970. Hans Chr. Kristensen: Smeden og drengene (fortsat) Om modstandsbevægelsen på egnen. Anne-Lise Kræmmer og Anton Blaabjerg: Af Testrupgaards nyere historie.

MIV 15. 1989. Museerne i Viborg amt. 150 s. ill. Indhold: Karen Lintrup: Skiveegnens maler Torben Harder Rasmussen. Hanne Mathiesen: »Til evigt æresminde« 1700-tals matadorer i Thy. Henrik Fibæk Jensen: »Ud i verden – hjem igen«. Skive Naverlaug 1934-71. Niels Nielsen og Svend Sørensen: Når det er Kold åbner alle døre sig. Flemming Petersen: Carl Martens elektroteknisk etablissement (i Langå). Jytte Thorndahl: Landskabets tinsoldater – en udstilling på Elmuseet. Knud Prange: »Wiburgs velgaaende« – om at løse en umulig opgave (monogrammer på glas i Stiftsmuseet). Jesper Hjermind: Fiskeri på Hjarbæk Fjord omkring århundredeskiftet. Henning Hougaard: »Et økologisk landbrug«. Erik Oksbjerg: Alminding, fællesskov og overdrev (Almind-Vejrum). Steen Ivan Hansen, Hans Krongaard Kristensen og Hans Ole Matthiesen: Østergård i Salling. Jens Velle: Kongegraven i Viborg – og noget om Domkirkens begravelsesharnisk. Jens Velle: Den gamle bjælke i Asmild Klosterkirke – og om Kirsten Lunges og Axel Juuls stolestader. Axel Steensberg: »Rangler« eller »Obligationer«? John Brinch Berthelsen: Endnu et par brikker i et stort puslespil – Om et arkæologisk projekt på Fur. Eli Andersen: V.A.K.'s tur til England. Per Vegger: Bubikon, et johanitter museum i Schweiz. Henning Ringgaard Lauridsen og Hans Kruse: Turistindustri eller museumsformidling. Lars Klemme: Et helt specielt ugekursus på Limfjorden.

Naturforvaltningsplan: forslag til fredningsplan 1989-2000/udarbejdet af Viborg amtskommunes tekniske forvaltning, Naturfredningskontoret. – Viborg: Viborg amtskommune, Teknisk Forvaltning, Naturfredningskontoret, 1989. – 80 sider, + 1 sammenfoldet kort. – (Rapport... om fredningsplanlægning i Viborg Amt; nr. 7).

Overgaard, Susanne: Viborg Sygehus: 100 år under forvandlingens lov/tekst: Susanne Overgaard og Jesper Overgaard. – Viborg: Viborg Sygehus, 1989, – 54 sider: ill.

Pade, Adam: Viborgegnens Fragt- og Vognmandsforening 50 år. – Viborg: Viborgegnens Fragt- og Vognmandsforening, 1988. – 22 sider: ill.

Ravn, Thomas Bloch: For åben lade (om smedelauget i Viborg), i: SKALK 1988 nr. 6 s. 18-27.

Skivebogen. Historisk årbog for Skive og omegn. Indhold: Kampen om skolen 1814-62. Henning Linderoth: Kystbønderne på Salling 1800-60. Frits Hedegaard Eriksen: Den nye bonde og skolen i Rødding-Krejbjerg 1814-51. Jens Kolstrup: Hvad skal bondekarlene lære? Kampen om Oddense Højskoles læseplaner 1851-57. Niels Sørensen: Veteraner fra 64. Bodil Hansen: Kudahl – en slægt og dens gård (Lund, Ørslevkloster sogn). Hans Otto Jørgensen: Gammeltid – Nutid. Vile By og Sogn 1935-85.

Spannow, Karen Ellen: På lige fod: analyse af pasningsordninger for flygtningebørn i Viborg amt. – Viborg: Dansk Flygtningehjælp i Viborg, ca. 1989. – 171 sider: ill.

Vellew, Jens: Asmild Klosterkirke i 900 år. Udg. af Asmild Kirke og Viborg Stiftsmuseum. 1990. 72 s. ill.

Vellew, Jens: Løgn og latin (om Christian 4.-portrættet i Asmild kirke), i: SKALK 1990 nr. 3 s. 16-17.

Viborg (amtskommune): Viborg amtskommune i perioden 1970-1987: udbygning og udvikling i regionen. – Viborg Amtskommune, 1989. – 152 sider: ill.

Viborg (amtskommune): Erhvervsudviklingsprogram for Viborg amtskommune 1989-1993/udarbejdet af Viborg Amtskommunes centralforvaltning, Regionalplan- og beskæftigelsessekretariatet. – Viborg: Viborg Amtskommune, 1989. – 57 sider, bilag 1-7 (73 sider).

Viborg (amtskommune): Amtsrådet. Forslag til regionplan 1989-2000/udarbejdet af Viborg Amtsråd, styringsgruppen vedrørende lands- og regionplanlægning og forvaltningerne i Viborg Amtskommune; med bistand af Jens Johansen. – Viborg: Viborg Amtsråd, 1989. – 170 sider: ill. + 3 faldede kort.

Viborg: Kommuneplan 1989-2000 for Viborg kommune. – Viborg kommune, 1989. – 104 sider. Hovedstruktur.

Wohlfahrt, Eske: Pennalhuset – fartøj og fiskeri på Limfjorden. Esbjerg 1988. Fiskeri- og Søfartsmuseets maritime skrifter nr. 14. 96 s. ill.

Wohlfahrt, Eske: Ålejern på Limfjorden. Limfjordsmuseets småskrifter nr. 10. 1990. 31 s. ill.

Historisk Samfund for Viborg Amt

har siden samfundets stiftelse i 1928 udsendt 55 bind af årbogen »*Fra Viborg Amt*«. Mange årgange er udsolgte, men resterende bind kan leveres til medlemmerne til de anførte priser (prisen for ikke-medlemmer i parentes):

[1]	1930-54, pr. årgang	6 kr. (9 kr.)
[2]	1955-63, pr. årgang	10 (15 kr.)
[2]	1964-72, pr. årgang	25 kr. (30 kr.)
[4]	1974-77, pr. årgang	35 kr. (45 kr.)
[5]	1978	45 kr. (68 kr.)
[6]	1979-84	50 kr. (75 kr.)
[7]	1986 og følgende årgange	60 kr. (95 kr.)

Resterende årbøger sælges under ét for en pris af 400 kr. + moms til medlemmer (ikke-medlemmer 700 kr. + moms).

Samfundet har herudover – oftest i stedet for et bind af årbogen – udgivet eller medvirket ved udgivelsen af en række vægtige særpublikationer, af hvilke dog flere er udsolgt, og andre kun haves i *meget begrænset rest-oplag*. De sælges til medlemmerne til de anførte priser (prisen for ikke-medl. i parentes):

[8]	Viborg Amts Stednavne. Udg. af Stednavneudvalget. 1947	Udsolgt
[9]	Viborg Katedralskoles historie. Af Carl E. Jørgensen. Indb. særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1959-60. 174 sider, rigt illustreret	25 kr. (35 kr.)
[10]	P. G. Lindhardt. Brevvexling mellem biskopperne J. Swane og Frederik Nielsen. Særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1962. 30 sider, illustreret	4 kr. (6 kr.)
[11]	Billeder af Viborg amts forhistorie. 1966. 160 sider, rigt ill.	16 kr. (24 kr.)
	Ved køb af mindst 5 eksemplarer: kr. 12,00 pr. eksemplar, portofrit fremsendt uanset medlemsskab.	
[12]	Romansk stenhuggerkunst i Viborg amts kirker. Fotos: Keld Helmer-Petersen. Tekst: Harald Ditzel. 2. udgave, 1966. 94 sider, rigt illustreret	Udsolgt
[13]	Niels Friis: Viborg Domkirkes orgel 1570-1966. Særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1967. 40 sider, illustreret	4 kr. (6 kr.)
[14]	Hans Øllgaard: Jens Bloch. Biskop i Viborg 1805-1830. 105 sider, illustreret. 1968	9,50kr. (15 kr.)
[15]	Nr. Tulstrup-dagbogen. Ved Jens Holmgaard. Udg. i samarbejde med Landbohistorisk Selskab. Sælges kun til medlemmer	40 kr.
[16]	Steen Steensen Blichers beskrivelse af Viborg amt 1839. Fotografisk optryk. 228 sider	25 kr. (32,50)
[17]	Viborgs brand 1726 v. Hans H. Worsøe og Paul G. Ørberg. 88 sider	25 kr.
[18]	W. Møllerup: Adel, by og borger. Træk af bylivet i Viborg i 1700-tallet. 95 sider, illustreret. 1976	20 kr. (30 kr.)
[19]	Rentekammerets farvetrykte kort vedr. amtsinddelingen 1793, 2 stk., 38×26 cm, ufalsede	35 kr.
[20]	Chr. Jacobsen: Gudenå – fiskeri, pramfart, kraftværk	65 kr. (68 kr.)
[21]	Håndværk og købstadsliv v. Thomas Bloch Ravn	48,95 kr.

EKSPEDITION: Fru Else Hansen, Centralbiblioteket, Vesterbrogade 15, 8800 Viborg, telefon 86 62 44 88. Giro 4 06 38 05.

Historisk Samfund for Viborg Amt

støttes i sit arbejde af følgende:

Bikuben, Viborg

E Bindstouw, Lysgaard

Byens Tryk, Viborg

DEN DANSKE BANK

Fona, Viborg

Galsgårds Farvehandel, Viborg

Hansen og Nielsen K/S, Viborg

Jacobi, kontoretablering, Viborg

Jyske Bank, Viborg

Kjær's Boghandel

J. N. Kjærsgaards Tømmerhandel A/S, Viborg

Jørgen Laursen, Viborg

Løveapoteket, Viborg

MB Revision, Viborg

Midtbank, Viborg

Midtjydsk Frøhandel, Viborg

Nørhaven Bogtrykkeri

Pan Buslinier, Viborg

A. Røn Petersen, smedearbejde, Viborg

Anders Petersen, farvehandler, Viborg

Sct. Mathias Apotek, Viborg

Schous Boghandel, Viborg

Schumanns Herremagasin, Viborg

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Svaneapoteket, Viborg

Unibank, Viborg

Viborg Blikkenslageri, v. Westergaard & Bak

Viborg Rejsebureau, Viborg

Viborg Stifts Folkeblad

Driftsregnskab for perioden 1/1-31/12 1989

Indtægter	Regnskab	Budget 1989
Kontingent	39.505.00	
Bogsalg	5.582.70	
Annoncer	7.289.50	
Renter	534.16	
Moms	4.515.00	
Tilskud:		
Viborg Amt	1.500.00	
Viborg Kommune ..	11.700.00	
DHF	5.600.00	
DHF	<u>4.700.00</u>	
	<u>23.500.00</u>	
	80.926.30	
Overført fra 1988	<u>17.768.04</u>	98.694.40
<hr/>		
Udgifter:		
Trykkeri	60.247.26	
Honorarer	2.830.00	
Tryksager	3.065.86	
Porto	10.011.00	
Møder	3.111.00	
Moms	1.747.00	
Chr. Jacobsen	95.25	
Kontingent SLA	1.431.00	
Diverse	<u>2.701.14</u>	
	85.239.51	
<hr/>		
Overført til 1990:		
Kontant	1.293.25	
Giro	3.259.85	
Bank	<u>8.901.79</u>	
	<u>13.454.89</u>	98.694.40
(+ udg.fond 25.000)		

Viborg, den 31. marts 1990

Undertegnede revisorer har dags dato revideret ovennævnte regnskab og fundet kontant- giro- og bankbeholdning tilstede.

Finn Bertel

J. V. Lund

Lokalhistoriske arkiver

BJERRINGBRO LOKALHISTORISKE ARKIV

Bjerringbro bibliotek, Realskolevej 12.

Tlf.: 86 68 38 33.

Åbent: tirsdag & torsdag 16-18.

Leder: Hans Jørgen Hansen, Kirkevej 9, Gullev, 8850 Bjerringbro.

Æ FJANDBOARKIV

Iglsøvej 5, Stoholm.

Tlf.: 97 64 15 85.

Åbent: tirsdag 15.30-17.30.

Leder: Aage Stilling, Vesterled 26, 7800 Stoholm.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR HVORSLEV KOMMUNE

Søndergade 2, Thorsø.

Tlf.: 86 96 63 30.

Åbent: 1/10-30/4 onsdag 15.30-17.30 eller efter aftale.

Leder: Thorkild Simonsen, Møllevej 13, 8881 Thorsø. Tlf. 86 96 64 71.

LOKALHISTORISK ARKIV

Østergade 23, 7470 Karup J.

Tlf.: 97 10 21 37.

Åbent: mandag 17-19 og torsdag 16.30-19.30.

Leder: Ole Michaelsen, Spættevej 10, Kølvrå, 7470 Karup J.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR KJELLERUP KOMMUNE

Blicheregnens Museum, Blichersvej 30, Thorning, 8620 Kjellerup.

Tlf.: 86 88 08 77.

Åbent: Efter aftale. Leder: museumsleder Hans Kruse.

TJELE KOMMUNE, LOKALHISTORISK ARKIV

Søgården, Vingevej 12, Ørum Sønderlyng.

Tlf.: 86 45 11 45.

Åbent: torsdag 14-17.

Leder: Erik Hansen, Høegsparken, Høegsvej 32 K, 8834 Hammershøj.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR VIBORG KOMMUNE

Stiftsmuseet, Hjultorvet, 8800 Viborg.

Tlf.: 86 62 30 66.

Åbent: mandag-fredag 14-17, onsdag tillige 10-12.

Leder: Henning R. Lauridsen.

LOKALHISTORISK ARKIV, AALESTRUP

»Knabergaarden«, Borgergade 8B, 9620 Aalestrup.

Tlf.: 98 64 12 86.

Åbent: mandag 18-21.

Leder: P. Gade, Vestergade 66, Aalestrup.

MØLDRUP KOMMUNES LOKALHISTORISKE ARKIVER

Kommunekontoret, Nørregade 15, 9632 Møldrup.

Tlf.: 86 69 12 00.

Åbent: torsdag 15-17.

SALLINGSUND LOKALHISTORISKE ARKIV

Bajlum skole, Roslev.

Tlf.: 97 59 24 47.

Åbent: 1. og 3. torsdag i md. i per. okt.-apr. 19-21.

Leder: Otto Veile, Vestervang 7, Durup, 7870 Roslev.

SKIVE BYHISTORISKE ARKIV

Skive Østertorv 9, 7800 Skive.

Tlf. 97 52 81 22.

Åbent: mandag-fredag 10-12.

Leder: Sv. Mortensen.

SPØTTRUP LOKALHISTORISKE ARKIV

Spøttrup bibliotek, Ålbækvej 18, Lihme.

Tlf.: 97 56 00 81.

Åbent: 2. og 4. onsdag i md. 19-22.

Leder: H. Eriksen, Lihme, 7861 Balling.

SUNDSØRE LOKALHISTORISKE ARKIV

Jebjerg gl. skole, Jebjerg.

Tlf.: 97 57 45 22.

Åbent: mandag-onsdag 9-14 og efter aftale.

Leder: Knud E. Jakobsen, Risumvej 3, Risum, 7880 Roslev. Tlf. 97 59 51 61.

Jørgen Laursen ^{a/s}

AUTORISERET GM-FORHANDLER

INDUSTRIVEJ 8 · 8800 VIBORG · 86 62 56 11

SMEDEMESTER

Røn PETERSEN ^{l/s}

Falkevej 9 · 8800 Viborg · Telefon 86 92 06 77

Unibank

Hansen & Nielsen

INVENTAR- &
BYGNINGSSNEDKERI

Absalonsvej 9 . 8800 Viborg
TOTALENTREPRISER
- alt isoleringsarbejde udføres

86 62 17 11

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Livøvej 1, 8800 Viborg Tlf. 86 62 40 33*

Fotosats Reproduktion Offset

*ih, de er
så flinke - hos*

FONA

NØRHAVEN BOGTRYKKERI A/S

Hvis problemet er penge...

Bikuben

-vi finder en løsning

byens tryk 1/5
LIVØVEJ 7 TELEFON 86 61 05 88
8800 VIBORG

VIBORG STIFTS FOLKEBLAD

*Viborg amts
største dagblad*

DEN DANSKE BANK

J. N. KJÆRSGAARDS TØMMERHANDEL

VIBORG

VIBORG BLIKKENSLAGERI

Westergaard & Bak

Telefon 86 62 62 47

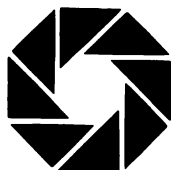
PAN BUS LINIER

Vesterbrogade 16

Viborg

Tlf. 86 62 58 77*

*Personlig rådgivning
ind i . . .*

**JYSKE
BANK**

SCHOUS BOGHANDEL

Sct. Mathiasgade 50

Viborg

Tlf. 86 62 42 66

GALSGAARDS FARVEHANDEL

Gravene 18

Viborg

Tlf. 86 62 02 69

kjaer's
boghandel &
antikvariat

Sct. Mathiasgade 29
8800 Viborg
Tlf. 86 61 39 00 & 86 61 36 35

Antikvariatet:
Skovgaardsvej 5
8800 Viborg
Tlf. 86 61 12 18

VIBORG REJSEBUREAU APS

Dumpen 23

Tlf. 86 62 43 11*

Viborg

Hjemstavnsmuseet

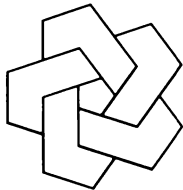
E BINDSTOUW

I LYSGAARD

11 km fra Viborg

Blichervej 40 – 8800 Viborg
Telefon 86 66 75 79

MB Revision

Statsautoriserede Revisorer

Hjørring, Aalborg, Hobro, Hadsund
Århus, Viborg, København

Mortensen & Beierholm

Ringvejen, 8800 Viborg
Telefon 86 61 18 11, Telefax 86 62 88 32
Internationalt Hodgson Landau Brands

THOR,
got gammeldags
bajere.

Tøjet får vi i

Støt indsamlingen

til

Red Barnet

*

Svaneapoteket

Viborg

*

Løveapoteket

Viborg

*

Sct. Mathias Apotek

Viborg

**FARVELAND
BYGGEMARKED
INDUSTRIAFD.**

ANDERS PETERSEN
Farvervej 7
Vestervangavej 18
8800 Viborg
Telefon 86 62 12 66

JACOBI

Ringvejen – Viborg

Telefon 86 62 40 00

Historisk Samfund for Viborg Amt

er oprettet 1928 og har til formål:

»at vække historisk interesse hos amtets befolkning og indsamle oplysning om historiske begivenheder i amtet, om befolkningens liv og færden i tidligere tider og om personer, der har haft særlig betydning for denne del af landet, samt at værne de historiske minder.«

Formålet søges fremmet »dels ved udgivelse af en årbog med lokalhistorisk indhold, dels ved afholdelse af offentlige møder på dertil egnede steder i amtet med foredrag af historisk indhold og ved at bidrage til og støtte udgivelsen af historiske arbejder vedrørende egnen osv.«

Samfundet har gennem årene udover årbøgerne kunnet tilstille sine medlemmer en række vægtige særpublikationer, senest de smukke og efterspurgte bøger *Billeder af Viborg amts forhistorie*, *Fæstebonde i Nørre Tulstrup* *Christen Andersens Dagbog*, *Steen Steensen Blichers beskrivelse af Viborg amt 1839*, *Viborgs brand 1726* og *Chr. Jacobsen: Gudenå*.

Kontingent er p.t. 60,00 kr. årligt, der betales ved modtagelsen af årbogen, hvis pris i boghandelen er 95,00 kr.

Medlemmerne kan til favørpris erhverve ældre årgange og en række andre publikationer.

Indmeldelser modtages af fru Else Hansen, Centralbiblioteket, Vesterbrogade 15, 8800 Viborg, telefon 86 62 44 88, eller af bestyrelsens medlemmer.